

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ONUNCU YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN
GÖZÜNDEN HİCAZ BÖLGESİ

SÜMEYYE KÖK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET ALİ KAPAR

KONYA 2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyye KÖK		
	Numarası	17811001025		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tezin Adı	Onuncu Yüzyıl Müslüman Seyyahların Gözünden Hicaz Bölgesi		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

SÜMEYYE KÖK

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyye KÖK		
	Numarası	17811001025		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR		
	Tezin Adı	Onuncu Yüzyıl Müslüman Seyyahların Gözünden Hicaz Bölgesi		

ÖZET

Hicaz bölgesi insanlık tarihi boyunca birçok olaya tanıklık etmiştir. Bölgenin Kâbe'yi barındırması ve İslâm dininin buradan çıkıp yayılmaya başlaması Hicaz bölgesini daha çok ön plana çıkarmıştır.

Onuncu yüzyıl birçok seyyahın yaşadığı ve bu seyyahların kıymetli eserler ortaya koyduğu önemli bir dönemdir. Ayrıca coğrafya ilmi İslâm dünyasındaki en parlak dönemini dokuzuncu ve onuncu yüzyılda yaşamıştır.

Hicaz bölgesinin İslâm dininde önemli bir konuma sahip olmasının etkisiyle Müslüman seyyahlar Hicaz bölgesine gitmişler ve eserlerinde ayrıntılarıyla yer vermişlerdir.

Bu çalışmanın amacı, Hicaz bölgesinin coğrafi ve fizikî yapısını, önemli yerlerini, dini, sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu seyyahların gözünden aktarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Hicaz, seyyah, coğrafya

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Author's	Name and Surname	Sümeyye KÖK		
	Student Number	17811001025		
	Department	Islamic History and Arts / Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	×	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR		
	Title of the Thesis/Dissertation	Hejaz region trough the eyes of tenth century muslim travellers		

ABSTRACT

Hejaz region has witnessed many events throughout the history of humanity. The fact that the region contained the Kaaba and the Islamic religion started to spread out from here brought the Hejaz region to the fore.

The tenth century is an important period in which many travellers lived and these travellers produced precious works. In addition, the geography science lived its brightest period in the Islamic world in the ninth and tenth centuries.

With the influence of the Hejaz region having an important position for the religion of Islam, the Muslim travellers went to the Hejaz region and included the region in its works in detail.

The purpose of this study is to convey the geographical and physical structure, important places, religious, socio-cultural and economic status of the Hejaz region through the eyes of travellers.

Key words: Hejaz, traveller, geography

İçindekiler

ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Metodu ve Sınırları	1
3. Araştırmanın Kaynakları.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ BÖLGESİ VE TARİHÇESİ

1.1. Hicaz Bölgesini İçine Alan Arap Yarımadası.....	6
1.2. Hicaz İsminin Etimolojisi	9
1.3. Hicaz Bölgesinin Sınırları.....	9
1.4. İslâm Öncesi Dönemde Hicaz.....	10
1.4.1. Mekke	13
1.4.2. Medine	16
1.4.3. Tâif.....	18
1.5. İslâm Sonrası Dönemde Hicaz.....	19
1.5.1. Hz. Peygamber Dönemi	20
1.5.2. Dört Halife Dönemi	25
1.5.3. Emevîler Dönemi	29
1.5.4. Abbâsîler Dönemi	31

İKİNCİ BÖLÜM

ONUNCU YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN

HİCAZ BÖLGESİ

2.1. Seyahatnâmeler ve Coğrafya Üzerine.....	34
2.2. Onuncu Yüzyılın Müslüman Seyyahları.....	37
2.2.1. İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13)	37
2.2.2. Ya‘kûbî (ö. 292/905’ten sonra).....	39
2.2.3.İbn Rüste (ö. 300/913’ten sonra)	40
2.2.4. İbnü’l-Fakîh (III-IV./IX-X. yüzyıl)	42

2.2.5. Kudâme b. Ca‘fer (ö. 337/948 [?])	43
2.2.6. İshâk b. Hüseyin (III-IV./IX-X. yüzyıl).....	44
2.2.7. İstahrî (ö. 340/951-52’den sonra)	44
2.2.8. Mes’ûdî (ö. 345-346/956-957).....	46
2.2.9. Hemdânî (ö. 360/971’den sonra)	47
2.2.10. İbn Havkal (IV./X. yüzyıl).....	48
2.2.11. Hudûdü’l-‘âlem (372 /982-83).....	50
2.2.12. Makdisî (ö. 390/1000 civarı)	51
2.3. Onuncu Yüzyıl Müslüman Seyyahlara Göre Arap Yarımadası’na Genel Bakış: Coğrafi Konumu ve Fizikî Yapısı.....	53
2.4. Hicaz Bölgesinde Şehirler Arası Yollar ve Mesafeler	60
2.5. Hicaz Bölgesi Şehirlerinin Özellikleri, Bölgenin Coğrafi ve Fizikî Yapısı ...	66
2.5.1. Mekke	67
2.5.2. Medine	71
2.5.3. Tâif.....	75
2.5.4. Cidde (Cüdde) ve Câr	77
2.5.5. Kubâ.....	79
2.5.6. Yemâme	80
2.5.7. Vâdilkurâ	80
2.5.8. Hicr	81
2.5.9. Diğer Şehirler.....	82
2.6. Hicaz Bölgesinde Bulunan Kutsal Mekânlar ve Özellikleri	85
2.6.1. Mescid-i Harâm	86
2.6.1.1. Kâbe	92
2.6.1.2. Hacerülesved.....	97
2.6.1.3. Makâm-ı İbrâhim	98
2.6.1.4. Hicr	99
2.6.1.5. Metâf ve Ölçüleri	100
2.6.1.6. Zemzem	101
2.6.1.7. Safâ ile Merve	103
2.6.1.8. Harem ve Mil Taşları.....	103
2.6.2. Diğer Yapılar	105
2.6.3. Mescid-i Nebevî.....	106

2.7. Hicaz Bölgesinin Dinî, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu	112
2.7.1. Mezhepler	112
2.7.2. Dil ve Lehçeler.....	114
2.7.3. Gelenek ve Görenekler	114
2.7.4. Para ve Ölçü Birimleri	115
2.7.5. Gelir Kaynakları ve Vergiler	116
SONUÇ	118
BİBLİYOGRAFYA	121
EK.....	130

GÖRSEL MALZEMELER

1. Arabistan Fiziki Haritası.....	6
2. Arap Yarımadası Fiziki Haritası.....	10
3. Arabistan Haritası-İbn Havkal.....	56
4. Arap Yarımadası-Makdisî.....	59
5. Kâbe'nin Planı.....	93

ÖNSÖZ

İslâm Tarihi alanında seyyahlar ve eserleriyle ilgili çok fazla araştırma bulunmamakla birlikte son dönemlerde bu tür çalışmalar ivme kazanmıştır.

İslâm Coğrafyacılığı onuncu yüzyılda zirve dönemini yaşamış, yeni bir coğrafya okulunun ortaya çıkmasıyla coğrafya ilmine farklı bir anlayış getirilmiş ve birçok klasik eser bu yüzyılda ele alınmıştır.

Hicaz bölgesi, içinde Kâbe'nin bulunduğu bölge olmasından dolayı tarih boyunca dikkatleri üzerine çekmiş, özellikle Müslüman seyyahların gözde bölgesi olmuştur. Müslüman seyyahlar, coğrafya ilmine dini bir anlayış getirerek eserlerinde ilk olarak İslâm'ın kutsal saydığı Mekke ve Medine'yi barındıran yarımada'yı ele almışlardır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hicaz bölgesinin İslâm öncesi ve sonrası dönemlerinin tarihçesi, ikinci bölümde onuncu yüzyılda yaşamış olan seyyahlar ve onların gözünden Hicaz bölgesinin yer aldığı Arap yarımadasına genel bir bakış, Hicaz bölgesinde yer alan şehirlerarasındaki ulaşım yolları ve mesafeler, şehirlerin coğrafi ve fiziki yapısı, kutsal mekânların özellikleri, dini, sosyo-kültürel ve ekonomik durumları anlatılmıştır.

Çalışmamızın tamamlanmasında birçok kıymetli ilmî şahsiyetin emeği söz konusudur. Değerli danışmanım, ilgisini ve desteğini eksik etmeyen, biz öğrencilerini bizden daha çok düşünen ve dualarını eksik etmeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR'a teşekkürü borç bilirim. Tez konusunun tespitinde ve şekillenmesinde büyük katkı sağlayan, birçok tavsiyede bulunan ve sorularımı cevapsız bırakmayan sayın hocam Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK'e şükranlarımı arz ederim. Kıymetli tavsiyeleri için değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mesut CAN'a teşekkür ederim.

Ayrıca desteklerini esirgemeyen sevgili anneme ve kardeşlerime teşekkür ederim.

Sümeyye KÖK

Mayıs-2020

KISALTMALAR

b.	:	Bin
Bkz.	:	Bakınız
byy.	:	Baskı yeri yok
c.	:	Cilt
cm	:	Santimetre
Çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
g	:	Gram
h.	:	Hicri
İA	:	M.E.B. İslâm Ansiklopedisi
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
Hız.	:	Hazreti
kg	:	Kilogram
km	:	Kilometre
m	:	Metre
M.s.	:	Milattan Sonra
ö.	:	Vefat
s.	:	Sayfa Numarası
ss.	:	Sayfaları Arası
sy.	:	Sayı
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik Eden
trs.	:	Tarihsiz

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmamızın konusu, onuncu yüzyılda yaşamış olan ve yaşadıkları dönemde birçok bölgeyi gezip bunları kaydeden Müslüman seyyahların gözünden anlatılan Hicaz bölgesi şehirlerinin coğrafi ve fizikî yapısı, mimari özellikleri, sosyo-kültürel ve ekonomik durumlarıdır. Hicaz bölgesi İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönem dâhil olmak üzere her zaman önemli bir yere sahip olmuş ve tarih boyunca birçok olaya ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in doğduğu ve İslâm'ın ortaya çıktığı bölgeyi de kapsaması sebebiyle İslâm dini açısından değerli olmuştur.

Bu çalışmamızda, birinci bölümde insanlık tarihi boyunca önem arz eden Hicaz bölgesinin tarihine değinilecek ikinci bölümde ise onuncu yüzyıldaki durumu bizzat oraları gezip görmüş ve kayıt altına almış seyyahların gözünden ele alınacaktır.

Hicaz bölgesi farklı alanlarda çalışma yapan birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Ancak seyahatnâmelerde ele alınması hakkında fazla çalışma yapılmadığını fark ettik. Onuncu yüzyıl seyyahlar ve seyahatnâmeleri için bereketli bir dönemdir. Bu sebeple araştırmamızı o dönemle sınırladık. O dönemin Hicaz'ına seyyahların gözünden ışık tutarak aktarmak temel hedefimiz olmuştur.

2. Araştırmanın Metodu ve Sınırları

Çalışmanın derinlemesine yapılabilmesi ve seyyahların en fazla onuncu yüzyılda eserler vermesi sebebiyle zaman aralığı sınırlı tutulmuştur. Ancak araştırmamız içerisinde bu sınıra zarureten bazen uyulamadığı görülecektir. Onuncu yüzyıl seyyahları içine dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, eserini bu dönemde kaleme almış olan ve onuncu yüzyılın başlarında vefat eden İbn Hurdâzbih ile onunla aynı dönemde yaşamış, eserini dokuzuncu yüzyılın sonlarında tamamlayıp, onuncu yüzyılın başlarında vefat eden Ya'kûbî'de dâhil edilmiştir. Bu eserlerin sınırlı tuttuğumuz zaman aralığına çok yakın bir tarihte kaleme alınmış olması, bir coğrafyadaki fiziki, coğrafi değişimlerin asırlar sürebileceği ve bu iki coğrafya âliminin özellikle İbn Hurdâzbih'in İslâm coğrafyacılarının babası olarak tanınması,

kendinden sonrakilere yol gösterici olmaları bu eserleri de araştırmamıza dâhil etmeyi mümkün kılmıştır.

Hicaz bölgesinin tarihçesinin verildiği birinci bölümde, daha çok önemli olaylar üzerinde durulmuş, bölge tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu bölüm ele alınırken müelliflerin vefat tarihlerine göre genel tarihler, fütuhat kitapları, tabakât ve ricâl kitapları, sözlükler, ansiklopedi maddeleri, makaleler ve çağdaş çalışmalardan faydalanılmıştır.

Çalışmamıza başlamadan önce İslâm dünyasında coğrafi eser ortaya koymuş seyyahlar tespit edilmiş, onuncu yüzyılın bu bakımdan en verimli dönem olduğu gözlenmiş ve vefat tarihlerine göre seyyahlar sırasıyla incelenmiştir. Araştırmamıza kaynaklık eden bu eserlerdeki bilgiler her başlık altında yine vefat tarihlerine göre sıralanarak verilmiş, başlığın konusuyla ilgili bilgi bulamadığımız eserlere ise o başlık altında değinilmemiştir. Ayrıca araştırmamızın ikinci bölümünde yer alan ölçü birimlerinin günümüzdeki karşılıkları dipnotlarla açıklanmış ancak bazılarında gerek duyulmamıştır. Bunun sebebi aynı değerin önceki yerlerde geçmiş olması ya da yakın değerlerin verilmiş olmasıdır.

Araştırmamızı Konya’da bulunan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’ne, Konya İl Halk Kütüphanesi’ne, İstanbul’da bulunan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi’ne bizzat gitmek suretiyle gerçekleştirdik. Ayrıca bilgisayar ortamında, pdf formatında bulunan eserlerden ve *el-Mektebetü’ş-Şâmile* adlı kütüphane programındaki matbû eserlere uygun kitaplardan da faydalanma yoluna gittik.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konumuzla ilgili doğrudan yapılmış olan bir çalışma yoktur.

Çalışmamızın birinci bölümü olan Hicaz bölgesinin tarihçesi hakkında İslâm öncesi dönemle ilgili genel olarak İbnü’l-Kelbî,¹ Corcî Zeydân,² Cevâd Ali’nin³

¹ İbnü’l-Kelbî, Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed (ö. 204/819 [?]), *Kitâbü’l-Esnâm*, çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

² Corcî Zeydân, *Kitâbü’l-Arab kable’l-İslâm*, Matba’atü’l-Hilâl, Mısır, 1922.

eserlerinden yararlanılmıştır. Mekke tarihiyle ilgili Ezrakî,⁴ Ahmed İbrâhim Şerîf;⁵ Medine tarihiyle ilgili İbn Zebâle,⁶ İbn Şebbe,⁷ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî,⁸ Semhûdî;⁹ genel tarih kitaplarından Halîfe b. Hayyât,¹⁰ İbn Habîb,¹¹ Dîneverî,¹² Belâzürî,¹³ Taberî,¹⁴ İbnü'l-Esîr,¹⁵ İbn Kesîr;¹⁶ siyer ve meğâzi kitaplarından İbn İshâk,¹⁷ Vâkidî,¹⁸ İbn Hişâm,¹⁹ sözlüklerden İbn Düreyd,²⁰ İbn Manzûr²¹ ve Zebîdî'nin²² eserleri bizlere kaynaklık eden diğer bazı kıymetli eserlerdir. Çalışmada çağdaş eser, makaleler ve ansiklopedi maddelerinden de yararlanılmıştır.

İkinci bölümümüzde, onuncu yüzyılda yaşayan seyyahlara ait on üç ana kaynak tespit edilmiştir. Bu eserler, İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-*

³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, byy., 2001.

⁴ Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas, Dâru'l-Endülüs lin'neşr, Beyrût, 1969.

⁵ Ahmed İbrâhim Şerîf, *Mekke ve'l-Medine fî'l-Câhiliyeti ve ahdi'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, byy., trs.

⁶ İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen (ö. 199/814'ten sonra), *Ahbâru'l-Medîne*, thk. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme, Medine, 2003.

⁷ İbn Şebbe, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262/876), *Târihu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde, 1979.

⁸ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ebü Abdullâh Muhibbüddîn (ö. 643/1245), *ed-Dürretü's-semîne fî Ahbâri'l-Medine*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî, byy., trs.

⁹ Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn (ö. 911/1506), *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.

¹⁰ Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55), *et-Târih*, thk. Ekrem Ziya Umerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1976.

¹¹ İbn Habîb, Ebü Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstädter, Dâru'l-Âfâk'il cedide, Beyrût, trs.

¹² Dîneverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tuvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Dâr İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, Kâhire, 1960.

¹³ Belâzürî, Ebü'l Abbas Ahmed b. Yahya (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 1988.

¹⁴ Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru't-Türâs, Beyrût, 1967.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût, 1997.

¹⁶ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1986.

¹⁷ İbn İshâk, Ebü Abdullâh Muhammed (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1978.

¹⁸ Vâkidî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Meğâzi*, thk. Marsden Jones, Dâru'l-A'lemî, Beyrût, 1989.

¹⁹ İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ- İbrahim el-Ebyari - Abdülhâfiz Şelebî, Mısır, 1955.

²⁰ İbn Düreyd, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Müneyr, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrût, 1987.

²¹ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1993.

²² Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, byy., trs.

memâlik'i;²³ Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'i;²⁴ İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefîse*'si;²⁵ İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü (Ahbâri)'l-Büldân*'i;²⁶ Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc*'i;²⁷ İshâk b. Hüseyin'in *Âkâmü'l-Mercân*'i;²⁸ İstahrî'nin *Mesâlikü'l-memâlik*'i;²⁹ Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'i³⁰ ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'i;³¹ Hemdânî'nin *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*'i;³² İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*'i;³³ müellifi bilinmeyen *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*³⁴ adlı eser; Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*'idir.³⁵

Çalışmamıza kaynaklık eden seyyahların hayatlarına dair İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i,³⁶ Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ'sı*,³⁷ Ziriklî'nin *el-A'lâm*'i,³⁸ Krachkovski'nin *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî'si*,³⁹ Ramazan Şeşen'in

²³ İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (ö. 300/912-13), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Dâru Sâdır, Ofset Leiden, Beyrût, 1889.

²⁴ Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö. 292/905'ten sonra), *Kitâbü'l-Büldân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.

²⁵ İbn Rüste, Ebü'Alî Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefîse*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1892.

²⁶ İbnü'l-Fakîh, Ebü Abdullâh Ahmed b. Muhammed (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1996.

²⁷ Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü'l-Harâc*, Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdâd, 1981.

²⁸ İshâk b. Hüseyin el-Müneccim (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâ'ini'l-meşhûre fî külli mekân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1987.

²⁹ İstahrî, Ebü İshâk İbrâhim b. Muhammed (ö. 340/951-52'den sonra), *Mesâlikü'l-memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrût, 2004.

³⁰ Mes'ûdî Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb*, el-Mektebetül'l-Asriyye, Beyrût, 2005.

³¹ Mes'ûdî Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn (ö. 345/956), *Kitâbü't- Tenbîh ve'l-işrâf Coğrafiya ve Tarih*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2018.

³² Hemdânî, Ebü Muhammed el-Hasen (ö. 360/971'den sonra), *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, Matba'atü'l-Berîl, Leiden, 1884.

³³ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî (IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-arz*, Dâru Sâdır, Ofset Leiden, Beyrût, 1938.

³⁴ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, çev. Vladimir Fedorovic Minorsky, London, 1970; *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, çev. ve thk. Seyyid Yûsuf el-Hâdî, Dâru's-Sekâfiyye li'n-neşr, Kâhire, 2002.

³⁵ Makdisî, Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, Dâru Sâdır, Leiden, Beyrût, 1991.

³⁶ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazân, Dâru'l-Ma'ruf, Beyrût, 1997.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, Ebü Abdullâh Şihâbüddîn (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.

³⁸ Ziriklî, Ebü Gays Muhammed Hayrüddîn (1893-1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrût, 2002.

³⁹ Ignati Iulianovich Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, çev. Selâhaddin Osman Hâşim, Kahire, 1963.

*Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*⁴⁰ adlı eseri, Murat Ağarı'nın *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*⁴¹ adlı eserinden, çağdaş makale ve ansiklopedi maddelerinden faydalanılmıştır.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

⁴¹ Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.

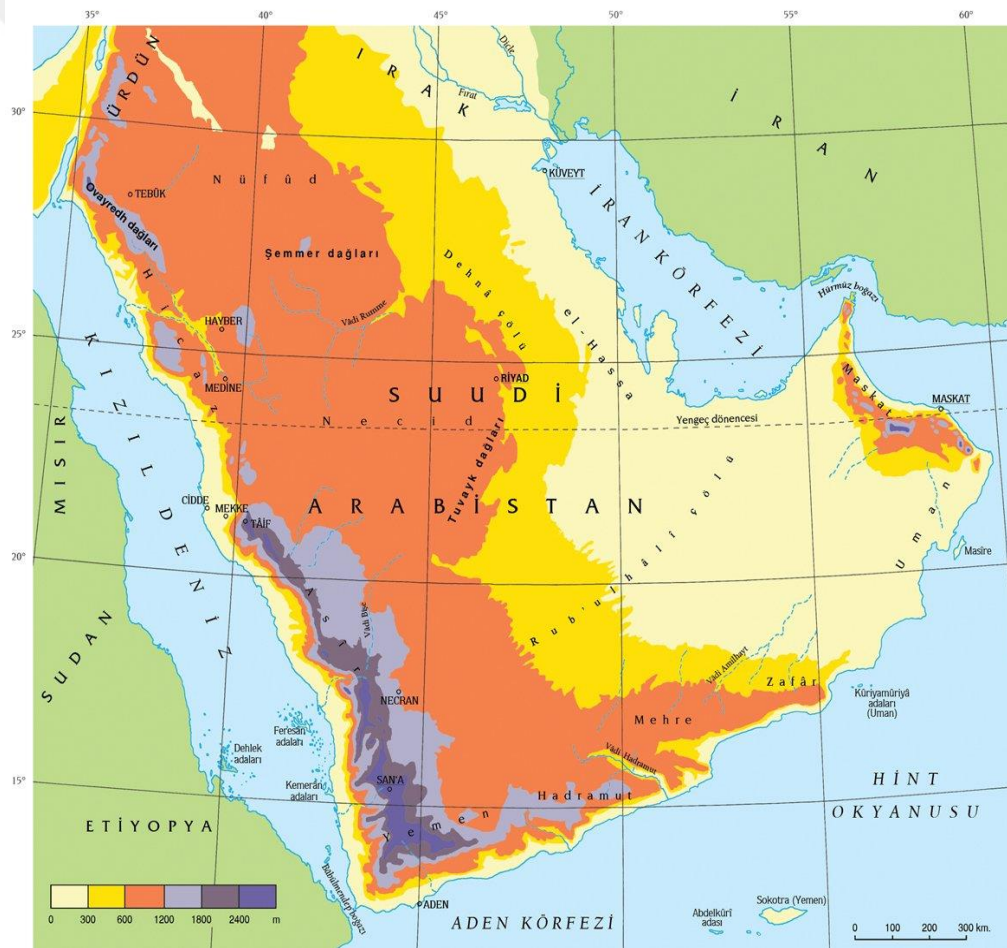
BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ BÖLGESİ VE TARİHÇESİ

Bu bölümde başlıkta yer alan Hicaz bölgesi ve bölgenin İslâm öncesi ve İslâm sonrası tarihçesi incelenecektir.

1.1. Hicaz Bölgesini İçine Alan Arap Yarımadası

Dünyanın en büyük yarımadası olan Arabistan, Araplar tarafından Cezîretülarap olarak isimlendirilmiş olup yarımadanın neredeyse her tarafını denizler ve nehirler kuşatmıştır.⁴²

Harita 1: Arabistan Fiziki Haritası (Kudret Büyükcoşkun, Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 249)

⁴² Ahmed İbrâhîm, *Mekke ve'l-Medine*, s. 13.

Yüzölçümü takriben 3.157.000 km olan⁴³ Arap yarımadasının doğusunda Asya, batısında Afrika ve kuzeyinde Avrupa kıtası bulunur ve üç kıtanın arasında bulunmasından dolayı önemli bir konuma sahiptir.⁴⁴

Dünyanın büyük çöl kuşağı içinde bulunan Arap yarımadasında tüm çöl tiplerini toplu halde görmek mümkündür. Kayalık ve çakıllı olanlar olduğu gibi içlerinde hareketli kumulların yer aldığı çöl tipleri de vardır. Ayrıca yarımadaının büyük bir bölümü sıcak ve kurak kuşakta bulunmasından dolayı yağışları az ve yazları oldukça sıcak olan bir iklime sahiptir.⁴⁵

Kurumuş doğal su yolları ve yarımadaının eski zamanlarda verimli olduğuna dair bazı ipuçları bulunmuşsa da kuraklığın yarımadaında toplulukların yaşamaya başlamasından sonra olduğuna ya da toplumsal olaylara doğrudan etki edecek kadar hızlı ilerlediğine dair kesin bir delil bulunamamıştır.⁴⁶ Brockelmann'a göre de bu tespit edilmesi zor bir görüştür.⁴⁷

Arap yarımadası kervan yolları ile kaplıydı. Özellikle iki yol vardı ki bunlardan biri Basra Körfezi'nden başlayıp Dicle kıyılarından Suriye çölünü geçip Filistin'e uzanmaktaydı. Doğuda bulunan memleketlerin sınırlarına yakın olduğu için buna "Doğu Yolu"; diğerine ise, Kızıldeniz boyunca devam eden kervan yolu olmasından dolayı "Batı Yolu" demek mümkündür.⁴⁸

Yunanlılar ve Latinler Arap yarımadasını üç bölüme ayırmışlardır. Bunlar sırasıyla; el-Arabiye es-Saîde (Arabia felix-Mutlu Arabistan), el-Arabiye es-Sahriyye (Arabia Petrae-Kayalık Arabistan), el-Arabiye es-Sahrâviyye (Arabia Deserta-Çöl Arabistan)⁴⁹. Araplar ise yarımadayı beş bölgeye ayırmışlardır. Bunlar Hicaz, Tihâme, Yemen, el-Arûd ve Necid'dir.⁵⁰

⁴³ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi – Ziya Nur, *İslam Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 121.

⁴⁴ Ahmed İbrâhim, *Mekke ve'l-Medine*, s. 14.

⁴⁵ Kudret Büyükoçkun, "Arabistan-Fiziki ve Beşerî Coğrafya", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 249-250.

⁴⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan-Tarih", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 252.

⁴⁷ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 2.

⁴⁸ Muhammed Hüseyin Heykel, *H. Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

⁴⁹ Zeydân, *Kitâbü'l-Arab kable'l-İslâm*, I, 30.

⁵⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 167.

Arap kelimesinin kökeni hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Bir kısım araştırmacılar Arap kelimesinin “batı” anlamına gelen Sâmi kökten türemiş olduğunu ve ilk olarak Mezopotamya halkı tarafından Fırat Vadisi’nin batısında yaşayan topluluklar için kullanılmış olduğunu kabul etmektedir. Dilbilimi esaslarına göre tartışmaya açık olan bu görüş, bu terimi Arapların da kullanmış olmalarından dolayı kabul edilmez. Çünkü başka bir millete göre, kendi coğrafi konumlarını niteleyen bir kelimeyi kendilerine isim olarak alan millet pek görülmemiştir. Arap kelimesini “kara ülkesi” veya “step” anlamına gelen İbrânîce “arabha” kelimesi ve yerleşik ve düzenli hayatın tersi bir hayat demek olan “erebh” kelimesine bağlayan görüşler de vardır. Kelimeyi göçebelik kavramıyla açıklamaya çalışan bu görüşler daha isabetlidir.⁵¹

Arabistan ve Araplara dair elimizde bulunan en eski tarihi kayıt Tekvin kitabının onuncu bölümüdür. Ancak bu metinde Arap kelimesi geçmemektedir.⁵² Arap kelimesinin geçtiği en eski metin Asur Kralı II. (M.Ö 1031-1019) veya III. Şalmanezzer’in (M.Ö 859-824) kitabesinde bulunmaktadır.⁵³

Araplar, Sâmi toplulukları arasında tarihi en eskilere uzanan bir millettir.⁵⁴ Tarihçiler Arapları, Arab-ı âribe ve Arab-ı müsta‘ribe (Arab-ı mütearribe) olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Âd, Semûd, Cürhüm, Tasm, Cedîs, Emîm, Medyen, Amâlîka, Ubeyl, Câsim kavimleri Arab-ı âribe’den sayılmaktadır.⁵⁵ Arab-ı müsta‘ribe’nin ortaya çıkışı ise Hz. İbrâhim’in oğlu Hz. İsmâil’e dayanmaktadır.⁵⁶ Bunlar, kökenleri Arap olmayıp sonradan Araplara katılan, Arapçayı sonradan öğrenenlerdir. Bu kabilelere Adnânîler, İsmâilîler, Meaddîler veya Nizârîler denmektedir. Anavatanları Hicaz’dır.⁵⁷

İslâm vahyedilmeden hemen önce Arap yarımadasının imparatorluk dünyasıyla yakın ilişkisi vardı ve yarımada bu bölgelerin güçlü etkisi altındaydı.

⁵¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 19.

⁵² Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 19.

⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 16.

⁵⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, I, 36.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 120.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 121.

⁵⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 294.

Ayrıca imparatorluk bölgeleri şehir hayatına geçmişken Arabistan’da göçebelik yaygındı ve vahalar mevcuttu. Siyasal açıdan da Arabistan birlik halinde değildi.⁵⁸ Mekke, Medine, Tâif, Hayber Arapların önemli şehirleriydi ve bu mevkilerden de Mekke gerçek bir şehirken diğerleri tam bir şehir olamamakla birlikte kent-köy karışımı kesimlerdi.⁵⁹

1.2. Hicaz İsminin Etimolojisi

Hicaz ismi “haceze” حِجَز fiilinden türemiş olup “beyne” بين harfi ceriyle beraber kullanılmış ve kelimeye “iki şeyi birbirinden ayırmak, iki şeyin arasında perde olmak” anlamı verilmiştir.⁶⁰ Bölgenin Hicaz olarak isimlendirilme sebebi ise iki bölgeyi birbirinden ayırmasından kaynaklanmaktadır. Ayırdığı iki bölgenin Necid ile Serât,⁶¹ Tihâme ile Şam,⁶² Tihâme ile Necid⁶³ olduğuna dair farklı yorumlar yapılmıştır.

1.3. Hicaz Bölgesinin Sınırları

Bölgenin sınırları, Akabe yakınlarındaki Şam hudutlarından, el-Leys’e kadardır. Leys, Serât Dağlarının altından denize ulaşan bir vadi olup bölgenin güney sınırlarını,⁶⁴ Kızıldeniz sahilleri ise batı sınırlarını oluşturmaktadır. Doğu tarafı kuzeydoğu yönünden başlayıp Nufûd çölünde son bulmaktadır.⁶⁵

⁵⁸ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, I, 41.

⁵⁹ Yılmaz Can, *İslâm’ın Kutsal Mabetleri*, Sidre Yayınları, Samsun, 1999, s. 13.

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, I, 586.

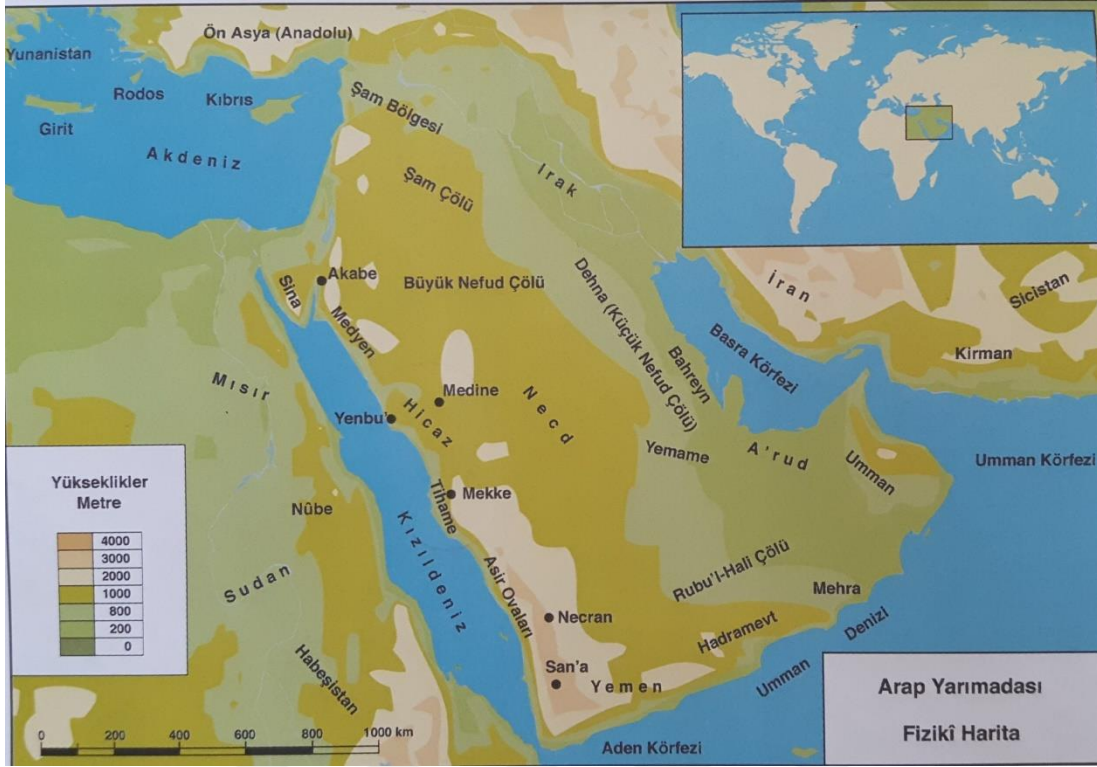
⁶¹ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luga*, I, 437.

⁶² Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzibü’l-luga*, Dâru’l-İhyâ et-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, 2001, IV, 76.

⁶³ İbn Sîde, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve’l-muhîtü’l-a’zam*, thk. Abdülhamid Hendâvî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 2000, III, 60.

⁶⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 167.

⁶⁵ Samî b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlus, *el-Atlasu’t-Tarihî li Sîreti’r-Resûl*, çev. Abdullah Karakaş, Siyer Yayınları, İstanbul, 2019, s. 63.

Harita 2: Arap Yarımadası Fiziki Haritası (Şevki Ebû Halil, Siyer Atlası, çev. Enver Arpa, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007, s. 19.)

1.4. İslâm Öncesi Dönemde Hicaz

Hicaz tarih boyunca Kâbe'yi içinde bulundurması dolayısıyla insan akımına uğramıştır. Yarımada'daki önemli panayırların da bu bölgede kurulmuş olması, bölgenin önemini artırmış ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Şam ile Yemen arasında köprü durumunda olan Hicaz, konumundan dolayı güney ile kuzey arasındaki ticaret arasında vasıta olmuştur.⁶⁶

İslâm öncesi Hicaz bölgesi tarihi hakkında bilgi ortaya koymak zordur. Kabileler halinde yaşayan Arap toplumunda düzenli bir devlet teşkilatı kurulamamış olmasından dolayı, tarihi kaynaklar az olmakla birlikte, o dönemdeki toplulukların tarihini Eyyâmü'l-Arab denilen kabileler için oldukça önem arz eden savaşlar

⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 113.

oluşturmaktadır.⁶⁷ Eyyâmü'l-Arab terkibi “savaş” anlamına gelen “gün” mânâsındaki yevm kelimesinin çoğulu olan eyyâm ile Arab isminden meydana gelmiştir.⁶⁸ Eyyâmü'l-Arab olayları nesirler ve şiirlerle anlatılmış ve bu nesir ve şiirler o döneme ışık tutan kaynaklar olmuşlardır.⁶⁹

İslâm öncesi Arapların yaşadıkları dönem “Cahiliye çağı”, “Cahiliye dönemi” gibi terimlerle ifade edilmektedir. Cahiliye kelimesinin menşei hakkında birçok araştırma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Cahiliyye kelimesi “cehile” جهل fiilinden türemiştir. Bazı sözlüklerde “cehile” fiilinin anlamı “hilm”in حلم zıddı olarak verilmiştir.⁷⁰ Hilm kelimesi sabır, akıl,⁷¹ sefahatin zıddı, titiz davranmak⁷² gibi anlamlara gelmektedir. Bununla birlikte “cehile” fiili bazı sözlüklerde bilmenin zıttı olarak anlamlandırılmıştır.⁷³ Tarihçiler “cehile” fiilini “alâ” على harfi cerriyle kullanmışlar ve “zorbalık etmek, kaba, hoyrat davranmak” anlamına geldiğini belirtmişlerdir.⁷⁴

Hicaz bölgesinde oturmakta olan kabileler buralarda yerleşime elverişli gördükleri yerlerde şehirler, kasabalar kurmuşlardır. Bu kabilelerin yazılı kanunları mevcut değildi fakat herkesin devam ettirdiği kutsal gelenekler, halk inançları yazılı kanunlarla eş değerd. Reis, Şeyh veya Seyyid unvanlarıyla anılan kabile yöneticisi, kabilenin önde gelenleri ile istişare sonucu kararlar verir ve bu kararlara genellikle uyulurdu. Reislik, babadan oğula geçen bir saltanat şeklinde olmamakla birlikte, kabile elemanları tarafından uygun bulunursa bir oğul babasından sonra görevi

⁶⁷ Yıldız, “Arabistan”, *DİA*, III, 254.

⁶⁸ Arapların iki büyük kolu olan Güney Arapları (Kahtânîler) ile Kuzey Arapları (Adnânîler) veya bu iki kola mensup kabileler arasında cereyan eden bu savaşların sayısı çeşitli müelliflere göre 75 ile 1700 arasında değişmektedir. Eyyâmü'l-Arab genellikle şahıslar veya kabileler arasında çıkan bir tartışma ile başlar, daha sonra savaşa dönüşürdü. Bu savaşlarda sebep ne olursa olsun asıl amaç intikam almaktır. Bkz: Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 14.

⁶⁹ Kadri Yıldırım, “Eyyâmü'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2008, c: VIII, sy: 2, s. 132.

⁷⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, I, 494.

⁷¹ Zemahşeri Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *Esâsü'l-belâğa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I, 210. ; Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, XXXI, 526.

⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XII, 146.

⁷³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 165.

⁷⁴ Nafiz Danışman, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: V, sy: 1-4, 1956, s.192; Süleyman Tülücü, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy.4, 1980, s. 279.

devam ettirebilirdi.⁷⁵ Reisin asli görevi, emretmek değil kabilesini diğer soylara karşı temsil etmektir ve reis, yaptığı tüm işleri soyu adına yapmaktaydı.⁷⁶ Kabile sisteminin temeli asabiyyete dayanmaktaydı. Asabiyyet ise soya dayanmaktaydı. Asabiyyet akrabana, soydaşına zalim ya da mazlum olsun yardım etmek demektir.⁷⁷

O dönemde Araplar, önemli işlerinde karar vermek için ok çekerlerdi. Hübel'in yanında bulunan yedi okun her birinde farklı yazılar yazmaktaydı. Cahiliye Arapları, seçtikleri oktaki yazıya göre hareket etmekteydiler.⁷⁸ Genel olarak putperestliğin yaygın olduğu Hicaz'da az sayıda Yahudi ve Hristiyan da bulunmaktaydı. Putperestler, putları Allah'ın kızları ve O'nun şefaathçisi olarak görmekteydi. Bazıları tapınak, bazıları ise put edinir, bu ikisine gücü yetemeyen kimse de Kâbe'nin veya herhangi bir tapınaktan birinin önünde hoşuna giden bir taşı diker ve sonra o taşı tavaf ederdi.⁷⁹ Ancak Arapların taptıkları bu putlara duydukları saygı tam değildi. Yaptıkları duaların tam tersi bir sonuçla karşılaştıkları zaman putlara hakaret eder hatta küfretmekten kaçınmazlardı.⁸⁰

Şiirler cahiliye dönemi edebiyatının temelini oluştururdu ve bundan dolayı şairler kabile içerisinde saygın bir konumdaydı. Yazılı gelenek yerine sözlü gelenek hâkimdi. Ayrıca o dönem Hicaz toplumunda müfâhara ve münafere yaygındı. Müfâhara kelimesi, övünmek, kişinin kendinde ve ailesinde bulunan iyi özelliklerle övünmesi, övgüde bulunması gibi anlamlara gelmektedir. Münafere kelimesi ise, iki şahıstan her birinin diğerine karşı övünmesi demektir. Müfâhara ile münafere kelimeleri arasında anlamlarından dolayı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ukâz kelimesinin de hasmı yenmek anlamına gelmesinden dolayı müfâhara ile ilgisi bulunduğu söylenebilir. Bu panayırda insanların müfâhara yaptığı bilinmektedir. İyi bir müfâhirin kabilesinin üstünlüklerini anlatabilmesi için kendi kabilesinin hatta diğer kabileler ve Arap olmayan komşu devletlerin tarihlerini dahi çok iyi bilmek

⁷⁵ Ahmet Önkal, *Muhtasar Siyer-i Nebî*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 38.

⁷⁶ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 130.

⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 392.

⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 152.

⁷⁹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, ss. 54-71.

⁸⁰ Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 110.

zorundaydı. Müfâhara ile münafere sayesinde Cahiliye dönemi ve komşu devletlere dair haberler bizlere kadar gelmiştir.⁸¹

1.4.1. Mekke

Mekke geçmiş zamanlardan beri sahip olduğu birçok özellikten dolayı farklı isimlerle anılmaktadır. Etrafı dağlarla çevrili, susuz, dar bir vadinin ortasında bulunması, halkın inançları gibi farklı sebepler sonucu şehre otuzun üstünde isim atfedilmiştir. Bu isimleri Mekke'nin sıfatları olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.⁸² Bunlardan bazıları; Bekke, Ümmü Rahm, Ümmülkurâ, Salâh, Kûsâ, Bâsse'dir.⁸³

Tarihçiler ve dilciler daha çok Bekke ismi üzerinde durmuşlardır. “b-k-k” harflerinden türeyen Bekke kelimesi, boyun kırmak, boyun ezmek anlamlarına gelir. Mekke'nin Bekke olarak isimlendirilmesi de “haksız yere zulmeden zalimlerin boyunlarının kırıldığı yer” olmasından dolayıdır.⁸⁴ Bazı tarihçilere göre Bekke, Kâbe'nin bulunduğu yerin adı, Mekke ise beldenin adıdır. Bekke, “itmek, sıkıştırmak, izdiham oluşturmak” anlamlarına da gelir.⁸⁵ İnsanların Kâbe önünde sıkışıklık yapmaları, izdiham meydana getirmelerinden dolayı Kâbe'ye Bekke denildiğine dair rivayet mevcuttur.⁸⁶

M.s. 2. Yüzyılda yaşamış bir coğrafyacı olan Batlamyus eserinde Mekke'yi “Macoraba” olarak zikretmektedir.⁸⁷ Bazı araştırmacılara göre Güney Arapçasındaki “mabed, tapınak” anlamlarına gelen “mikrab” kelimesi “Macoraba” kelimesiyle aynıdır.⁸⁸ Hitti'ye göre, Mekke'nin ismi, manası “mukaddes ibadet mahalli” olan “makuraba” kelimesinden gelmektedir.⁸⁹ “Makrab” kelimesi “mak” ve “rab”

⁸¹ Rıza Savaş, “İslâm'dan Önce Hicaz Bölgesindeki Araplarda Tarih”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, sy:7, ss. 257-258-259.

⁸² Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 23.

⁸³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 281.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, X, 402.

⁸⁵ Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 934.

⁸⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 280.

⁸⁷ Ahmed İbrâhim, *Mekke ve'l-Medine*, s. 87.

⁸⁸ Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s.10

⁸⁹ Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, I, 155

terkibinden oluşan Yemen diline ait bir kelimedir. “Mak” kelimesi “ev” anlamına gelmektedir. “Makrab” kelimesi “Rabbin evi”, “İlahın evi” manalarına gelmektedir. Bekke kelimesi ise Güneydeki halkın dil alışkanlığından dolayı “mim” harfinin “be” harfine çevrilmesiyle oluşmuştur.⁹⁰ Kur’ân’da da Bekke kelimesi “insanlar için kurulan ilk beytin bulunduğu yer” olarak geçmektedir.⁹¹

Mekke’nin ilk sakinleri olan Amâlika kavminin Sâmi ırktan oldukları ve dolayısıyla Arapçaya akraba bir dil konuştukları bilinmektedir.⁹² Öyle ki, Taberî’de geçen bir rivayete göre Amâlika Arapça konuşan ilk millettir.⁹³

Daha sonra Cürhümlüler, yaşadıkları bölgede kuraklık yaşanması gibi sebeplerle Yemen’den Hicaz’a göç ederek Mekke’ye yerleşmişlerdir.⁹⁴ Hz. İsmâil Cürhümlülerden biriyle evlenmiş ve Cürhümlüler ile akraba olmuştur.⁹⁵

O dönemde Cürhümlüler dışında Katûrâ olarak isimlendirilmiş bir kabile daha Mekke’ye yerleşmiştir. Yemen’den yürüyerek Mekke’ye gelen bu kabileler, Mekke’de ağaç ve su bulunmasından dolayı burayı uygun görmüşler,⁹⁶ Cürhümlüler Mekke’nin üst kısmıyla Kuaykîân denilen yer arasına, Katûrâ kabilesi ise Ecyâdeyn denilen Mekke’nin aşağı kısmındaki yere yerleşmişlerdir.⁹⁷ Sonraki dönemlerde ise Cürhüm kabilesiyle Katûrâ kabilesi arasında Mekke’nin yönetimi konusunda çıkan anlaşmazlık sonucu savaş meydana gelmiş Katûrâ kabilesinin reisinin öldürülmesi ve ordunun dağılması sonucunda iki taraf arasında yapılan anlaşmanın neticesinde Mekke’nin idaresi Cürhüm kabilesi reisi Mudâd b. Amr’a teslim edilmiştir. Bu iki kabile arasında vuku bulan bu savaşın Mekke’de cereyan eden ilk saldırı olduğu düşünülmektedir.⁹⁸

⁹⁰ Ahmed İbrâhim, *Mekke ve'l-Medine*, s. 89.

⁹¹ Âl-i İmrân 3/96

⁹² Sargon Erdem, “Amâlika”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 558

⁹³ Taberî, *Târîh*, I, 207

⁹⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 85.

⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 113.

⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 112.

⁹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 82.

⁹⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 83.

Huzâa kabilesi daha sonra Mekke'ye hâkim olup onları Mekke'den çıkarmış⁹⁹ kendileri ise Mekke'de kalmıştır. Daha sonra Lühay olarak anılan Rebîa b. Harise b. Amr b. Âmir, bu kabilenin başına geçmiştir. Cürhümlülerin hükümdarı Âmir b. Amr b. Hâris b. Mudâd b. Amr el-Cürhümî'nin kızı Fûheyre ile evlenmiş ve dünyaya gelen çocuklarına Amr ismini vermişlerdir.¹⁰⁰ Amr, Mekke'ye putları getiren ilk kişidir.¹⁰¹ Huzâa kabilesinin Mekke hâkimiyeti üç yüz yıl sürmüştür.¹⁰²

Kusay b. Kilâb, Benî Huzâa kabilesinin ardından Mekke'ye hâkim olmuş, Kureyş kabilesinden olup farklı yerlerde oturan kavmini Mekke'de bir araya getirmiştir.¹⁰³ İslâm öncesinde Kureyşliler, ticarete uluslararası boyuta ulaşmış, Bizans imparatoru, İran imparatoru, Habeşistanlı Necâşî, Yemen'deki Kinde kralıyla çeşitli ticari anlaşmalar yapmışlardır.¹⁰⁴ Mekke, Arap yarımadasının ticaret merkezleri içinde gözde bir yere sahip olmuş ve yarımadanın başkenti kabul edilmiştir.¹⁰⁵

İslâm öncesi Mekke'de yaşanan önemli vakalardan biri de Fil Vakası'dır. Yemen valisi olan Ebrehe, San'a'da Gamdan yakınlarında Kulleyis adında büyük bir kilise inşa ettirmişti ve hedefi Arap hacılarını yaptırmış olduğu kiliseye döndürmekti. Mekke'de bulunan Araplardan birinin gelip kiliseye büyük abdestini yapması üzerine Ebrehe çok sinirlenmiş ve Kâbe'ye yıkmak niyetiyle yürümeye karar vermiştir. Yanında bir fil de götürmüştür. Ebrehe, Esved isimli fil kumandanını Mekke'ye göndermiş Esved de Kureyş ve diğer Tihâmelilerin mallarını sürüp getirmiştir. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'e ait iki yüz deve de bu mallar arasındaydı. Ebrehe daha sonra elçisini Mekke'ye göndermiştir. Elçisi Hunata Abdülmuttalib'e Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkacağını dile getirmiş Abdülmuttalib ise "Allah Ebrehe'ye engel olursa kendi Beyt'i ve Harem'idir, engel olur. Engel olmaz da Beyt'ine yürümesine izin verirse vallahi biz onu savunacak güçte değiliz" demiştir. Allah,

⁹⁹ Belâzürî, Ebu'l Abbas Ahmed b. Yahya (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1996, I, 8.

¹⁰⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 95-96-100.

¹⁰¹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 36.

¹⁰² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 103.

¹⁰³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 107.

¹⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 37.

¹⁰⁵ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 39.

Beyt'ine girmeye hazırlandığı sırada Ebrehe ve ordusunun üzerine Kızıldeniz tarafından belesan kuşları ve kırlangıç kuşlarına benzeyen, gagalarında ve pençelerinde taş taşıyan kuşlar göndermiştir.¹⁰⁶ Ebrehe ve ordusunun bu şekilde bozguna uğraması Kâbe'nin var olan kutsallığını daha da artırmıştır.¹⁰⁷

1.4.2. Medine

Medine'nin bilinen diğer ismi Yesrib'tir.¹⁰⁸ Yesrib ismi, bazı kaynaklarda Medine'nin yerleşim bölgelerinden biri¹⁰⁹ olarak ifade edilirken Medine'nin geçmişte Yesrib ismiyle anıldığına dair bilgilere de rastlanmaktadır.¹¹⁰

Yesrib isminin, Yesrib b. Kâniye b. Mehlâil b. İrem b. Ubeyl b. Avs b. İrem b. Sâm b. Nûh'tan geldiği rivayet edilmiştir.¹¹¹ Yesrib b. Kâniye'nin Medine'de ikamet eden ilk kişi olduğu söylenir.¹¹²

Kur'an'da Medine şehri bir kez Yesrib ismiyle anılmaktadır.¹¹³ Hz. Peygamber, "Medine, Tâbe'dir." buyurmuş¹¹⁴ ve Medine'ye Yesrib denmesini nehyetmiştir.¹¹⁵ Çünkü Yesrib Arapçada "kötülemek" anlamına gelmektedir.¹¹⁶

El-İmân, Cezîretü'l-Arab, Harem-i Resulullah, Galebe, el-Mü'mine isimleri Medine'nin bilinen diğer isimleridir. Tevrat'ta Medine için zikredilen 10 isim olduğu belirtilmektedir.¹¹⁷ Coğrafyacı Batlamyus'un eserinde Medine, Jasrippa şeklinde ifade edilmiştir.¹¹⁸

Bazı eserlerde geçen rivayete göre, eski dönemlerde Su'l ve Fâlic denilen kavimler Medine'ye yerleşmişler ve Hz. Davud onlarla savaşmıştır. Bu kavimler

¹⁰⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 137-141-143-146.

¹⁰⁷ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 142.

¹⁰⁸ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 164; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 235.

¹⁰⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 135.

¹¹⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ'*, I, 13.

¹¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 128.

¹¹² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ'*, I, 125; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, II, 85.

¹¹³ Ahzâb 33/13.

¹¹⁴ Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, byy., 2001, "Fezâilü'l-Medîne", 2; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 164.

¹¹⁵ Buhârî, "Fezâilü'l-Medîne", 2; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 165.

¹¹⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, II, 85.

¹¹⁷ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 162.

¹¹⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 156.

Allah'ın boyunlarına musallat ettiği böcekler sebebiyle helak olmuşlardır.¹¹⁹ Bu kavimlerin kabirlerinin Cüf nahiyesindeki Sehl ve Cebel'de bulunduğu söylenir.¹²⁰

Daha sonra Amâlika kavmi Mekke, Medine başta olmak üzere Hicaz'ın tümüne yayılmıştır. Amâlika'dan sonra ise Medine'ye Yahudiler gelmiş ve onların çoğu Zühre denilen bölgeye yerleşmiştir.¹²¹ Bunlardan üç bin kişinin kuyumculukla uğraştığı rivayet edilmektedir.¹²² Babil sürgününün ardından Yahudilerin Medine'ye gelip yerleşmelerinin sebebinin beklenen son peygamberin o bölgeden çıkacağı¹²³ ya da hicret yurdunun orası olacağı yönündeki haberler olduğu söylenir.¹²⁴

Yahudiler, Medine'nin yüksek yerlerinde bulunan Müzeynib ve Mehzûr diye isimlendirilmiş iki vadiye yerleşmişler, buralarda mal mülk edinmişlerdir. Beni Nadir, Âliye'de ilk defa kuyular açıp ağaçlar diken Yahudi kabilesidir. Bu kabileler yerleştikleri yerlere evler ve kaleler yapmışlardır. Kaleler, onlar için güç göstergesi olmuş bu yüzden kalelerini her zaman korumuş, düşmanlarının erişemeyeceği şekilde yapmış ve gerektiğinde takviyede bulunmuşlardır.¹²⁵

Yemen'de bulunan şehir Me'rib'te meydana gelen Arim selinden sonra Evs ve Hazrec kabilelerinin Medine'ye geldikleri rivayet edilmiştir.¹²⁶ O sırada Medine'de Yahudiler otorite sahibiydi. Hazrec reisi Mâlik b. Aclân, Yahudilerin meliki Fıtyevn'i öldürmüş ve ardından Şam'da bulunan Ebû Cübeyle isimli şahsa elçi göndererek Yahudilerin baskılarından kurtarması için ondan yardım istemiştir. Onun yardımıyla Medine'de üstünlük Evs ve Hazrec'e geçmiştir.¹²⁷ İlerleyen zamanlarda Yahudi kabilelerin kışkırtmalarıyla Evs ile Hazrec arasında birçok savaş meydana

¹¹⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 165; Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 832/1429), *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000, II, 386; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 129.

¹²⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ'*, I, 126.

¹²¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, ss.166-168.

¹²² İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, s. 26.

¹²³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ'*, I, 519.

¹²⁴ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, s. 27.

¹²⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 169.

¹²⁶ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, s. 30.

¹²⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, ss. 172-173.

gelmiştir. 120 yıl boyunca savaşı¹²⁸ bu iki kabile arasındaki son savaş Buâs savaşı olmuştur.¹²⁹

1.4.3. Tâif

Tâif, bol meyvesi ve serin havasının etkisiyle eski zamanlardan beri Mekkelilerin yaz mevsimini geçirdikleri bir yer olmuştur.¹³⁰ Bedeviler, Tâif'i Hicaz'ın merhamet bilmeyen semasına nakledilen bir Suriye köşesi olarak adlandırmışlar ve bunu da Hz. İbrahim'in duasına bağlamışlardır.¹³¹ Öyle ki, Hz. İbrahim'in Mekkelilerin meyvelerden rızıklandırılması için dua etmesi üzerine Allah, Tâif toprağını Şam'dan naklederek Harem için onu bu dağa yerleştirdi, şeklinde rivayetler mevcuttur.¹³²

Amâlika'dan olan Vec b. Abdülhay'a nisbetle önceleri şehir Vec ismiyle anılmıştır. Şehrin Tâif olarak isimlendirilmesi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Şehrin çevresinin duvarlarla çevrili olması sebebiyle bu şekilde isimlendirildiğine dair bir rivayet vardır. Bir başka rivayete göre Hz. İbrahim'in etmiş olduğu dua üzerine Allah'ın yaratmış olduğu ağaçlık toprak parçası Kâbe'yi tavaf etmiş ardından Allah o toprak parçasını Tâif'e mekân kılmıştır. Tavaf etmiş olmasından dolayı Tâif olarak isimlendirildiği rivayetler arasındadır.¹³³

Tâif'e ilk olarak Nûh tufanından önce Benî Mehlâil b. Kaynân'ın gelip yerleştiği rivayet edilmektedir. Fidanlar dikerek şehri ağaçlandırmışlardır. Ancak tufanda helak edilmişlerdir.¹³⁴

Tufandan sonra Amâlika yerleşmiş ardından Semûd kavmi Vâdilkurâ'ya geçmeden önce Tâif'i Amâlika'nın elinden almıştır. Bazı tarihçilere göre Tâif'teki ilk melik Advân b. Amr b. Kays b. Aylân'dır.¹³⁵ Ardından bölgeye gelen Benî Âmir b.

¹²⁸ Ahmed İbrâhim, *Mekke ve 'l-Medine*, s. 272.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 602.

¹³⁰ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, s. 83.

¹³¹ H. Lammens, "Tâif", *İA*, İstanbul, 1979, XI, 672.

¹³² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 77.

¹³³ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1995, IV, 9.

¹³⁴ İbn Şebbe, *Târihu 'l-Medîneti 'l-münevvere*, II, 553.

¹³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 146.

Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin, Benî Advân'a karşı galip gelmişlerdir. Yurtları Necid olan Benî Âmir kabilesi, yaz mevsimini Tâif'te geçirmekteydi.¹³⁶ Daha sonra gelen Benî Sakîf'in atası Kasî b. Münebbih¹³⁷ Tâif'in şehirleşmesinde büyük pay sahibidir. Sakîf kabilesinin hâkimiyeti döneminde Mekke, Medine ve Yemen ile kurulan ticari ilişkilerle birlikte Tâif şehri önemli bir yere sahip olmuştur.¹³⁸ Tâif halkı, derileri tabaklama ve faydalı malzemeye dönüştürmeleriyle ün yapmışlardır. Şehirde birçok tabakhane bulunduğu zikredilir.¹³⁹

Menât'tan sonra en önemli put kabul edilen Lât, Tâif'te bulunmaktaydı.¹⁴⁰ Tâifliler, Mekkeliler gibi putperest olmalarına rağmen Mekke'nin yarımada en önemli dini merkez olmasından duydukları rahatsızlıktan dolayı¹⁴¹ Lât putunun bulunduğu yere bir mâbed yapmışlardır.¹⁴² Öyle ki, Kâbe'yi yıkmak için Mekke'ye yürüyen Ebrehe'nin Tâif'e uğrayıp kendisine kılavuz istemesi üzerine Tâifliler ona bir kılavuz vermişlerdir.¹⁴³ Kılavuz görevi için seçilen Ebû Rigâl, Mugammes denilen yere kadar Ebrehe'ye eşlik etmiş ve ölmesiyle birlikte oraya gömülmüştür. Mezarı Araplar tarafından taşlanmıştır.¹⁴⁴

1.5. İslâm Sonrası Dönemde Hicaz

İslâm'ın zuhuruyla birlikte Hicaz bölgesi yarımada'nın dini ve ticaret merkezi olma özelliğini artırmış, mevcut idarecilerin buralarda yapmış oldukları yollar gibi yeniliklerle Hicaz bölgesinin cazibesi günden güne çoğalmıştır.¹⁴⁵

Hiz. Peygamber'in kurmuş olduğu yeni devletle birlikte insanlar tek çatı altında toplanmışlardır. Özellikle Medine birçok yeniliğe Hiz. Peygamber zamanında şahit

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 604.

¹³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 46.

¹³⁸ İrfan Aycan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrini İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c: XXXIV, s. 216.

¹³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 226.

¹⁴⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 48.

¹⁴¹ Mahmut Kelpetin, "İslâm'dan Önce Tâif", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sy:54, s. 96.

¹⁴² İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 49.

¹⁴³ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 62.

¹⁴⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 142.

¹⁴⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 434.

olmuştur.¹⁴⁶ Dört Halife dönemiyle birlikte özellikle Hz. Ömer döneminde devlet teşkilatı sistematikleştirilmiştir. Bu dönemde fetihlerin artmasıyla insanların çoğu refah içinde yaşamaya başlamışlardır.¹⁴⁷

Emevîler döneminde yönetimin saltanata dönüşmesiyle siyasi dalgalanmalar yaşanmıştır. Hicaz halkı bazı zamanlar Emevî halifelerine itaat etmek istememiş ve bununla birlikte isyanlar ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸

Abbâsîler döneminde de meydana gelen karışıklıklardan Hicaz bölgesi fazlasıyla etkilenmiştir.¹⁴⁹

1.5.1. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber Miladi 610 yılında, Kâbe'nin yeniden imarından beş yıl sonra, kırk yaşında iken ilk vahiyle muhatap olmuştur.¹⁵⁰

Müşriklerin zulümlerinin artmasıyla, Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzûmî'nin Müslüman olmasıyla onun Safâ tepesinin eteklerindeki evi tebliğ evi olmuştur. Birçok kişi İslâm'ı Dârülerkam'da seçmiştir.¹⁵¹

Hz. Peygamber, Mekke'de ashabına karşı yapılan zulümlerin arttığını görünce bi'setin 5. yılında ashabına Habeşistan'a hicret etmeleri için izin vermiştir.¹⁵² Bu hicret İslâm'daki ilk hicrettir.¹⁵³ İlk hicrette on iki erkek, dört hanım yer almıştır. Daha sonra seksen üç erkek, on sekiz hanım ikinci Habeşistan hicretini gerçekleştirmiştir.¹⁵⁴

Mekkeli müşrikler, davetin genişlemesi üzerine Benî Hâşim ve Benî Muttalib ile kız alıp verme olmaması, alışverişin sonlandırılması kararlarını alarak ambargo

¹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Mustafa Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2015, ss. 91-102.

¹⁴⁷ Muhammed Süheyl Takkûş, *Vecîz İslâm Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, Maruf Yayınları, İstanbul, 2018, s. 97.

¹⁴⁸ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İSAM Yayınları, Ankara, 2018, s. 18.

¹⁴⁹ Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 437.

¹⁵⁰ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 130.

¹⁵¹ İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990, III, 183.

¹⁵² İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 174.

¹⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 321-322.

¹⁵⁴ İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn (ö. 734/1334), *Uyûn'ul-eser fî fununi'l-megâzi ve's-şemâil ve's-siyer*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1993, I, 135.

uygulamaya karar vermişler ve almış oldukları bu kararları bir sayfaya yazarak Kâbe'nin duvarına asmışlardır.¹⁵⁵ Bunun üzerine Benî Hâşim ve Benî Muttalib, Ebû Tâlib Mahallesinde toplanmışlardır.¹⁵⁶ Müslümanlar bu dönemde çok sıkıntılar yaşamışlar, açlıkla mücadele etmişlerdir. Bi'setin 7. yılında başlayan boykot 10. yılda sonlandırılmıştır. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib, muhasaranın kaldırılmasından altı ay sonra, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice ise Ebû Tâlib'ten üç gün sonra vefat etmiştir.¹⁵⁷

Aynı yıl Hz. Peygamber yanına sadece azatlı kölesi Zeyd b. Hârise'yi alarak Mekke'den ayrılarak Tâif'e gitmiştir.¹⁵⁸ Yalnız başına gittiği de rivayetlerde geçmektedir.¹⁵⁹ Orada insanların alaycı, son derece kötü tepkileriyle karşılaşmış, üzüntülü bir şekilde dönmek üzereyken Addâs isimli Hristiyan bir köle ile ettiği sohbetin ardından köle Müslüman olmuştur.¹⁶⁰ Hz. Peygamber, Mekke'ye yaklaştığında Mut'im b. Âdî'nin emarıyla Mekke'ye girmiştir.¹⁶¹

Hz. Peygamber, daha sonra Akabe mevkiinde bulunduğu sırada Medine'de yaşayan Hazrec kabilesinden altı kişiden oluşan bir toplulukla karşılaşmıştır. Hz. Peygamber'in tebliğinin ardından bu kimseler iman etmişlerdir. Ertesi yıl yani bi'setin 12. yılı Medine'den on iki kişi Akabe'ye Hz. Peygamber ile görüşmeye gelmişler ve Birinci Akabe Biatı gerçekleşmiştir. İkinci Akabe Biatı'nda ise yetmiş üç erkek iki kadın bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'i her zaman koruyacaklarına, rahat ve sıkıntılı günlerde dahi O'na itaat edeceklerine biat etmişlerdir.¹⁶²

Akabe Biatlarından sonra yeni bir dönem başlamış, Hz. Peygamber'in izniyle Müslümanların çoğu Medine'ye hicret etmiştir. Hz. Peygamber de Hz. Ebû Bekir'in evine giderek hicret için plan hazırlamıştır. Ardından Hz. Ebû Bekir ile gizlice yola koyulan Hz. Peygamber, Kubâ'ya ulaşmış, Kubâ'da bir süre dinlenmiş ve burada bir

¹⁵⁵ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 156.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 351.

¹⁵⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 11.

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992, s. 151.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 135.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 136.

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 151.

¹⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 428-429-433-442.

mescid yaptırmıştır. Oradan ayrılmış ve Rânûnâ Vadisine ulaştığında, burada ilk Cuma namazını kıldırmıştır.¹⁶³ Ardından Medine'ye varmıştır.

H. Peygamber Medine'de ilk olarak mescid inşa edilmesini buyurmuştur.¹⁶⁴ Mescidin inşası, İslâm toplumunun binası ve Müslüman devletin siyasi oluşumundaki ilk ve en önemli adımı olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁵ Medine'de ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Sayımda bin beş yüz kişinin ismi yazılmıştır. Bu sayımın Müslümanların güç ve kuvvetinin tespiti için yapılmış olması muhtemeldir.¹⁶⁶

H. Peygamber, ensâr ile muhacir arasında Muâhât olarak isimlendirilen kardeşlik sistemini uygulamaya koymuştur.¹⁶⁷

Medine toplumundaki en önemli gelişmelerden biri Medine Vesikası'nın uygulamaya geçirilmesidir. Medine'de yaşayan Ensar, Muhacirler ve Yahudileri kapsayan bu vesika¹⁶⁸ ile H. Peygamber, Medine'de güven ortamı oluşturmak istemiştir.

2/624 yılında gerçekleşen Bedir Savaşı, Müslümanlar için önemli bir yere sahiptir. Müşriklerle yaşanan savaş sonrasında Müslümanlar zafer elde etmişler, Müslümanlardan on dört kişi şehit düşmüş, müşriklerden yetmiş kişi öldürülmüş ve yetmiş kişi de esir edilmiştir.¹⁶⁹ 2/624 yılında gerçekleşen bir diğer olay Yahudi kabilesi Benî Kaynûkâ'nın yapılan anlaşmayı bozması üzerine Medine'den çıkarılmasıdır.¹⁷⁰

H. 3 yılı Şevvâl ayının Cumartesi günü/625 yılı Uhud Gazvesi meydana gelmiştir.¹⁷¹ 70 şehit verilmiştir.¹⁷² O gün H. Peygamber'in amcası H. Hamza'da

¹⁶³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, ss. 71-72.

¹⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 55.

¹⁶⁵ Takkûş, *Vecîz İslâm Tarihi*, s. 57.

¹⁶⁶ M. Tayyip Okıç, "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-1959, c. VII, s. 15.

¹⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 504.

¹⁶⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 501.

¹⁶⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I, 144.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 22.

¹⁷¹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I, 199.

¹⁷² İbn Seyyidünnâs, *Uyûn'ul-eser*, II, 44.

şehit edilmiştir.¹⁷³ 4/625 yılında Yahudi kabilesi Benî Nadîr'in yapılan anlaşmaya riayet etmemeleri ve Benû Âmir kabilesinden öldürülen iki kişinin diyetine iştirake bulunmamaları, Hz. Peygamber'e suikast girişimi planlamaları gibi sebeplerle Medine'den çıkarılmışlardır.¹⁷⁴

5/627 yılında müşriklere karşı savunma savaşı olan Hendek Gazvesi, bir diğer adıyla Ahzâb Gazvesi gerçekleşmiştir. Selmân el-Fârisî'nin tavsiyesiyle Medine'nin çevresine hendek kazılmış, Hz. Peygamber de hendek kazma işleminde bizzat bulunmuştur.¹⁷⁵ Müşriklerin bölgeyi terk etmesiyle gazve son bulmuştur. Altı ya da yedi şehit verilmiş ve yaralananlar olmuştur.¹⁷⁶

Benî Kurayza'nın Hendek Gazvesi'nde Müslümanlarla anlaşmayı bozup, müşriklere yardım etmesi üzerine Zilkâde ayı 5/627 yılında, Yahudi Benî Kurayza kabilesi kuşatılmış ve teslim olan Yahudiler cezalandırılmıştır.¹⁷⁷

H. Peygamber, h. 6 yılı Zilkâde/ 628 Mart ayında, savaşıma amacı olmaksızın, umre maksadıyla Medine'den Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Ancak Hz. Peygamber'e Mekkelilerin savaş hazırlığına başladıklarına dair haber gelmiştir. Hz. Peygamber ve Kureyş birbirlerine karşılıklı olarak elçi göndermişler lakin anlaşmaya varamamışlardır. Hz. Peygamber en son elçi olarak Hz. Osman'ı Kureyş'e göndermiş ve bir süre sonra Hz. Osman'ın şehit edildiği yönünde bir haberin Müslümanlara ulaşması üzerine, Hz. Peygamber Semure ağacının altında Müslümanlardan müşriklerle savaşmak üzere biat almıştır. Bu biata Bey'atü'r-rıdvân denilmiştir. Bunun üzerine Kureyşliler Süheyl b. Amr'ı sulh amacıyla elçi olarak göndermiş, Hz. Peygamber'in sulh teklifini kabul etmesiyle anlaşma sağlanmıştır.¹⁷⁸ Hudeybiye Anlaşması olarak bilinen bu anlaşma ilerleyen süreçte Mekke'nin fethine zemin hazırlamıştır.

¹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 28-32.

¹⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 190; Ayrıntılı bilgi için Bkz: İsmail Hakkı Atçeken, "Asr-ı Saâdet'te Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış," *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* _ *Peygamberimiz Hz Muhammed (SAV) özel sayısı*, 2000, 2003, sayı: Özel Sayı, ss. 444-445.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 51.

¹⁷⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I, 263.

¹⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 30-31.

¹⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 308-316.

7/628 yılında Hz. Peygamber, Hayber halkını bir aya yakın süre muhasara altına almış, sonunda muhasara altındaki toplulukla Hayber'den çıkıp gitmeleri konusunda sulh yapmıştır. Daha sonra Hz. Peygamber yetiştirilen mahsulün yarısı karşılığında onları Hayber'den çıkarmamıştır.¹⁷⁹

Zilkâde ayı 7/629 yılında Hz. Peygamber, ashabı ile birlikte daha önce yapamamış olduğu umreyi ifa etmiştir. Yapılan bu umre, “Umretü'l-kazâ” olarak adlandırılır.¹⁸⁰

Kureyş, Hudeybiye Anlaşması'nın bazı maddelerine riayet etmemiş¹⁸¹ ve Hz. Peygamber, hicretin sekizinci yılında Ramazan ayının onuncu günü/630 yılı Mekke'yi fethetmek üzere Medine'den yola çıkmıştır.¹⁸² Mekke'ye giren Hz. Peygamber, 15 gün Mekke'de kalmış, ayrılmadan önce de Mekke'ye Attâb b. Esîd'i vali tayin etmiştir.¹⁸³

9/631 yılında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirmiştir. Hz. Ebû Bekir de bu görevi yerine getirmiştir.¹⁸⁴

10/632 yılında Hz. Peygamber, hac için hazırlanmış, Müslümanlara da hazırlanmalarını buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu haccı “Vedâ Haccı” (hiccetü'l-vedâ) olarak bilinmektedir.¹⁸⁵ 10/632 yılında Hz. Peygamber'in ilk ve tek haccını ifa ettiği süreçte Arafat'ta Zilhicce ayının 9'unda Cuma günü Hz. Peygamber, orada bulunan tüm Müslümanlara hutbesini irat etmiştir.¹⁸⁶ Bu hutbeye “Vedâ Hutbesi” (Hutbetü'l-vedâ) denilmiştir.¹⁸⁷

¹⁷⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 32.

¹⁸⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 370.

¹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 45.

¹⁸² Halîfe b. Hayyât, *et-Târih*, s. 87.

¹⁸³ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, III, 889.

¹⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 543.

¹⁸⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 601.

¹⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 234.

¹⁸⁷ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 2002, II, 22.

1.5.2. Dört Halife Dönemi

Hiz. Peygamber döneminde Medine zamanla önemli bir nüfuza sahip olmuştur. Hiz. Peygamber döneminde başlayan Mekke'nin Medine'den gönderilen valilerle yönetilme durumu Dört Halife döneminde de devam etmiştir. Dört Halife döneminde Arabistan dışına fetihler artmış İslâm coğrafyası giderek büyümeye başlamıştır. Medine bu dönemde Hiz. Peygamber döneminde olduğu gibi devlet işlerinin görüldüğü şehirdi. Yine bu dönemde idari işler mescitte görülmüş kimi zaman halifelerin evleri idari bina olma özelliğine sahip olmuştur.¹⁸⁸

Hiz. Peygamber'in vefatının ardından ashaptan bir grup, Müslümanlara bir idareci seçmek amacıyla Sa'd b. Ubâde'nin başkanlığında toplanmışlardı. Ensarların tek taraflı yaptıkları bu toplantı Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer'e haber edilmiş onlar da hemen buraya gelmişlerdir. Hiz. Ebû Bekir orada yapmış olduğu konuşmasında Ebû Ubeyde b. Cerrâh veya Hiz. Ömer'e biat edilmesini tavsiye etmiş ancak o ikisi Hiz. Ebû Bekir'in olması gerektiğini dile getirmiştir. Birtakım konuşmalar sonucunda Hiz. Ebû Bekir'e biat edilmiştir.¹⁸⁹ Rebûlevvel 11/632 yılında halifelîğe seçilen Hiz. Ebû Bekir'in hilafeti 2 yıl 3 ay 22 gün sürmüştür.¹⁹⁰

Hiz. Ebû Bekir döneminde Arap toplumunda meydana gelmiş en önemli olaylardan biri ridde olaylarının ortaya çıkmasıdır. Araplar, İbnü'l-Esîr'in eserinde geçen habere göre Kureyş ve Sakîfliler hariç diğer kabilelerin hepsi,¹⁹¹ irtidat etmişlerdir. Zekâtı vermeyeceklerini söyleyen kabilelere karşı Hiz. Ebû Bekir ne olursa olsun savaşağını dile getirmiştir.¹⁹² Yalancı peygamberlerin de ortaya çıkmasıyla isyanlar patlak vermiştir. Peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha b. Huveylid ile Müseylimetü'l-Kezzâb kabilelerin desteğini alarak gittikçe

¹⁸⁸ Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat*, Mana Yayınları, 2016, s. 78.

¹⁸⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir.) *el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, ss. 28-32.

¹⁹⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 12.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 201.

¹⁹² Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 101.

güçlenmişlerdir.¹⁹³ Halid b. Velîd, Tuleyha b. Huveylid'i ve Müseylimetü'l-Kezzâb'ı hezimete uğratmış,¹⁹⁴ diğer hareketlerin bastırılmasında da etkin rol oynamıştır.

İrtidat edenlerle mücadelenin sonlanmasının ardından Hz. Ebû Bekir, İslâm ordusunu Şam'a göndermeye karar vermiş ve Mekke, Tâif ve Yemen halkına, Hicaz ve Necd bölgelerindeki tüm Araplara mektup yazmış, onları cihâd etmeye çağırmıştır. Dört bir yandan insanlar Medine'ye gelmiştir.¹⁹⁵ Böylelikle bu dönemdeki fetih hareketlerine başlanmıştır.

Hz. Ebû Bekir hastalanınca sahabeden ileri gelenlerle görüşmüş ardından Hz. Osman'ı yanına çağırmış ve vasiyet yazdırarak Hz. Ömer'i kendinden sonra halef bırakmıştır.¹⁹⁶ Hz. Ebû Bekir'in bunu yapma amacı kendisinden sonra Müslümanların, idareci konusunda fitneye düşmelerini engellemektir.¹⁹⁷

Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından 13/634 yılında Hz. Ömer'e biat edilmiş, halifeliği 10 yıl 8 ay sürmüştür.¹⁹⁸

14/635 yılında Mescid-i Nebvî'de ilk defa cemaatle teravih namazı kılınmış, erkeklere ve kadınlara namaz kıldırması için iki ayrı imam tayin edilmiştir.¹⁹⁹

Hz. Ömer zamanında Mekke'de yaşanan sel felaketinde Makâm-ı İbrâhim yerinden sürüklenmiş, bazı rivayetlerde Mekke'nin aşağı taraflarına kadar²⁰⁰ bazı rivayetlerde ise Kâbe'ye doğru sürüklenerek Kâbe'ye bitişik hale geldiği belirtilmiştir.²⁰¹ Hz. Ömer'e durum bildirilince, endişeli bir halde hemen Medine'den ayrılıp Mekke'ye gelmiştir. Muttalib b. Ebî Vedâ'a adlı kişinin önceki yerini tespit etmesiyle Makâm-ı İbrâhim eski yerine yerleştirilmiştir.²⁰²

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 201.

¹⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *et-Târih*, s. 103.

¹⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 111.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, s. 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 267.

¹⁹⁷ Mehmet Ali Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 48.

¹⁹⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 13.

¹⁹⁹ Taberî, *Târih*, IV, 209.

²⁰⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 33.

²⁰¹ Fâkihî Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 278/891-92 [?]), *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Beyrût, 1993, I, 400.

²⁰² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 33.

18/639 yılında büyük bir kıtlık meydana gelmiş ve bu yıl “kıtlık (âmü’r-ramâde) yılı” olarak isimlendirilmiştir.²⁰³ Hicaz bölgesinin tamamında yaşanan kuraklıkta insanlar çok şiddetli açlık çekmiş, yağmur yağmadığı için yer kararmış, rengi kül rengine dönmüştür, bu sebeple bu yıla “ramâde(kül)” ismi verildiği söylenmektedir.²⁰⁴ İnsanlar dehşete kapılmış, Hz. Ömer’e sığınmışlardır. Hz. Ömer Beytülmal’in gelirlerinden infakta bulunmuş, gıda ve mallarını tükenene kadar dağıtmıştır.²⁰⁵

Hz. Peygamber, Hayber’i paylaştırarak orada yaşayan halka vermişti. Ebû Bekir döneminde de Hayber bu halini korumuş, Hz. Ömer’in halifeliğinin başlarında da bu durum devam etmiştir. Ancak Abdullah b. Ömer bir ihtiyaç için Hayber’e gittiğinde Hayber Yahudilerinin ona karşı komplo kurmaları üzerine Hz. Ömer, onları Hayber’den çıkarmış, toprakları savaşa katılan Müslümanlara dağıtmış, Hz. Peygamber’in hanımlarına da hisse ayırmıştır.²⁰⁶

Hicretin 23. yılında Zilhicce ayının bitimine 4 gün kala Cuma günü/644 yılı Hz. Ömer vefat etmiş, Hz. Osman’a biat edilmiştir.²⁰⁷ Hz. Osman’ın hilafeti 11 yıl 11 ay 18 gün sürmüştür, 14 gün diyenler de vardır.²⁰⁸

23-29/644-649 yıllarını kapsayan hilafetinin ilk yılları huzurlu, sükûnet dönemi olmuşken, 30-35/650-655 yılları arası ise karışıklık, gerginlik dönemi olmuş ve bu dönemde İslâm dünyasını derinden etkileyecek olaylara şahit olunmuştur.²⁰⁹

Mısırlılar, 35/655 yılında Medine’ye valilerini şikâyet etmek üzere gelmişler, şikâyetlerini dinleyen Hz. Osman’ın isteklerini yerine getirmesi üzerine Medine’den ayrılmışlardır. Ancak dönüş yolunda karşılaştıkları bir kölede Hz. Osman tarafından, yeni valinin ve yanındakilerin öldürülmesinin yazıldığı bir mektup bulmuşlardır. Bunun üzerine bu topluluk Medine’ye dönmüş ve Hz. Osman’ın evini

²⁰³ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 138.

²⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 68.

²⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 68.

²⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, ss. 37-38.

²⁰⁷ Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, s. 139.

²⁰⁸ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 177.

²⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Takkûş, *Vecîz İslâm Tarihi*, ss. 102-110.

kuşatmışlardır.²¹⁰ Hz. Osman, mektuptan haberi olmadığına dair yemin etmesine rağmen kuşatmayı sürdürmüşlerdir.²¹¹ Zilhicce ayından 17 veya 18 gün geçmiş ve bir Cuma günü Hz. Osman muhasara altındayken öldürülmüştür.²¹²

35/656 yılında Hz. Osman'ın vefatının ardından toplumun ileri gelenleri Hz. Ali'ye gelmiş, fitne çıkmaması için bir an önce ona biat etme konusunda ısrarda bulunmuşlardır. İsrarlar üzerine Hz. Ali halife olmayı kabul etmiş ve ona biat edilmiştir.²¹³ Hilafeti 35-40/656-661 yılları arası beş yıl kadar devam etmiştir.²¹⁴

Hz. Âişe, Mekke'de bulunduğu sırada Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm da Mekke'ye gitmiş hac vazifelerini yerine getirdikten sonra Hz. Osman'ın öldürülmesi hakkında konuşmuşlardır. Hz. Zübeyr ile Hz. Talha, Hz. Âişe'ye Hz. Osman'ın kanını talep edeceklerini, onlarla birlikte Basra'ya giderse bu işi başarabileceklerini söylemişlerdir. Hz. Âişe de bu teklifi kabul etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'nin de oraya gitmesiyle 15 Cemâziyelâhir 36 / 9 Aralık 656 tarihinde Cemel Vakası gerçekleşmiştir.²¹⁵

Şam'da bulunan Muaviye'nin başkaldırmasıyla 37/657 yılında Sıffîn Savaşı meydana gelmiş, bunun sonunda da hakem olayı gerçekleşmiştir.²¹⁶

Bu şekilde karışıklıklarla, Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlarla geçen Hz. Ali'nin hilafeti, 40/661 yılında sabah namazı sırasında Hâricî olan Abdurrahman b. Mülcem tarafından yaralanması, yaralanmasından iki gün sonra vefat etmesiyle son bulmuştur.²¹⁷ Yerine Hz. Hasan Kûfeliler tarafından halife seçilmiştir.²¹⁸

²¹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, ss. 69-70.

²¹¹ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 169.

²¹² Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 176.

²¹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, s. 82.

²¹⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 17.

²¹⁵ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 144.

²¹⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 192.

²¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 207.

²¹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, s. 223.

1.5.3. Emevîler Dönemi

Emevîler, Dört Halife döneminden sonra 41-132/661-750 yılları arasında yaklaşık bir asır hüküm sürmüş hanedanlıktır.²¹⁹

Rebûlahîr veya Cemâziyelevvel ayında 41/661 yılı Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye teslim etmesiyle yeni bir dönem başlamış, bu yıl "Âmü'l-Cemâa" (Birlik Yılı) olarak isimlendirilmiştir.²²⁰ Halifelîğinden önce Şam valisi olan Muâviye, halifelik görevini de Şam'dan yürüterek²²¹ Şam yeni başkent olmuş ve halifelîği 19 yıl 8 ay sürmüştür.²²²

Yaklaşık yirmi yıl halifelik görevini sürdüren Muâviye döneminde hac emirliğı ile Hicaz bölgesinin yönetimini kendi ailesinden kimselere vermiştir.²²³ Mekke, Emevîler döneminde genel itibariyle Medine'ye bağlı olarak Ümeyyeoğullarından olan valiler tarafından yönetilmiştir.²²⁴

Muâviye'nin oğlu Yezîd'i kendinden sonra halife olması için veliaht tayin etmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Medine halkı Yezid'e biat konusunu sürekli ertelemeye çalışmıştır. Özellikle Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin biat etmeyi reddetmiş, bu duruma karşı olduğunu açıkça ifade etmiştir. Muâviye bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr başta olmak üzere birkaç kişiye mektup yazmıştır.²²⁵ Daha sonra Muâviye, oğlu Yezid için bizzat biat almak üzere 51/671 yılında Medine'ye gitmiştir. Medine'ye geldiğinde yanında bin kişi de bulunmaktaydı. İbn Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin, Abdurrahman b. Ebî Bekir biat etmemek üzere Medine'den çıkmıştır.²²⁶ Mekke'ye giden bu kimselerin ardından Muâviye de Mekke'ye gelmiş ve onları ikna etmeye çalışsa da başarılı olamamıştır. Muâviye bunun üzerine bu sorunu zamana bırakmayı uygun görmüş, ilerleyen süreçte ikna olacaklarını

²¹⁹ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c: XXXIX, s. 172.

²²⁰ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 203.

²²¹ Ali Muhammed Sallâbî, *Emevîler Dönemi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009, I, 304.

²²² İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 20.

²²³ Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", c: XXXIX, s. 148.

²²⁴ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 559.

²²⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, s. 241.

²²⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 213.

düşünmüştür.²²⁷ Muâviye'nin hayatta iken halktan oğlu Yezid'e biat alması, Yezid'in işini kolaylaştırmış, babasının vefatından sonra biatler yenilenmiştir.²²⁸

Yezîd'in halifeliği döneminde 63/682 yılında, Medine valisi Osman b. Muhammed Medine'den bir heyeti Yezîd'in yanına göndermiştir. Abdullah b. Hanzala isimli şahıs da bu heyette yer almaktaydı. Abdullah b. Hanzala ve beraberindekiler Medine'ye döndüklerinde insanlar onlara nelere şahit olduklarını sormuşlar, Abdullah b. Hanzala da Yezîd'e karşı sert eleştirilerde bulunmuştur. Neticede toplum, Abdullah b. Hanzala'ya biat etmiştir. Biatın ardından Medine valisi Osman b. Muhammed ve Benî Ümeyye'den olan herkes Medine'den çıkarılmıştır. Olaydan haberdar edilen Yezîd, Müslim b. Ukbe el-Mürri komutasında bir ordu hazırlamıştır. Müslim b. Ukbe'nin ordusu Medine'ye varmış, Medinelilerin ona itaat etmemeleri üzerine de savaş başlamıştır. İki tarafın karşılıklı saldırıları sonucunda Medineliler yenilmiş, Müslim b. Ukbe Medine'ye girmiş insanları da Yezîd'e biat etmeye çağırmıştır.²²⁹ Müslim, savaştan sonra askerlerinin Medine'de taşkınlık yapmalarına müsaade etmiştir.²³⁰

64/683 senesinde, Yezîd b. Muâviye'nin halifeliği döneminde yaşanan bir diğer olay ise Hicaz ve Tihâme'de yaşayan insanların Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeleri ve Yezîd'in komutanı Müslim b. Ukbe'yi görevlendirmesi ancak Müslim'in ölmesiyle birlikte Husayn b. Numeyr'in ordusuyla birlikte Mekke'ye gönderilmesidir.²³¹ Husayn'ın Mekke'ye ulaşmasıyla İbn Zübeyr ve beraberindekiler Mescid-i Harâm'a sığınmışlardır. Husayn, Ebû Kubeys Dağı'na yerleştirdiği mancınıklarla İbn Zübeyr'in bulunduğu yere taş atmaya başlamıştır. Bu sırada Yezîd'in ölüm haberinin gelmesiyle Husayn, kuşatmayı kaldırmıştır.²³²

Emevîler döneminde yaşanan önemli bir hadise de insanların kendisine biat ettiği, kendine birçok taraftar toplayan Abdullah b. Zübeyr'in 73/692 yılında

²²⁷ Adnan Demircan, *Emevîler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 47.

²²⁸ Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, s. 65.

²²⁹ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, ss. 236-239.

²³⁰ Demircan, *Emevîler*, s. 63.

²³¹ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 254.

²³² Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, ss. 264-268.

öldürülmesidir.²³³ Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği döneminde Haccâc b. Yûsuf komutasında bir ordu Abdullah b. Zübeyr'in üzerine doğru yürümüştür. Haccâc'ın ordusu bin beş yüz kişiden oluşmaktaydı. Zilkâde 72/692 senesi Haccâc, Tâif'ten yola çıkarak Mekke'ye ulaşmış ve Minâ'da karargâh kurmuştur. Abdullah b. Zübeyr Mekke'de mahsur kalmıştı. Haccâc, Mekke'nin çevresine mancınıklar yerleştirmiş halka taş atmaya başlamıştır. Abdullah b. Zübeyr'in annesi Esmâ bint Ebî Bekir'in ona onurlu yaşayıp, onurlu ölmesini söylemesinin ardından İbn Zübeyr, Haccâc'ın ordusuna karşı savaşılmaya başlamış ve 17 Cemâziyelevvel 73/4 Ekim 692 tarihinde öldürülmüştür. Bunun üzerine Haccâc, Mekke, Medine ve Tâif'te üç yıl valilik yapmıştır.²³⁴

Ayrıca Velîd b. Abdülmelik, o sırada Hicaz'da valilik yapan Ömer b. Abdülazîz'e Mescid-i Nebvî'nin genişletilmesini emretmiştir. Mescide birçok sütun ilave edilmiştir.²³⁵

Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed'in hilafeti sırasında (127-132/744-750) Hâricîlerden Ebû Hamza eş-Şârî ve taraftarları Medine'ye girmiş, burada çeşitli konuşmalar yaparak halkı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Durumdan haberdar edilen Halife II. Mervân, Abdülmelik b. Atıyye'yi Medine'ye göndermiştir. Abdülmelik b. Atıyye ve ordusu Medine'yi kontrol altına almış ve Mekke'ye kaçan Ebû Hamza'nın peşinden giderek Ebû Hamza ve taraftarlarını öldürmüştür.²³⁶

1.5.4. Abbâsîler Dönemi

Emevîlerin yıkılışının ardından 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm sürmüş olan hanedanlıktır.²³⁷

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, 13 Rebûlâhîr 132/29 Kasım 749 yılında Irak'ta biat almış, ilk Abbâsî halifesi olmuştur.²³⁸

²³³ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 269.

²³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, ss. 333-335.

²³⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 120.

²³⁶ Taberî, *Târîh*, V, 398-399.

²³⁷ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 123.

Abbâsîler iktidara gelir gelmez ilk olarak devletin merkezini Suriye'den Irak'a nakletmişlerdir. İlk halife Ebû'l-Abbâs es-Seffâh başkent olarak Fırat'ın doğu tarafında bulunan Hâşimiye şehrini seçmiştir. Kısa süre sonra ise hilafet merkezini Enbâr'a taşımıştır.²³⁹

Seffâh, otoriteyi kontrol altında tutmak, iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla daha çok aile üyelerini yönetime getirmiştir. Kardeşi Ebû Ca'fer'i Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniye valisi, amcası Dâvûd b. Ali'yi Kûfe valisi, amcası Süleyman b. Ali'yi Basra, Bahreyn ve Uman valisi, kardeşi Yahyâ b. Muhammed'i Musul valisi olarak atamıştır.²⁴⁰ Daha sonra İsbâ b. Mûsâ'nın Kûfe valiliğine getirilmesiyle Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, amcası Dâvûd b. Ali'yi Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirmiştir.²⁴¹

Dâvûd b. Ali'nin ilk icraatı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik tarafından Mekke valiliğine tayin edilmiş olan Hâlid b. Abdullah'ın Hacerülesved köşesi ile Zemzem Kuyusu'nun arasına yaptırmış olduğu Birketülkasrî ismi verilen havuzu yıktırması olmuştur. Dâvûd b. Ali'nin bu havuzu yıktırmasının Mekkeliler tarafından sevinçle karşılandığı rivayet edilmektedir.²⁴² Mekke halkının bu konuda Dâvûd b. Ali'ye destek vermeleri bu suyun zemzem suyuna alternatif olarak gösterilmesinden dolayı rahatsızlık duymalarından kaynaklanmaktadır.²⁴³ Dâvûd b. Ali daha sonra Mekke'de yaşayan Emevîler ve Emevî taraftarlarını cezalandırmış, Emevî valileri tarafından hapsedilen Emevî muhaliflerini ise serbest bırakmıştır.²⁴⁴

Abbâsîler döneminde Mekke ve Medine "Haremeyn valisi" olarak isimlendirilen tek bir vali tarafından yönetilmiştir. Ayrıca Mekke ve Medine, Abbâsîler zamanında Hz. Ali soyundan gelenlerin liderliğini yaptıkları Abbâsilere karşı yapılan hareketlerin merkezi konumunda olmuşlardır.²⁴⁵

²³⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 33.

²³⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 50.

²⁴⁰ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 51.

²⁴¹ Taberî, *Târih*, VII, 458.

²⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 107-108-109.

²⁴³ Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Abbasilerden Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 39.

²⁴⁴ Küçükaşcı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 39.

²⁴⁵ Bozkurt, Küçükaşcı, "Mekke" *DİA*, XXVIII, 559.

Hüseyin b. Ali b. Hasan, Zilkâde 169/Mayıs 786 yılında, Halife Hâdî döneminde Medine'de isyan etmiş ardından Mekke'ye doğru harekete geçmiştir.²⁴⁶ Haberi alan Halife Hâdî ordu sevk etmiştir. Fah mevkinde karşılaşmaları sonucunda Hüseyin ve taraftarlarının çoğu öldürülmüştür.²⁴⁷ “Yevmü Fah” olarak isimlendirilen²⁴⁸ bu olay sonucunda Hüseyin b. Ali'ye “Sâhibüfah” lakabı verilmiştir.²⁴⁹ Hüseyin b. Ali'nin dayısı İdrîs b. Abdullah b. Hasan b. Ali bu katliamdan kurtulabilen az sayıdaki insandan biridir ve Mısır üzerinden Mağrib'e giderek İdrîsîler hânedanını (789-985) kurmuştur.²⁵⁰

Abbâsîler döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri de 317/930 yılında yaşanan Karmatîlerin Mekke'ye girmesi olayıdır. Hac mevsiminde Karmatîlerin o zamanki lideri Ebû Tâhir taraftarlarıyla birlikte terviye gününde Mekke'ye girmiş, Mescid-i Harâm'da bulunanlar dâhil birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Hacerülesved'i yerinden söküp Bahreyn'de bulunan Hecer'e götürmüşlerdir.²⁵¹ Hacerülesved yirmi yıla yakın bir süre orada kalmıştır. Ebû Tâhir'in Mekke'ye girdiği bu yılda hac ziyareti iptal edilmiş, haccın iptal edilmesi başka hiçbir yılda yaşanmamıştır.²⁵²

Fâtımî Devleti (909-1171), Hicaz bölgesine hâkim olmak istemiş ve hâkimiyet süreçleri boyunca da bölgede nüfuzlarını devam ettirmeye çalışmıştır. Özellikle Muiz-Lidînillâh (953-975) zamanında Haremeyn'e hâkim olmak için çok çaba göstermişlerdir. Hicaz'da hutbe ilk defa 358/969 yılında Fâtımî halifesi adına okunmaya başlamıştır.²⁵³ Hicaz halkı ile Fâtımîler arasındaki ilişkilerde zaman zaman iniş çıkışlar yaşanmış, emirler hutbeleri bazen Fâtımî halifesi adına okutmuş bazen onlardan keserek Abbâsî halifesi adına okutmuştur. Fâtımîlerin zayıflama dönemine kadar bu durum devam etmiştir.²⁵⁴

²⁴⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 37.

²⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 199-200.

²⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 20.

²⁴⁹ İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (ö. 709/1309'dan sonra), *Kitâbü'l-Fahrî*, thk. Abdülkâdir Muhammed Mâyû, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1997, s. 188.

²⁵⁰ Küçükaşcı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 75.

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 742.

²⁵² Mes'ûdî, *Coğrafya ve Tarih*, s. 246.

²⁵³ Küçükaşcı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 122.

²⁵⁴ Bkz: Aydın Çelik, “Fâtımîlerin Hicaz Politikası” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c: VI, sy: 2, Elazığ, 2010, ss. 145-162.

İKİNCİ BÖLÜM

ONUNCU YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN

HİCAZ BÖLGESİ

Çalışmamızın bu bölümünde seyahatnâmeler, araştırmamızın kaynağını oluşturan seyyahlar ve eserleri, eserlerinde geçen Hicaz bölgesi hakkında vermiş oldukları bilgiler yer almaktadır.

2.1. Seyahatnâmeler ve Coğrafya Üzerine

Seyahat kelimesi “suyun yeryüzünde sürekli akması” anlamına gelen “s-y-h” “س ي ح” kökünden türemiştir.²⁵⁵ Seyahat sözlüklerde “siyahat” şeklinde yer alır ve “ibadet için yeryüzünde yolculuk” anlamı taşımaktadır.²⁵⁶ Suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de yeryüzünde dolaşmasından dolayı sâih veya seyyah denir.²⁵⁷

Kur’ân-ı Kerim’de yol, yollar, yürümek, uğramak, koşmak, gece yürüyüşü, seyr, sefer, seyahat, diyar diyar dolaşmak, vadileri kat etmek gibi seyahatle ilgili pek çok kelime ve deyim yer almıştır.²⁵⁸ Seyahat kavramı ise üç yerde geçmektedir. “Yeryüzünde dört ay daha dolaşın” meâlindeki Tevbe Sûresi 2. âyette “سَيِّحُوا” (seyahat ediniz) şeklinde emir kalıbı formunda fiil olarak zikredilmiştir. Yine Tevbe Sûresi 112. âyette “السَّائِحُونَ” (seyahat edenler) şeklinde ism-i fâil kalıbında gelmiştir. Müfessirlerin çoğu bu kelimeyi “sâimûn” (oruç tutanlar) olarak yorumlamışlardır. Tahrîm Sûresi 5. âyette “السَّائِحَاتِ” (seyahat eden kadınlar) kelimesi ism-i fâil şeklinde müennes kalıpta gelmiştir.²⁵⁹

Kur’ân-ı Kerim’de insanların yeryüzünde dolaşarak ibret alması gerektiği ifade edilmiştir. “Yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler.”²⁶⁰ “Hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar dı

²⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, I, 536; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, V, 112.

²⁵⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem*, III, 424.

²⁵⁷ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 96.

²⁵⁸ Ali Akpınar, *Kur’ân Aydınlığında Seyahat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 10.

²⁵⁹ Hikmet Koçyiğit, “Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur’anî Boyutu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Derneği*, Erzurum, 2011, sy: 35, s. 128.

²⁶⁰ Yûsuf, 12/109

elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu.”²⁶¹ âyetleri bunlardandır. “Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O’dur. Üzerinde dolaşın ve Allah’ın rızından yiyip için; (ama unutmayın ki) dönüş yalnız Allah’adır.”²⁶² âyetinde Allah’ın kullarından yeryüzünde dolaşmalarını istediği görülmektedir.

İsnâdının zayıf olduğu belirtilmekle birlikte “Seyahat edin sıhhat bulun.”²⁶³ hadisi kaynaklarda yer almaktadır.

Arapça seyahat kelimesi ile Farsça nâme kelimelerinde oluşan seyahatnâme “gezi mektubu, gezi eseri” anlamlarına gelmektedir. Fars edebiyatında sefernâme ismi de verilmektedir.²⁶⁴ Edebiyatın kendisi kadar geçmişe sahip olup edebiyatın bir parçasını oluşturan seyahatnâmeler, kültür tarihçiliği için önemli kaynaklardır.²⁶⁵ Mekhul b. Ebû Müslim (112/730), İslâm’da bilinen ve seyahatnâmesinden günümüze parçalar ulaşan en eski seyyahtır.²⁶⁶

Hac müessesesi, namaz esnasında Kâbe’ye doğru yönelmek gibi dini faktörler Müslüman âlimlerin coğrafya ilmine yönelmelerinde etkili olmuştur.²⁶⁷ Müslüman âlimlerin çoğu, coğrafya eserlerinde ilk olarak Kâbe’nin bulunduğu bölgeye yer vermişler ve Mekke’yi dünyanın merkezi olarak düşünmüşlerdir.²⁶⁸

İslâm âlimleri tarih sahasının yanında coğrafya alanında da birçok değerli eser ortaya koymuşlardır. Ekvatoru, enlem, boylam dairelerinin uzunluğunu, aralarındaki mesafelerin uzaklığını bugün ulaşılan sonuçlara çok yakın değerlerde bulmuşlardır. Bu kıymetli eserlerin müellifleri eski Yunan, Hind kaynaklarından yararlandıkları gibi, İslâm dünyasında yetişen astronomların bilgilerinden de istifade etmişlerdir.²⁶⁹

8. yüzyılda Abbasi Devleti’nin kurulmasının ardından İslâm dünyasında Yunan, İran, Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının tanınmaya başlamasıyla coğrafya bir

²⁶¹ Hac, 22/46

²⁶² Mülk, 67/15

²⁶³ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 2001, 14/507 (No.8945).

²⁶⁴ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 9.

²⁶⁵ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi,” *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2012, c: VII, sy: 14, s. 102.

²⁶⁶ Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, XXXVII, 10

²⁶⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 585.

²⁶⁸ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 141.

²⁶⁹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 95.

ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır.²⁷⁰ 8. yüzyılda başlayan İslâm coğrafya edebiyatı, 9. ve 10. yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamıştır.²⁷¹

İslâm dünyasında coğrafya ilminin temellerinin atılmaya başlandığı Abbâsîler döneminde 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasviri coğrafya okulu, 10. yüzyılda da Orta Asya'da Belh coğrafya okulu ortaya çıkmış, özellikle Grek coğrafyasından etkilenen bu okulların coğrafyacıları kendilerinden sonrakilere yol gösterici düzeyde klasik eserler telif etmişlerdir.²⁷²

Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik bir biçimde eserler 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta kaleme alınmıştır. Bu okulun en önemli temsilcileri arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib sayılmaktadır.²⁷³

10. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da bugün Belh İslâm Okulu olarak bilinen bir coğrafya okulu ortaya çıkmıştır. Bu mektebin yazarları, gayrimüslim ülkeleri dâhil etmemiş, çalışmalarında geniş ve ayrıntılı olarak İslâm ülkelerinin coğrafyasına yer vermişlerdir. Eski eğilimlerden ayrılma ve bölgesel coğrafyaya doğru atılan bir adımın başlangıcı kabul edilen bu okulun kurucusu Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'dir (ö. 322/934). Bu okulda genel olarak coğrafi durumları Kur'an ve hadisteki kavramlarla destekleme düşüncesi olmakla birlikte çalışmalarını İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerine yoğunlaştırarak coğrafyaya İslâmî ve siyasî bir renk vermişlerdir. İslâm ülkelerini iklimlere (bölge) ayırmışlar ve her iklimin ayrı olarak haritasına yer vermişlerdir. Ekol kurucusu Belhî'den sonra İstahrî, İbn Havkal, Makdisî bu ekolde göze çarpan diğer isimlerdir.²⁷⁴

Edebi coğrafyada 10. yüzyılda ilerleme görülmüş, İslâm coğrafyasına yeni katılan bölgelerle ilgili muhtelif bilgiler öğrenilmeye bu yüzyılda başlanmıştır. Seyyahlar daha çok bu yüzyılda seyahat etmiş, İslâm dünyasını dolaşıp görüp

²⁷⁰ Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 50.

²⁷¹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 96.

²⁷² Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 51.

²⁷³ Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 52.

²⁷⁴ Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 53.

duyduklarını, öğrendiklerini kaydetmiş, haritalarını çizmişlerdir.²⁷⁵ Bu haritalar, aynı dönemde Avrupa’da İspanyol rahip Beatus’un (730-798) haritasına dayanarak yapılan haritalardan çok daha doğru coğrafi kesinlikler içermekte olup haritalarda sahil boyları ile nehirler açık bir şekilde görülmektedir.²⁷⁶

Müslüman seyyahlar, İslâm uygarlığının yaşadıkları döneminin “insan coğrafyasını” ortaya koymuşlardır.²⁷⁷ Coğrafya alanında 10. yüzyılda devam eden gelişme düzeyi Avrupa’da ancak 19. yüzyılda rastlanılabilecek bir beşeri coğrafyanın doğmasını sağlamıştır. ²⁷⁸ Barthold’a göre, İslâm coğrafyacıları Batlamyus’tan etkilenmiş olsalar da Yunanlı coğrafyacılar göre daha kesin ve daha ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Çünkü onlar sadece fiziki, coğrafi yapı, enlem boylam uzunlukları gibi bilgilerle yetinmemişler, ülkelerin sosyal ve ticari hayatı, sanat faaliyetleri, gelenek ve görenekleri, ulaşım yolları üzerinde de durmuşlardır.²⁷⁹

2.2. Onuncu Yüzyılın Müslüman Seyyahları

Bu başlık altında zikredilecek olan seyyahlar aynı zamanda birer coğrafyacıdır. Her biri birçok bölgeye seyahatlerde bulunmuşlar ve eser telif etmişlerdir. Eserleri İslâm coğrafya ilmi açısından kıymetli eserler kabul edilmektedir.

2.2.1. İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13)

Betimsel coğrafya alanında ilk eser verdiği kabul edilen İbn Hurdâzbih,²⁸⁰ aslen İranlıdır²⁸¹ ve tam adı Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih’tir.²⁸² 820 yılı civarı doğmuş, 912 yılı civarında vefat etmiştir.²⁸³ Büyükbabası Bermekiler

²⁷⁵ Şaban Döğen, *İslâm ve Coğrafya*, Gençlik Yayınları, İstanbul, 1997, s..164.

²⁷⁶ Johannes Heindrik Kramers, *İslâm Medeniyet Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934, s. 13.

²⁷⁷ Zeki Tez, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1991, s. 137.

²⁷⁸ Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 40.

²⁷⁹ Döğen, *İslâm ve Coğrafya*, s. 18.

²⁸⁰ Krachkovski, *Târîhu ’l-edebi ’l-coğrâfiyyi ’l- ‘Arabî*, I, 155.

²⁸¹ Zirikli, *el-A ’lâm*, V, 191.

²⁸² İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 182.

²⁸³ Krachkovski, *Târîhu ’l-edebi ’l-coğrâfiyyi ’l- ‘Arabî*, I, 156.

zamanında İslâmiyet'i kabul eden bir Mecûsî'ydi.²⁸⁴ Babası, 9. Yüzyılın başlarında Taberistan valiliği yapmıştır.²⁸⁵

İbn Hurdâzbih, Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah'ın (870-892) yakın bir dostuydu.²⁸⁶ Bağdat'ın önemli kesimi ile de yakın ilişkiler içinde olan İbn Hurdâzbih²⁸⁷, çevresinden dolayı resmi belgelere ulaşabilmiş ve bu belgeler eserinin güvenilirliğini artırmıştır.²⁸⁸ İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmıştır.²⁸⁹

Mûsikî aletleri, şarkı, ahenk, raks hakkında sarayda bir konuşma yaptığı bilinmekle birlikte kitaplarının çoğu da bu konular hakkındadır.²⁹⁰

Telif ettiği eserler şunlardır: *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, *Edebü's-semâ*, *Kitâbü Cemhereti ensâbi'l-Fürs ve'n-nevâkil*, *Kitâbü't-Tabih*, *Kitâbü'l-Lehv ve'l-melâhî*, *Kitâbü's-Şarâb*, *Kitâbü'l-Envâ*, *Kitâbü'n-Nüdemâ* ve *'l-cülesâ*.²⁹¹ Mes'ûdî, İbn Hurdâzbih'i yazıcılıkta lider olarak tanımlar.²⁹²

Büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer bazı coğrafi konulardan bahseden coğrafya kitaplarına el-Mesâlik ve'l-memâlik adı verilir ve bunlardan bize ulaşan en eski eser İbn Hurdâzbih'e ait olan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik'tir*.²⁹³ Bir tür tarihî coğrafya olan²⁹⁴ ve Abbâsîlerden devlet teşkilatından olan birinin isteği üzerine yazılan bu eser,²⁹⁵ yazarın gözlemlerine dayanan birçok bilgiyi içerisinde barındırmaktadır.²⁹⁶ İbn Hurdâzbih, takriben 232/846 yılında yazmış olduğu eserini, daha sonra özetleyerek 272/885'den önce tekrar kaleme almıştır.²⁹⁷

²⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1573.

²⁸⁵ Abdurrahman Hamîd, *A'lâmu'l-coğrâfiyyîn el-Arab*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1995, s. 106.

²⁸⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 190.

²⁸⁷ Hamîd, *A'lâmu'l-coğrâfiyyîn el-Arab*, s. 106.

²⁸⁸ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 79.

²⁸⁹ Krachkovski, *Târihu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 156.

²⁹⁰ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 98.

²⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 182.

²⁹² Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.

²⁹³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 97.

²⁹⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 425.

²⁹⁵ Krachkovski, *Târihu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 156.

²⁹⁶ Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 255.

²⁹⁷ Krachkovski, *Târihu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 156; Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79

İbn Hurdâzbih, bu eserle kendisinden sonra gelen coğrafyacılar örnek olan, tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri kaleme almış ilk müellif ve ekol sahibidir.²⁹⁸ Bilinen dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı olmasından dolayı kendisine “İslâm coğrafyasının babası” unvanı verilmiştir.²⁹⁹ Eser yeryüzünün yapısı, dünyanın farklı yerlerindeki her bir ülkenin kıblesi, yurtları ve yolları hakkındadır.³⁰⁰ Ayrıca eserde sadece coğrafi bilgiler değil tarih, kültür, ekonomi, astronomi ve sosyal hayatla ilgili bilgiler de bulunmaktadır.³⁰¹ Bu eserle birlikte Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritası ve açıklaması ortaya koyulmuştur.³⁰² Mes’ûdî, İbn Hurdâzbih’in bu eserini överek, eserde aranılan her şeyin bulunacağını ve eser incelendiği zaman teşekkür edileceğini dile getirmiştir.³⁰³

2.2.2. Ya‘kûbî (ö. 292/905’ten sonra)

Tam adı Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya‘kûbî’dir.³⁰⁴ 3/9. yüzyılın başlarında Bağdat’ta doğduğu düşünülmektedir.³⁰⁵ Vefat ettiği tarih hakkında ihtilaflar vardır. Yâkût 284/897³⁰⁶ yılında vefat ettiğini naklederken 282/895, 278/891 gibi farklı tarihler de verilmiştir.³⁰⁷ Ancak *Kitâbü’l-Büldân* adlı eserinde 292/905 yılı Ramazan Bayramı gecesinden bahsetmesi o tarihte hayatta olduğunu göstermektedir.³⁰⁸ Büyük dedesi Abbâsî ailesinden halife Mansur’un âzatlılarından, dedesi ve babası ise önde gelen postacılarıdır.³⁰⁹

Bir süre İrmîniyye’de ikamet etmiştir.³¹⁰ Horasan’da da uzun süre yaşayan³¹¹ Ya‘kûbî, Hindistan’a gitmiş birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur.³¹² Tolunoğulları zamanında Mısır ve Kuzey Afrika’da ikamet etmiştir.³¹³

²⁹⁸ Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, XX, 79.

²⁹⁹ Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, VIII, 52.

³⁰⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 4.

³⁰¹ Ağarî, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 263.

³⁰² Ağarî, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 256.

³⁰³ Mes’ûdî, *Altın Bozkırlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2017, s.28

³⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, II, 557.

³⁰⁵ Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-‘Arabî*, I, 158.

³⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, II, 557.

³⁰⁷ Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 95.

³⁰⁸ Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 95.

³⁰⁹ Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-‘Arabî*, I, 158.

³¹⁰ Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 95.

Eserleri, *Târîhu'l-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim, Kitâb fî ahbâri'l-ümemi's-sâlife'dir.*³¹⁴

Kitâbü'l-Büldân adlı eseri, İslâm dünyasında yazılan ilk coğrafya kitaplarından biridir.³¹⁵ Ya'kûbî, berîd teşkilatındaki görevinden dolayı birçok seyahatlerde bulunmuş ve seyahatlerinde yapmış olduğu araştırmalar sonucunda topladığı malzemelere dayanarak eserini kaleme almıştır.³¹⁶ Eserinin mukaddimesinde genç yaşlarda seyahatlerine başladığından, seyahat ettiği yerlerde içlerinde âlimlerin de olduğu çok kişiyle karşılaşmış onlara memleketlerine dair birçok şey sorduğundan ve bunları kayıt altına aldığından bahsetmektedir.³¹⁷ Eserde topografyaya, iktisadi coğrafyaya yer verilmiştir.³¹⁸ Sosyal tarih ve şehir tarihçiliği açısından bilgiler barındıran kıymetli bir eserdir.³¹⁹

2.2.3.İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra)

Tam adı Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste'dir.³²⁰ İsfahanlı olduğu düşünülen İbn Rüste hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.³²¹ Abbasi halifesi Müktefi-Billâh (289-295/902-908) döneminde devlet idaresinde görev almış, ilerleyen zamanlarda Posta Teşkilatı'nda müdürlük yapmıştır.³²² İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eseri bilinen ve bize kadar ulaşan tek eseridir.³²³

290/903 yılında Hicaz'a gitmiş³²⁴ ve aynı yıl kaleme almaya başladığı eseri *el-A'lâku'n-nefise*'yi 300/912 yılında tamamlamıştır.³²⁵ Ancak bazı araştırmacılar eserin

³¹¹ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, I, 158.

³¹² Zirikli, *el-A'lâm*, I, 95.

³¹³ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, I, 158.

³¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 557.

³¹⁵ Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 287.

³¹⁶ Salih Arı, "Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya'kûbî (Ö. 292/905)," *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, c: III, sy: 2, İslâm Tarihçiliği sayısı, s. 172.

³¹⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 9.

³¹⁸ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1959, IV, 237.

³¹⁹ Arı, "Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya'kûbî (Ö. 292/905)," s. 173.

³²⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, I, 185.

³²¹ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, I, 164; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 253.

³²² Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 278.

³²³ Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 278.

³²⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, I, 185.

kaleme alınma tarihiyle ilgili farklı bilgiler vermişlerdir. 903 yılında başlayıp İbnü'l-Fakîh'in eserinden on yıl sonra 913 yılında tamamladığına dair rivayetlerin³²⁶ yanı sıra, diğer tarihler sırasıyla; Miladi 10.yüzyıl başı, 290/903 yılı, 290/903 civarı, 290/903'ten sonra, 300/912 civarı, en geç 300/913, 920'ler, 310/922 sonrası, 923 sonrası ve 930'ler civarıdır.³²⁷ Eserde geçen “290 yılındaki okumamıza göre mescidin avlusunun etrafındaki kemerlerin üzerinde yazılmış olan yazılar” ve “290 yılında mescidin kapılarını saydık.”³²⁸ ifadelerinden yola çıkılarak 290/903 yılı eserin yazılmaya başlandığı veya yazılmaya devam edildiği tarih olarak kabul edilmiştir.³²⁹

Eserin sadece Goeje tarafından neşredilmiş olan yedinci kısmı günümüze ulaşmıştır.³³⁰ Leiden'de 1891 yılında basılmıştır.³³¹ Eser, içinde yer verilen konuların çokluğuna dikkat edildiğinde bir tarih-coğrafya ansiklopedisi olarak nitelendirilebilir. Kramers, kitapta toplumun ilgisini çeken bütün konulara yer verildiğini söylemiştir.³³²

Eserinde yerkürenin kendi etrafında dönmesi hakkında bilgi verirken eski Hint astronomlarından bahseden tek İslâm coğrafyacısıdır. Ayrıca *el-A'lâku'n-nefise*, Bağdat yoluyla hacca gidişi tasvir eden eserlerdendir. Bu yönüyle İbn Hurdâzbih, Kudâme b. Ca'fer ve Ya'kûbî'nin yazmış olduğu eserlerin yanında eldeki klasik yol kitaplarının dördüncü örneğidir.³³³ İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî ve İbnü'l-Fakîh gibi İbn Rüste de Irak okuluna mensup coğrafyacılarıdır.³³⁴

³²⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 98.

³²⁶ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 164.

³²⁷ Erman Şan, “İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler” www.ttk.gov.tr, s. 48, erişim 20.02.2020

³²⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ss. 73-75.

³²⁹ Şan, “İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler”, s. 49.

³³⁰ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 164.

³³¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 280.

³³² Ahmad, “İbn Rüste”, *DİA*, XX, 254.

³³³ Ahmad, “İbn Rüste”, *DİA*, XX, 254.

³³⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 15.

2.2.4. İbnü'l-Fakîh (III-IV./IX-X. yüzyıl)

Tam adı Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhim el-Hemedânî'dir.³³⁵ Hemedan'da doğduğu tahmin edilmektedir.³³⁶ Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemekle birlikte, İbn Dîzîl el-Hemedânî (ö. 281/894), İbn Eyyûb er-Râzî (ö. 294/907), İbn Abdûs el-Cehşîyârî (ö. 331/942-43) ve İbn Lâl el-Hemedânî (ö. 398/1007) gibi kimselerle görüşmüş olması ve onlardan rivayette bulunmuş olmasından hareketle 255-330/869-942 veya 230-318/845-930 yılları arasında hayatta olduğu kabul edilmektedir.³³⁷

İbnü'l-Fakîh, Irak mektebinin Bağdat ve Irak yerine ilk olarak Mekke ve Hicaz'a yer veren koluna mensuptur. Eserinde daha çok fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerle ilgili bilgiler vardır. Ayrıca İbn Hurdâzbih'in eserinin günümüzde bulunmayan kısmından ve Belâzürî'nin kayıp bir çalışmasından alıntılar yapmış olması kitabı çok daha değerli kılmaktadır.³³⁸

Eseri *Kitâbü (Ahbâri) 'l-Büldân*'ı takriben 290/903 yılında tamamlamıştır ve yaklaşık bin sayfadan oluşan beş ciltlik hacmi olan bir eserdir.³³⁹ İbnü'n-Nedîm de eserin yaklaşık 1000 varak olduğundan ancak İbnü'l-Fakîh'in bu eserinde Ceyhânî'nin şairler, muhaddisler, hatiplerden bahseden kitabından bazı bilgileri çalarak yer verdiğinden bahsetmektedir.³⁴⁰ Ancak bu iddiaya ihtiyatla yaklaşmak gerekir. İbnü'l-Fakîh'in eserini Ceyhânî'den önce yazmış olması ya da Ceyhânî'nin ondan almış olması yahut ikisinin de İbn Hurdâzbih'ten faydalanmış olmaları da muhtemeldir.³⁴¹

Kitâbü 'l-Büldân'da coğrafi bilgiler yanında edebi bilgiler de bulunmaktadır. Bağdat, Basra, Kûfe gibi şehirlerden bahsedilirken bunların medh ve zemmine ait edebi metinleri de nakledilmiştir.³⁴² Eserin İbnü'l-Fakîh tarafından yazılan mufassal

³³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü 'l-üdebâ*, I, 459.

³³⁶ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-Arabî*, IV, 239.

³³⁷ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 38.

³³⁸ Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.

³³⁹ Krachkovski, *Târîhu 'l-edebi 'l-coğrâfiyyi 'l-Arabî*, I, 162.

³⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 188.

³⁴¹ Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.

³⁴² Zeki Velidi Togan, "İbnü'l Fakîh", *İA*, İstanbul, trs., V/II, 853.

şekli Zeki Velidi Togan tarafından Meşhed’de Ravza Kütüphanesi’nde bulunmuştur.³⁴³

2.2.5.Kudâme b. Ca’fer (ö. 337/948 [?])

Tam adı Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca’fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî’dir.³⁴⁴ Bazı rivayetlere göre Hristiyan asıllıdır ve Abbasi halifesi Müktefi-Billâh devrinde (902-908) ihtida etmiştir.³⁴⁵ Kudâme, felsefe ve mantık ilminde önemli bir isim³⁴⁶ ve Arap dilinde sistematik çalışma yapan ilk kişidir.³⁴⁷

Kudâme b. Ca’fer, 297/910 yılına kadar Bağdat’taki Dîvânü’l-kebîr’de farklı görevlerde bulunduktan sonra Dîvânü’l-meşrik’a bağlı Meclisü’z-zimâm’da kâtiplik görevi almış ve burada yapmış olduğu ıslah çalışmaları neticesinde gelirlerde önemli gelişmeler yaşanmıştır.³⁴⁸ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 310/922 ile 337/948 yılları arasında vefat etmiş olduğu düşünülmektedir.³⁴⁹ 320/932 yılında Kitâbü’l-Harâc’ı vezir Ali b. İsmâ’ya sunduğu³⁵⁰ ve aynı yıl Ebu Sa’îd el-Sirâfî ile mantıkçı Matta arasındaki münakaşada bulunduğu bilinmektedir.³⁵¹

Kudâme b. Ca’fer edebiyat, üslup ve belâgat konusunda bilgi sahibiydi. Bu konularda da birçok eser telif etmiştir. *Nakdû’s-şi’r*, *Cevâhirü’l-elfâz*, *Zehrü’r-rebî’* eserlerinden bazılarıdır.³⁵²

Kâtiplik sanatı ve kamu maliyesi hakkında olan *Kitâbü’l-Harâc ve sinâ’at(san’at)i’l-kitâbe* adlı eseri ise en meşhur eseridir.³⁵³ Eserin sadece ikinci kısmı günümüze ulaşmıştır ve bu kısmın tek nüshası Köprülü Kütüphanesi nr. 1076’da bulunmaktadır. Eser, devletin bölgelerinin taksiminden ve posta teşkilatından bahsetmekte, her bölgenin vergi miktarını belirtmektedir. Buna ek

³⁴³ Ağarî, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 292.

³⁴⁴ Kudâme b. Ca’fer, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 5.

³⁴⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, Mektebetü’l-Müsennâ, Beyrût, VIII, 128.

³⁴⁶ Ziriklî, *el-A’lâm*, V, 191.

³⁴⁷ Ağarî, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 303.

³⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, V, 2236.

³⁴⁹ Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-‘Arabî*, I, 165.

³⁵⁰ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Ca’fer”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 311.

³⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, V, 2235.

³⁵² Ziriklî, *el-A’lâm*, V, 191.

³⁵³ Kallek, “Kudâme b. Ca’fer”, *DİA*, XXVI, 312.

olarak vergi teşkilatı ve idâre hukuku değindiği diğer konulardan birkaçıdır.³⁵⁴ Yer şekilleri, yüzölçümü, denizler, adalar, dağlar, nehirler verdiği coğrafi bilgilerdendir.³⁵⁵ Eserinde Divanü'l-Berîd bahsinde İslâm dünyasındaki yollar ve mesafelere değinmiştir.³⁵⁶

2.2.6. İshâk b. Hüseyin (III-IV./IX-X. yüzyıl)

Hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. 3/10.yüzyılda yaşamıştır. İkinci görüşe göre 340/951 senelerinde yaşadığı belirtilir. Bir diğer görüş, 454/1062'yi geçmeyecek kadar yaşadığıdır. Yaşamını Merakeş'te sürdürmüştür.³⁵⁷

Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâ'ini'l-meşhûre fî külli mekân adlı eseri, matematik coğrafyası türündendir. Bununla birlikte *Âkâm*, coğrafya sözlüğü olarak kabul edilmektedir.³⁵⁸ Eserinde özel bir yol takip etmemiştir. Önemli şehirleri ve her bir bölgenin şehirlerini alfabetik sıraya uymaksızın açıklamıştır. İlk olarak önemli İslâm şehirlerini açıklamış, ardından şehirlerin aslı dediği Bağdat, daha sonra Abbasilerin ikinci başkenti olan Sâmerrâ, sonra Arapların inşa ettiği Kûfe, Basra, Vâsıt şehirleri gibi birçok şehir hakkında bilgi vermektedir. Eserinde Kirmân, Belh, Buhara, Semerkant gibi şehirlerin isimlerine rastlamak da mümkündür.³⁵⁹

Eserin elimizdeki nüshası çok geniş olduğu anlaşılan ilk nüshanın kısaltılmış şeklidir. Şehir ve ülkeler kısa tanımlanmış olmalarına rağmen enlem ve boylamlarıyla birlikte verilmişlerdir.³⁶⁰

2.2.7. İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra)

Tam adı Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî'dir. İstahr şehrinde doğmuştur.³⁶¹ İstahr şehri İran'ın Fars bölgesinde bulunmaktadır. İstahrî, İran'ın diğer yerlerini de görmüş, Mâverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind

³⁵⁴ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 104.

³⁵⁵ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 12.

³⁵⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, s. 165.

³⁵⁷ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-mercân*, muhakkikin önsözü s. 6.

³⁵⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, IV, 236.

³⁵⁹ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-Mercân*, muhakkikin önsözü s. 8.

³⁶⁰ Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 54.

³⁶¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 61.

bölgelerine seyahat etmiştir.³⁶² Bu şekilde coğrafi seyahatlerine devam eden İstahrî, Atlas Okyanusu kıyılarına kadar ulaşmıştır.³⁶³

İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suvar el-ekâlim* adlı eserine çok daha fazla bilgiler ekleyerek *Sûret el-Arz* veya *Mesâlikü'l-memâlik* adlı bir seyahatnâme-coğrafya kitabı yazmıştır.³⁶⁴ 318-320/930-932 ile 340/951 yılları arasında³⁶⁵ telif edilen eser, çok geçmeden meşhur olmuş ve çok sayıda istinsahı, çevirisi ve şerhi yapılmıştır.³⁶⁶

Müslümanların yaşadığı coğrafyayı yirmi iklime ayırmış³⁶⁷ ve iklim kelimesini “idari bölge” manasında kullanmıştır.³⁶⁸ İstahrî bu bölgeleri ayrı ayrı açıklamış ve ülkelerin sanayi, ticaretleri gibi birçok konuda da bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir.³⁶⁹

Eserde, dünya haritası ve her kıtanın renkli haritaları bulunmaktadır.³⁷⁰ İstahrî'nin çizmiş olduğu bu haritalar, Şerîf el-İdrisî'nin bölgesel haritaları dışında günümüze ulaşanlar arasında en detaylı coğrafi bilgileri ihtiva eden haritalardır. Bu haritalar 10. yüzyıldaki İslâm devletlerinin genel durumlarını gösterir. Ancak İstahrî'nin haritaları birbirini tamamlayan yapbozun parçaları değildir, bundan dolayı bir araya getirildiklerinde bir dünya haritası meydana gelmez.³⁷¹

İstahrî, 340/951 yılında İbn Havkal ile Sind'de veya Bağdat'ta görüşmüş,³⁷² ondan kendi kitabını tashih etmesini ve tamamlamasını istemiştir.³⁷³ İstahrî'nin vefat tarihi kesin olarak bilinmediğinden dolayı İbn Havkal ile görüştüğü 340/951 yılından sonra olarak ifade edilmektedir.

³⁶² Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 203.

³⁶³ Zirikli, *el-A'lâm*, I, 61.

³⁶⁴ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 101.

³⁶⁵ Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, XXIII, 205.

³⁶⁶ Gerald R. Tibbetts, “The Balkhi School of Geographers” *The History of Cartography*, V.2/1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Ed. J.B. Harley and David Woodward, The University of Chicago Press, Chicago & London, s. 109.

³⁶⁷ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, I, 199.

³⁶⁸ Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, XXIII, 204.

³⁶⁹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, I, 723.

³⁷⁰ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 101. Bkz. (Ek.1 ve Ek.2)

³⁷¹ Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, XXIII, 204.

³⁷² Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, XXIII, 203.

³⁷³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 101.

2.2.8. Mes'ûdî (ö. 345-346/956-957)

Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî'dir ve Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.³⁷⁴ Nesep bakımından ünlü sahâbî Abdullah İbn Mes'ûd'a dayanır³⁷⁵ ve bu sahabeye nisbetle kendisine “Mes'ûdî” lakabı verilmiştir.³⁷⁶ 346/957 senesi Mısır'da vefat ettiği söylenir.³⁷⁷ Mu'tezilî bir âlimdir.³⁷⁸

Mes'ûdî, bazen denizde bazen karada durmadan seyahat ettiğini, bölgeleri bizzat gördüğünü, yaşayarak öğrendiğini dile getirmiştir.³⁷⁹ Tıpkı dile getirdiği gibi Mes'ûdî, ilmini çoğaltmak amacıyla Mağrib ve Endülüs hariç İslâm coğrafyasında, hatta İslâm coğrafyası dışında da uzun süren seyahatler yapmıştır.³⁸⁰

Mes'ûdî'nin çok sayıda eser telif ettiği bilinmektedir. Eserlerinin sayısı hakkında birden çok görüş vardır ve 17 ile 34 arasında değişen eser isimleri verilmektedir.³⁸¹ Kaynaklarda zikredilen bazı eserleri; *Mürûcû'z-zeheb*, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, *Ahbârü'z-zamân*, *Kitâbü'l-İstizkâr li-mâ cerâ fî sâlihi'l-a'sâr*, *Kitâbü'l-Makâlât fî usûli'd-diyânât*, *Kitâbü Sırri'l-hayât*, *Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-'ilel fî'l-mezâhib ve'l-milel*, *Kitâbü Hazâ'ini'd-dîn ve sırri'l-'âlemîn*, *Kitâbü'l-İbâne'an usûli'd-diyâne'dir*.³⁸² Bunların arasında *Mürûcû'z-zeheb* ve daha sonra yazmış olduğu bilinen *et-Tenbîh ve'l-işrâf* en çok tanınan eserleridir.

332/943 yılında Fustat'ta kaleme aldığı³⁸³ *Mürûcû'z-zeheb* adlı eseri, 332/943 yılına kadar geçen süreyi kapsayan özet bir dünya tarihidir. Eserinde Hindistan, İran, Roma ve Yahudi tarihlerine de yer vererek her zaman ele alınan konularla yetinmemiş ve bu hususta ortaya güzel bir örnek koymuştur. Tarihçiler bu sebeple

³⁷⁴ Casim Avcı, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 353.

³⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 188.

³⁷⁶ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 68.

³⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1705.

³⁷⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 277.

³⁷⁹ Mes'ûdî, *Altın Bozkırlar*, s. 24.

³⁸⁰ Avcı, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, *DİA*, XXIX, 353.

³⁸¹ Ağarî, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 196.

³⁸² Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 277.

³⁸³ Avcı, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, *DİA*, XXIX, 353.

kendisini “Arap’ın Herodot’u” olarak nitelemişlerdir.³⁸⁴ Hem coğrafi hem tarihi bilgiler içeren eserinde, birinci cilt ve ikinci cildinin ilk sayfalarında coğrafi bilgiler verirken bundan sonraki sayfalarda tarihi bilgiler vermektedir.³⁸⁵

et-Tenbîh ve’l-işrâf Mes’ûdî’nin 344/955 yılında Fustat’ta kaleme almış olduğu³⁸⁶, 345/956 yılında da bazı eklemeler ve düzenlemelerle son şeklini verdiği³⁸⁷ muhtemelen son eseridir.³⁸⁸

2.2.9. Hemdânî (ö. 360/971’den sonra)

Tam adı Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya’kûb b. Yûsuf b. Dâvud b. Süleymân b. Amr b. el-Hâris el-Hemdânî’dir.³⁸⁹ Tarihçi, ensâb âlimi, filozof, edip ve şairdir. Ayrıca astronomi hakkında bilgi sahibidir.³⁹⁰ Ensâb ilminde yetkinliğinden dolayı kendisine el-Nessâb lakabı verilmiştir.³⁹¹ Dedesi Ya’kûb’a izafetle İbn Ya’kûb³⁹² nisbesiyle ayrıca İbnü’l-Hâik ve İbn Zi’d-Dimne nisbeleriyle de tanınır.³⁹³ Lakabı Lisânü’l-Yemen’dir.³⁹⁴ Çoğunlukla 334/945 yılında vefat ettiği kabul edilmekle³⁹⁵ birlikte bu tarih kesin değildir. *El-İklîl* adlı eserinde hocası Muhammed el-Evsânî’nin 360/971 yılında öldürüldüğünden bahsetmesi bu tarihte hayatta olduğuna işaretler. Hamed el-Câsir ise bu bilginin esere daha sonra ilave edildiğini söylemiştir.³⁹⁶ Bazı araştırmacılar ise 319/931 yılında³⁹⁷ San’a’da Hz. Peygamber’e hicvettiği ithamı üzerine hapse atıldığı sırada, hapisteyken vefat ettiğini

³⁸⁴ Ali Hatalmış, *Mes’ûdî ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 27.

³⁸⁵ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 315.

³⁸⁶ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 71.

³⁸⁷ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 197.

³⁸⁸ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 71.

³⁸⁹ Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifin*, III, 204.

³⁹⁰ Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 179.

³⁹¹ C. Van Arendonk, “Hemdânî”, *İA*, İstanbul, 1987, V/I, 419.

³⁹² N. Ünal Karaaslan, “Hemdânî”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 181.

³⁹³ Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 179.

³⁹⁴ Karaaslan, “Hemdânî”, *DİA*, XVII, 181.

³⁹⁵ Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-‘Arabî*, I, 170.

³⁹⁶ Karaaslan, “Hemdânî”, *DİA*, XVII, 181.

³⁹⁷ Karaaslan, “Hemdânî”, *DİA*, XVII, 181.

söylemektedir.³⁹⁸ Ancak Hemdânî, hapishaneden Zebîd Emîri İbn Ziyâd'ın yardımı ile çıkmış veya kaçmıştır.³⁹⁹

Sıfatü Cezîreti'l-'Arab adlı eseri isminden de anlaşıldığı üzere Arap yarımadası coğrafyasından bahsetmektedir. Bunun yanında yarımada'nın yerleşim yerlerinden ve buralarda yaşayan kabilelerden de bahseder.⁴⁰⁰ Yarımada'da gözlemlemiş olduğu yerlerle ilgili verdiği bilgiler doğrudur ancak diğer yerler hakkında birçok yanlış bilgi verdiği görülmektedir.⁴⁰¹ Hemdânî, Batlamyus hakkında bilgi sahibidir. Eserinde matematik coğrafya hakkında bilgiler vermektedir.⁴⁰² Ancak bu bilgiler önceden dile getirilenlerin tekrarı niteliğindedir.⁴⁰³

El-İklîl ve *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab* bize ulaşan tek eserleri⁴⁰⁴ olmakla birlikte kaynaklarda *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, *el-İbl*, *Esmâ'ü's-şühûr ve'l-eyyâm*, *et-Tâli'* ve'l-matârih, *el-Hars* ve'l-hîle, *el-Hayevân*, *ez-Zîc*, *es-Siyer* ve'l-ahbâr gibi eserlerinin adları geçmektedir.⁴⁰⁵

2.2.10. İbn Havkal (IV./X. yüzyıl)

Tam adı Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî olan İbn Havkal'ın doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir. 320/932 yılında Medâin'de dinlemiş olduğu bir konuşmayı nakletmesi ve 325/937 yılında Bağdat'ta şahit olduğu bir hadiseyi daha sonra anlatması bu tarihlerden önce doğduğunu işaretler.⁴⁰⁶ Ayrıca yazmış olduğu eserin ikinci defa 367/977 yılında telif edilmiş⁴⁰⁷ olması da vefatının 367/977 yılı sonrası olduğuna işaret etmektedir. İbn Havkal'ın bir süre Fâtımîler için istihbaratta yer aldığına dair rivayetler vardır.⁴⁰⁸

³⁹⁸ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, I, 170.

³⁹⁹ Karaaslan, "Hemdânî", *DİA*, XVII, 181.

⁴⁰⁰ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 331.

⁴⁰¹ Karaaslan, "Hemdânî", *DİA*, XXVII, 181.

⁴⁰² Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî*, I, 171.

⁴⁰³ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 336.

⁴⁰⁴ Arendonk, "Hemdânî", *İA*, V/I, 420.

⁴⁰⁵ Karaaslan, "Hemdânî", *DİA*, XXVII, 182.

⁴⁰⁶ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 34.

⁴⁰⁷ Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 35.

⁴⁰⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 111.

7 Ramazan 331/15 Mayıs 943 Perşembe günü Bağdat'tan ayrılarak seyahatlerine başlayan İbn Havkal, ⁴⁰⁹ 367/977 senesine kadar seyahatlerini sürdürmüş ve seyahatlerinin ardından daha çok kendi gözlemleriyle bizzat tuttuğu notları esas alarak eserini oluşturmuştur. ⁴¹⁰ Yazmış olduğu eserin adı *Sûretü'l-arz'dır*. “İslâm Atlası” olarak nitelendirilen bu eser, ⁴¹¹ Arap coğrafya edebiyatının zirvesi kabul edilmektedir. ⁴¹² İbn Havkal eserinin mukaddimesinde, okuduğu coğrafya kitaplarının tatmin edici olmayışı ve incelemiş olduğu haritaların da izinden gidilecek kadar iyi olmayışının kendisini bu kitabı telif etmeye teşvik eden husus olduğunu dile getirmiştir. ⁴¹³

Eserini İstahrî'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafi bilgilerin yanında her İslâm bölgesi için ayrı bir harita da eklemeyi ihmal etmemiştir. ⁴¹⁴ Ayrıca eserinde şehirlerdeki sosyal hayattan, değerli yapılardan, madenlerden, ticaretten, sanatlardan, zirâî mahsullerden, fiyat hareketlerinden bahsetmiştir. ⁴¹⁵ Kâbe ve Mekke'nin bulunmasından dolayı ilk olarak Arap bölgesinden bahsettiğini mukaddimesinde belirtmiştir. ⁴¹⁶

Ticaretle meşgul olan İbn Havkal ticari seyahatler yaparken kitabı için malzeme toplamıştır. ⁴¹⁷ Gözlemlediklerini tasvir etmeyi en doğru şekilde aktarmayı amaçladığı için malzemelerini büyük bir özenle toplamış ve derlemiştir. ⁴¹⁸ Yeryüzünde her yeri dolaşmış, eserinde yeryüzü şekillerinden, ülkelerin, şehirlerin aralarındaki mesafelerden bahsetmiştir. Müslüman coğrafyacılarının eserleri arasında İbn Havkal'ın eseri, muhtelif yerlerde üretilen ve ticareti yapılan mallarla ilgili en fazla ve en doğru bilgileri veren eserdir. ⁴¹⁹

⁴⁰⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 3.

⁴¹⁰ Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, XX, 34.

⁴¹¹ Ağar, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 350.

⁴¹² Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 101.

⁴¹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 3.

⁴¹⁴ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 723. Bkz. (Ek.3)

⁴¹⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, ss. 101-102.

⁴¹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 6.

⁴¹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 7.

⁴¹⁸ Houari Toutai, *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat-Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 122.

⁴¹⁹ Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, XX, 35.

İbn Havkal'ın dünya haritasının merkezinde Mekke yer almaktadır. Bu harita aynı dönem Avrupası'da yapılmış benzeri dünya haritalarına kıyasla daha doğru bilgiler barındırmaktadır.⁴²⁰

2.2.11.Hudûdü'l-âlem (372 /982-83)

Farsça yazılan ilk coğrafya kitabıdır.⁴²¹ 372/982 yazılmış olan eser, Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e takdim edilmiştir.⁴²² Eserin müellifi belli olmamakla birlikte Minorsky, Ferîgûnîler'den İbn Ferîgûn tarafından yazıldığını ileri sürmüştür.⁴²³ 28×18 cm ebadında 39 varaktan oluşur, yazılı metnin boyutu ise 20×13 cm'dir. Her varak düzenli bir şekilde yazılmış 23 satırdan oluşmaktadır. Eserin tümü iyi bir şekilde korunmakla birlikte 28 ve 29. varaklar hafif hasar görmüştür.⁴²⁴

Hudûdü'l-âlem'in ortaya çıkma hikâyesi şöyledir; Rus oryantalist A.G. Toumansky Uluğ Bey'in kayıp çalışması Ulûs-u Erba'a'ya ilgi duymuş ve Farslı arkadaşları ile aramaya başlamıştır. Buhara şehri nadir bulunan kıymetli elyazmaları ile meşhur bir şehirdi. Buhara'da yaşayan Ebu'l-Fazl Gulpâyagânî, Toumansky'ye eseri aramasında yardım ettiği sırada *Hudûdü'l-âlem*'i bulmuştur. Toumansky, 1893 yılında Buhara'ya Ebu'l-Fazl ile görüşmeye gitmiş ve Ebu'l-Fazl ona *Hudûdü'l-âlem*'i ilim adına yayınlaması şartıyla takdim etmiştir. Ancak askerlik gibi bazı sebeplerden dolayı elyazma eserin tamamını yayınlaması mümkün olmayan Toumansky 1896 yılında eserle ilgili bir makale yazmıştır.⁴²⁵ *Hudûdü'l-âlem*'i ihtiva eden mecmuanın içinde Muhammed b. Necîb Bekrân'ın *Cihânnâme*'si, Acebüzzaman Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed Nîşâbü'rî'nin mûsikiyle ilgili küçük bir risâlesi ve Fahreddin er-Râzî'nin *Câmi'u'l-ulûm'u* da yer almaktaydı. Bu mecmua Toumansky tarafından ilim dünyasına sunulduğu için daha sonra L'anonyme de Toumansky ismiyle tanınmıştır.⁴²⁶

⁴²⁰ Tez, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, s. 139.

⁴²¹ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-âlem", *DİA*, İstanbul, 1998, XXVIII, 304.

⁴²² *Hudûdü'l-âlem*, s. 21.

⁴²³ Kurtuluş, "Hudûdü'l-âlem", *DİA*, XVIII, 304.

⁴²⁴ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. XLI.

⁴²⁵ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, ss. XLII-XLIII.

⁴²⁶ Kurtuluş, "Hudûdü'l-âlem", *DİA*, XVIII, 304.

Eserde geçen “bizden öncekilerin kitaplarında bulduğumuz bilgiler”⁴²⁷ ifadesinden dolayı müellifin eserini yazarken birçok kaynaktan yararlanmış olabileceği düşünülmektedir. Ancak eserde sadece Batlamyus, Aristo ve eseri Meterologica’nın ismi zikredilmekle birlikte eser incelendiğinde İbn Hurdâzbih, İstahrî, Mes’ûdî ve Hemdânî gibi İslâm coğrafyacılardan yararlandığı da anlaşılmaktadır.⁴²⁸

Eserde şehirler, şehirlerin dağlara ve denizlere göre konumu, denizlerin konumları ve denizlerden elde edilen ürünler, dünyadaki büyük dağlar ve bu dağlarda bulunan çeşitli madenler, büyük nehirler ve nehirlerin tarım için kullanılanları, özellikle de gemilerin geçebileceği nehirler gibi birçok konudan bahsedilmektedir.⁴²⁹

Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden biri olan *Hudûdü’l-‘âlem*, 10. yüzyılda Müslüman ülkelerin kültür ve ekonomi tarihi için önemli bir kaynaktır.⁴³⁰

2.2.12. Makdisî (ö. 390/1000 civarı)

Klâsik coğrafya edebiyatının en önemli temsilcilerindendir.⁴³¹ Şemseddin b. Ahmed, Ebu Abdullah eş-Şahi el-Ma’ruf bi’l-Beşşar el-Makdisî tam adıdır. Nisbesinin Makdisî veya Mukaddesî olarak geçmesinin sebebi Beytûlmukaddes-Beytulmakdis ismiyle de bilinen Kudüs’te doğmasından dolayıdır.⁴³² Takriben 335/946 senesinde doğmuştur. Mukaddesî nisbesini ilk defa, eserin Berlin yazmasını Hindistan’dan getiren ve müellifi Avrupa’da bu isim ile tanıtan Sprenger kullanmıştır.⁴³³

Öncelikle Kur’an’ı ezberleyen Makdisî, ardından Arapça nahiv dersleri almış daha sonra Bağdat’ta Kadı Ebü’l-Hüseyin el-Kazvînî gibi hocalardan Hanefî fikhî dersini almıştır. Bundan dolayı kendisini Hanefî olarak kabul eden Makdisî’nin farklı

⁴²⁷ *Hudûdü’l-‘âlem*, s. 21.

⁴²⁸ Kurtuluş, “Hudûdü’l-‘âlem”, *DİA*, XVIII, 304.

⁴²⁹ *Hudûdü’l-‘âlem*, s. 21.

⁴³⁰ Kurtuluş, “Hudûdü’l-‘âlem”, *DİA*, XVIII, 304.

⁴³¹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 102.

⁴³² Marina Tolmacheva, “Makdisî Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 431.

⁴³³ J. H. Kramers, “Mukaddesî”, *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 563.

mezheplere hoşgörüyü yaklaşması ve Fâtımîlere yakınlık göstermesi, onun bir Şîî dâîsi veya en azından Şîa yandaşı olduğunu düşündürmektedir.⁴³⁴

Gençliği hakkında yeterli bilgi yoktur ancak gençliğinin Şam'da geçtiği bilinmektedir. Çocukluğunda fakih ve âlimlerden dersler almıştır. Coğrafya ilmini sevmesiyle başlayan serüven yaptığı seyahatlerle devam etmiş ve bu alana ilgisini sürdürmüştür. Yemen gibi bazı ülkelerde bir sene boyunca kalırken bazılarında daha az kalmıştır. Şahit oldukları şeyleri yazıya geçirmiş, doğruluğuna güvendiği kişilerden aktarımlarda bulunmuş, seyahatleri boyunca görüşleri farklı her kesimden insanla, bilgelerle, emîrlerle ve diğer birçok kesimle iletişim halinde olmuştur. Seyahatlerinde bazen kovulmak, ağır işlerin üstesinden gelmek gibi kötü durumlarla karşılaşmışken bazen de emîrlerle yakınlık kurmak, mescidde imamlık yapmak gibi birbirleriyle tamamen tezatlık oluşturan birçok şey yaşamış ancak her iki durumda da yazmayı bırakmamıştır. Vefat tarihi tam olarak tespit edilemese de Abbasi halifesi Tâi'-Lillâh'ın hicri 364-381/974-991 yılları arasındaki hilafet süresini zikretmesi ancak halife Kâdir-Billâh'ın bir sonraki halife olacağını zikretmemesi, takriben 381/991 yıllarında⁴³⁵ vefat etmiş olmasını mümkün kılmakla birlikte kesin tarih bilinmemektedir.

Makdisî eseri *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*'i kırk yaşına gelinceye kadar yayınlamamış, tüm bölgelerde dolaşmış, ilim ve bilim adamlarının hizmetlerinde bulunmuş, Fars'ta Ebû Bekir Abdülkerim Tâi'-Lillâh, Mağrib'te ise Ebû Mansur Nezar el-Azîz-Billâh zamanı sene 375/985'te yayınlamıştır.⁴³⁶

Makdisî eserinde şunları dile getirir: “Biz gördüklerimizi zikrettik, işittiklerimizi naklettik ve incelemelerimiz sonucunda doğruladığımız, tevatürlüğünden emin olduğumuz bilgileri burada zikretmekten şüphe etmedik. Tek bir kişiden gelen haberleri ise duymuş olduğumuz kişiye dayandırdık.”⁴³⁷

Makdisî, erken dönem coğrafyasını günümüzde “beşerî coğrafya” olarak isimlendirilen bilim dalına çeviren kişidir. Coğrafi terimler veren ve bunu kitabının

⁴³⁴ Tolmacheva, “Makdisî Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVII, 431.

⁴³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, neşreden in önsözü.

⁴³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 9.

⁴³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 8.

mukaddimesinde açıklayan ilk Müslüman coğrafyacısıdır. Kasabalar (beled), şehirler (medine), metropoller (mısr), semtler (nahiye), yöreler (kura) ve bölgeler (iklim)bu terimlerdenidir. İklim kelimesini hem ülke veya yöre, hem yedi bölge anlamında kullanmıştır. Makdisî'nin eserinde metinlerin ayrıntılı olmasına karşılık haritaları daha az detaylıdır.⁴³⁸

Makdisî, eserini sağlam temeller üzerine kuran ve yine sağlam sütunların ayakta kalmasını sağladığı bir yapıya benzetir. Yapının en sağlam bölümü de coğrafyacının bizzat gördüğü, anladığı, kaydettiği olgulardan oluşur. Makdisî, çağının bütün coğrafyacıları arasında, noksansız seyyah kimliğini tam anlamıyla tanımlayanıdır. Makdisî, yöntem olarak görme duyusunu en önemli duyu olarak kabul ettiğinden dolayı seyahati coğrafyacının kolaylıkla vazgeçemeyeceği bir davranış kuralı haline getirir.⁴³⁹

Oryantalist Alois Sprenger 19. yüzyılın ortalarında, Makdisî'nin kitabının bir el yazmasını Hindistan'da bulup okuduktan sonra “gelmiş geçmiş en büyük coğrafyacı” olarak tanımlamıştır.⁴⁴⁰

2.3. Onuncu Yüzyıl Müslüman Seyyahlara Göre Arap Yarımadası'na

Genel Bakış: Coğrafi Konumu ve Fiziki Yapısı

Araştırmamıza kaynak olan seyyahların eserleri incelendiğinde İbn Rüste, İstahrî, Hemdânî, İbn Havkal, Makdisî'nin eserlerinde ve *Hudûdü'l- 'âlem* adlı eserde Arap Yarımadası'yla ilgili genel bir görüntü sunularak daha sonra yarımadaanın bölge ve şehirlerine geçildiği görülmektedir. Diğer kaynak eserler ise bu konu hakkında herhangi bir bilgi vermemiş sadece bölge ve şehirlerini ele almışlardır.

İbn Rüste, eserinde Arap yarımadası hakkında denizlerin özellikleri bahsinde kısaca; Fars Denizi ile Eyle arasında Hicaz, Yemen ve diğer Arap ülkeleri bulunmaktadır. Bu bölgenin uzunluğu 1500 mildir. Fars Denizi'nin batısında Arap

⁴³⁸ Tolmacheva, “Makdisî Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVII, 432. Bkz. (Ek.4)

⁴³⁹ Toutai, *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat*, ss. 123-124-134.

⁴⁴⁰ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, s. 40.

Yarımadasının son sınırı olan Aden kıyılarına varıncaya kadar Arap ülkelerinden Bahreyn, Ummân, Maskat ve Sukûtra bulunmaktadır,⁴⁴¹ bilgilerini vermiştir.

İstahrî, ülkeleri yirmi iklime yani bölgeye ayırmış, Arap yurdunu tek iklim olarak kabul etmiş ve iklimlerin merkezi olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebi olarak Mekke ve Kâbe'nin burada bulunmasını göstermiştir.⁴⁴² Arap yarımadası sınırlarını ise; “Arap yurdunun çevresini Fars Denizi çevirir. Bu deniz Dicle'nin sularının döküldüğü Abâdân'dan başlar, Bahreyn'e doğru uzanır, Ummân ile son bulur. Mehre, Hadramevt ve Aden sahillerine doğru kıvrılan deniz, Yemen sahillerinde ve Cidde'de son bulur. Sonra Câr ve Medyen'e doğru uzanır ve Eyle'de son bulur. Fars Denizi'nin Arap yurduyla olan sınırı burada biter. Abâdân'dan Eyle'ye kadar uzanan Fars Denizi Arap yurdunun dörtte üçünü sarar. Fars Denizi, Arap yurdunun doğusu, güneyi ve batısının da bir bölümüdür. Batı sınırının geri kalanı ise Eyle'den Şam'da bulunan Bâlis'e kadardır. Bâlis'ten Abâdân'a olan bölüm de kuzey sınırlarını oluşturur.” olarak vermiştir.⁴⁴³

Hemdânî, yarımadaya el-Cezîre denildiğinden söz etmiştir. Arap yarımadasının güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam, batıda Eyle, doğusunda Umman, Bahreyn, Basra, ortasında Hicaz'ın bulunduğu bilgisini vermiştir.⁴⁴⁴

İbn Havkal da Kâbe'nin ve Mekke'nin bu bölgede olduğunu ifade ederek ilk olarak Arap yarımadasından bilgiler vermeye başlamıştır. Arap yarımadasını tek iklim olarak kabul etmiş ve iklimlerin incisi olarak nitelemiştir.⁴⁴⁵ İbn Havkal, eserini İstahrî'nin eserinin üzerine bina etmesinden kaynaklı olarak Arap yarımadası sınırlarından aynı ifadelerle yer vererek sınırlarını; “Abâdân'dan Eyle'ye kadar uzanan Fars Denizi'nin Arap yurdunun dörtte üçünü sarar. Fars Denizi, Arap yurdunun doğusu, güneyi ve batısının da bir bölümünü teşkil eder. Bâlis'ten Abâdân'a kuzey hudududur.” diye vermiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 87.

⁴⁴² İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 3.

⁴⁴³ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, ss. 12-13.

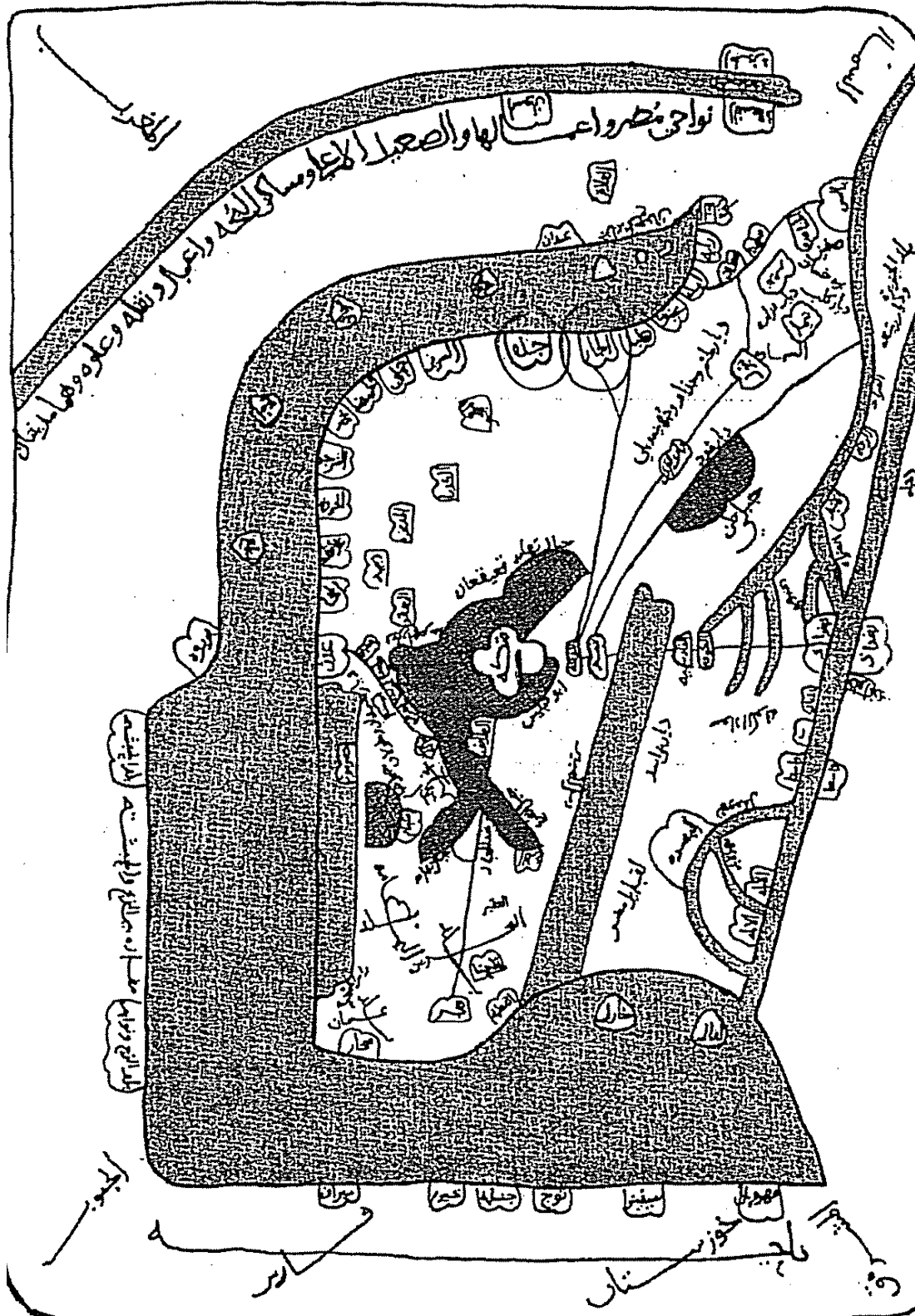
⁴⁴⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, s. 1.

⁴⁴⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 6.

⁴⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 19.

İbn Havkal, Arap yarımadasının Mekke, Medine, Yemâme'nin bulunduğu Hicaz, Necdu'l-Hicaz, Irak çölü, Cezire çölü, Şam çölü, Yemen'in kapsadığı Tihâme, Necdu'l-Yemen, Ummân, Mehre, San'a, Aden gibi bölgelerden oluştuğunu belirtmiştir. Ayrıca İbn Havkal, servet konusunda zamanının Arap yarımadasındaki hükümdarlarından en önemlisinin Bahreyn halkından olan Şerce'den Aden'e kadarki sahillere ve Yemen Tihâme'sine sahip olan Ebu'l-Ceyş İshâk b. İbrâhim b. Ziyâd'ın halefi olduğundan bahsetmektedir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 19.

Harita 3: Arabistan Haritası (İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s.495.)

Hudûdü'l-âlem adlı eserde; “Arap yarımadasının doğusunda Büyük Deniz’in bir parçası olan Ummân Denizi, güneyinde yine Büyük Deniz’in bir parçası olan Habeş Denizi, batısında Kulzüm Denizi, kuzeyinde ise Kûfe ve Şam ovaları bulunmaktadır. Arap yarımadası oldukça sıcaktır,” bilgileri verilmiştir.⁴⁴⁸

Dağlar hakkında bilgilerin de mevcut olduğu eserde, Arabistan’da 13 tanesinin Tihâme olarak isimlendirildiği, oldukça fazla küçük dağın bulunduğu bilgisi geçmektedir. Mekke’nin yakınlarında bulunan Gazvân Dağı bu küçük dağlardandır. San’a yakınlarında ekili alanların, doğal kaynakların bulunduğu Şibâm Dağı vardır. Eski zamanlarda Yemen melikleri bu dağı kendilerine mesken edinirlerdi. Medine’nin yakınlarında bulunan ve Mekke’nin bileği taşlarının getirildiği dağ Radvâ Dağı’dır.⁴⁴⁹ Yarımada sadece bir nehrin bulunduğu ifade edilmiş, bu nehrin büyük olmadığı ve Tihâme Dağları’ndan çıkıp, Hûlân ve Hadramevt’in sınırlarından geçtiği ardından Büyük Deniz’e döküldüğü malumatı verilmiştir.⁴⁵⁰

Eserde verilen bilgilere göre, bu yarımada çok sayıda bölge vardır. Genel itibariyle çöllerle kaplı olan yarımada Arapların asli vatanıdır. Diğer yerlere giden Arapların kökeni buraya aittir. Burada insanların çoğu çöllerde, bir kısmı şehirlerde yaşar. Yarımada çeşit çeşit hurmalar, deri, Mekke kumu, mihenik taşı, nalburlar bulunur. Çok türlü, acayip hayvanlar vardır. Yemen, Hicaz, Tihâme, Yemâme ve Nızvîn yarımadaının bölgeleridir.⁴⁵¹

Makdisî de diğer çağdaşları gibi ilk önce Arap yarımadası hakkında bilgi vermiştir. Kâbe ve Hz. Peygamber’in şehri bu yarımadaadır ve İslâm dini buradan yayılmıştır. Ayrıca Râşit halifeler, ensâr ve muhacirler de bu yarımada yaşamışlardır. Hicaz’ın tamamı, Yemen’in tümü, el-Ahkâf, Yemâme, Eşhâr, Hecer, Ummân, Tâif, Necrân, Huneyn, Muhlâf, Hicr-i Sâlih, Âd ve Semûd kavminin yurdu, İrem sütunları, Şeddad hapishanesi, Hz. Hûd’un kabri, Kinde, Sîna Dağı, Medyen, Mûsâ pınarları Arap yarımadasında bulunmaktadır. Arap yarımadası yüzölçümü

⁴⁴⁸ *Hudûdü'l-âlem*, s. 170.

⁴⁴⁹ *Hudûdü'l-âlem*, ss. 49-50.

⁴⁵⁰ *Hudûdü'l-âlem*, s. 170.

⁴⁵¹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 170.

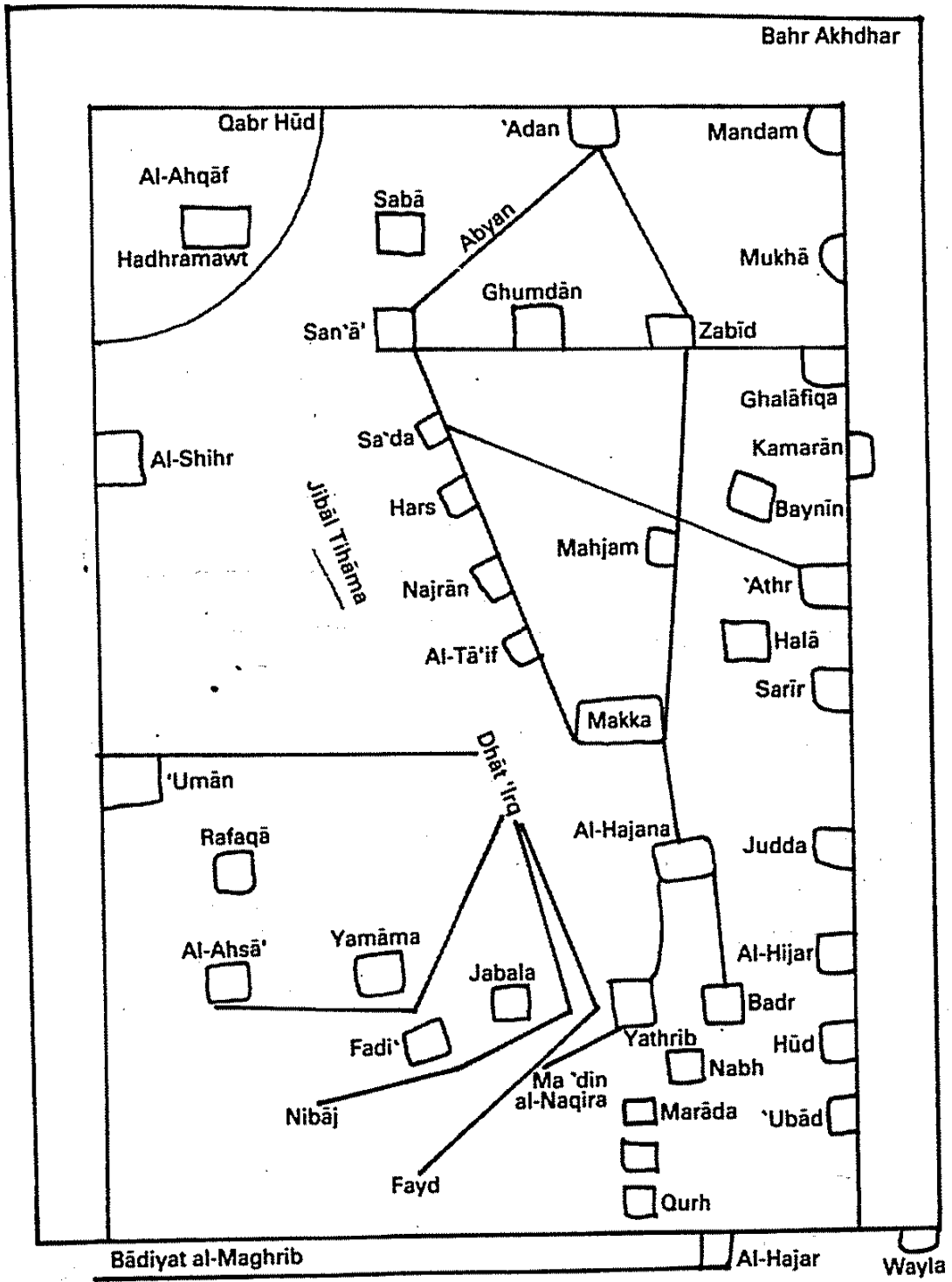
olarak iklimlerin en uzununu, alan olarak en genişidir. Makdisî bu sebeplerden dolayı eserinde ilk olarak Arap yarımadasından bahsettiğini belirtmiştir.⁴⁵²

Arap yarımadasını dört büyük bölge ve dört büyük merkeze ayıran Makdisî, Hicâz, Yemen, Umman ve Hecer'i bölge; Ahkâf, Eşcâr, Yemâme ve Kurh'u dört büyük merkez olarak taksim etmiştir.⁴⁵³

Seyyahların vermiş oldukları bilgilere bakıldığında, genel olarak benzer bilgiler verdikleri görülmektedir. *Hudûdü'l-âlem'de* kısmen daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî, eserlerinde ilk olarak Arap Yarımadası'nı ele almalarının altında yatan sebepleri sıralamışlar, daha sonra yarımada hakkında bilgi vermeye başlamışlardır. Bu konu hakkında açıklama yapmaları ve İstahrî ve İbn Havkal'ın yarımadayı iklimlerin (bölgelerin) merkezi, incisi olarak kabul etmeleri Belh Coğrafya Okulu'na mensup müellif olmalarından kaynaklanması mümkündür.

⁴⁵² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 67.

⁴⁵³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 68.

Harita 4: Arap Yarımadası (Makdisi, *İslâm Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 91.)

2.4. Hicaz Bölgesinde Şehirler Arası Yollar ve Mesafeler

Çalışmamızın ilk bölümünde tarihçesine değindiğimiz Hicaz bölgesiyle ilgili, bu başlık altında seyyahların vermiş olduğu mevkiiler arası yollar, genel bir ifadeyle Medine ile Mekke arası ulaşım yollarındaki yerler ve mesafeleri hakkında bilgiler anlatılacaktır. Ayrıca seyyahların bu uğrak noktalarının bazı özelliklerine de değindikleri görülmektedir.

Mesafeler hakkında bilgilere geçmeden önce o zaman kullanılan ölçü birimleri hakkında bilgi vermekte fayda vardır. “Merhale” olarak isimlendirilen ölçü birimi, bir yolcunun normal yürüyüşle bir günde ortalama 8 saat yolculuk yapmak suretiyle gidebileceği uzaklığı ifade eder. Yaklaşık olarak 45.48 km’lik bir uzunluğa karşılık gelmektedir.⁴⁵⁴ “Konak” ölçü birimi de “merhaleye” eşittir. O dönemde kullanılan diğer mesafe ölçü birimi “fersah” 3 mile eşittir. Her “mil” ise her biri 4 şer’î arşın olan bin kulaç etmektedir. Yani “fersah”, yaklaşık 6 km’dir. Bir diğer mesafe ölçü birimi olan “mil” 4000 şer’î arşına eşittir. O da 1/3 “fersaha” eşit olup yaklaşık 2 km’ye karşılık gelmektedir.⁴⁵⁵

Medine-Mekke arası mesafe İbn Hurdâzbih’in *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik* adlı eserinde doğrudan verilmemiş, iki şehir arasında bulunan yerlerin birbirleri aralarındaki mesafeler verilerek sonuca ulaşılmıştır. O dönemde Medine’den çıkan bir kimsenin hangi mevkiilere uğrayarak Mekke’ye ulaşabileceği bilgilerini bulabilmemiz açısından da bizim için kıymetlidir. Eserde verilen bilgiler şöyledir: “Medine’den, Medine halkının mîkâtı olan Şecere mevkine 6 mil mesafe vardır. Oradan kuyuların bulunduğu Melel’e 12 mil, Melel’den yine kuyuların bulunduğu Seyyâle’ye 19 mil, oradan bir göletin bulunduğu Rüveyse’ye 34 mil, oradan da akan bir nehir ve meyve, sebze bahçelerinin bulunduğu Sukyâ’ya 36 mil, kuyuların bulunduğu Ebvâ mevkine 29 mil, Ebvâ’dan Cuhfe’ye 27 mildir. Cuhfe Tihâme’den sayılır ve burada kuyular vardır. Cuhfe’den denize olan mesafe ise 8 mildir. Şam halkının mîkât yerine 27 mil mesafe vardır. Cuhfe’den kuyuların bulunduğu

⁴⁵⁴ Cemal Çetin, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2013, ss. 454-455.

⁴⁵⁵ Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 76-77.

Kudeyd'e 27 mil, yine kuyuların bulunduğu Usfân'a 24 mil, oradan bir pınar ve göletin bulunduğu Batn-ı Merre'ye 33 mil ve son olarak oradan Mekke'ye 16 mildir."⁴⁵⁶ Yani Medine ile Mekke arası verilen bilgilere göre 263 mil olup, yaklaşık 526 km mesafededir.

İbn Hurdâzbih ayrıca Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında izlemiş olduğu yolu da eserine kaydetmiştir. Verilen bilgiler şunlardır; "Hz. Peygamber, Mekke'nin aşağısında bulunan Delîl'den hicretine başlamış, Usfân'ın aşağısındaki deniz kenarına varmıştır. Buradan yola saparak Kudeyd'i geçmiş ve sulak bir yolu izlemiştir. Daha sonra Mer'e geçidinden geçen Hz. Peygamber, gizlenerek geceyi Müccâc'ta geçirmiş oradan Mercih'e yönelmiştir. Mercih'e varınca içindeki Zi'l-Gadaveyn'e, oradan da Batn-ı Zât-ü Kişd'e ardından Ecred'e varmıştır. Buradan Zâ Semur yolunu takip etmiş Batn-ı A'dâ'ya varmış ve geceyi Ta'hin'de geçirmiştir. Oradan İsbâne'ye varmış, ardından Kâha'yı geçerek Arc'a ulaşmıştır. Rakûbe'nin solundan Seniyyetü'l-A'yâr yolunu takip ederek Ri'mâ'ya varmıştır. Daha sonra Kubâ'da Benî Amr b. Avf kabilesine ulaşmıştır."⁴⁵⁷

İbn Hurdâzbih, Mekke ile Tâif arasındaki ulaşım için şu bilgileri vermiştir: "Mekke'den İbnü'l-Mürtefi' kuyusuna, oradan Tâif ve Yemen halkının mîkâtı olan Karnü'l-Menâzil'e ve oradan da Tâif'e ulaşılır. Mekke'den Akabe yoluyla Tâif'e gitmek isteyen kimse ise Arafat'a gelir. Oradan Batn-ı Ne'mân'a varır ve Hirâ dağ yolunu tırmanarak Tâif'e doğru ilerler. Bir dağ yolunu önce aşağı doğru iner daha sonra hafifçe tırmanır ve Tâif'e girer."⁴⁵⁸

Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih ile aynı yöntemi kullanarak Medine ile Mekke arasındaki mesafeyi şu şekilde açıklamıştır; "Medine'den Mekke'ye 10 merhaledir. İlk olarak Zü'l-Huleyfe mevkinde hacılar ihrama girerler. Medine ile Zü'l-Huleyfe arası 4 mildir. Kureyş'ten Benî Fihri'nin evlerinin bulunduğu Hufeyre'ye geçilir. Hufeyre'den, şimdilerde Ca'fer b. Ebî Tâlib'in soyundan olan bir kavmin evlerinin bulunduğu Melel semtine varılır. Melel'den de Hasan b. Ali Ebî Tâlib'in soyundan bir kavmin bulunduğu Seyyâle'ye varılır. Seyyâle'de daha önceleri Kureyş'ten ve

⁴⁵⁶ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ss. 130-131.

⁴⁵⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ss. 129-130.

⁴⁵⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 134.

diğerlerinden olan kimseler ikamet etmekteydi. Oradan Müzeyne'nin evlerinin bulunduğu Ravhâ' mevkine, oradan da Hz. Osman b. Affân'ın soyundan olanların ve diğer Arapların yaşadığı Rüveyse'ye, oradan Arc'a varılır. Burada da Müzeyne'nin evleri bulunur. Arc'dan Benî Kinâne'nin evlerinin bulunduğu Sukyâ Benî Gıfar'a varılır. Oradan Eslem'in evlerinin bulunduğu Ebvâ'ya varılır. Ebvâ'dan Benî Süleym'den bir topluluğun ikamet ettiği Cuhfe'ye varılır. Gadir-i Hum, Cuhfe'den yolu izleyerek 2 mil uzaklıktadır. Oradan Huzâa evlerinin bulunduğu Kudeyd'e varılır. Oradan Usfân'a, oradan Kinâne'nin evlerinin bulunduğu Merrû'z-Zahrân'a ve oradan da Mekke'ye ulaşılır. Mekke'den Medine'ye 225 mildir. Hacılar, bu menzillerde ve bu su pınarlarında konaklar. Yavaşlık ve hızına göre kimi topluluk daha çabuk ulaşırken kimi topluluk daha geç ulaşır. İnsanlar Mekke'ye aşağı kısmı olan Zî Tuvâ'dan da yukarı tarafında kalan Akabetü'l-Medeniyyîn'den de girebilirler. Nitekim Hz. Peygamber de buradan girmiştir.”⁴⁵⁹ Ya'kûbî'nin vermiş olduğu bilgilere göre Medine'den Mekke'ye merhale hesabıyla 454,8 km, Mekke'den Medine'ye mil hesabıyla ise 450 km mesafe vardır.

Ya'kûbî ayrıca Tâif ile Mekke arasını merhale cinsinden vererek 2 merhale olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁰ 2 merhale de 90.96 km'ye karşılık gelmektedir.

İbn Rüste de İbn Hurdâzbih'in kullandığı yöntemle eserinde “Medine'den Mekke'ye Giden Yol” başlığı altında şu bilgileri zikretmiştir; “Medine, Şecere arası mesafe 2 mildir. Suyu bol olan Şecere, yerleşim bölgesi olmamakla birlikte Medine halkının mîkât yeridir. Şecere'den Seyyâle'ye olan mesafe 31 mildir. Ravhâ' olarak isimlendirilen bu bölgede topluluk ve küçük pazar yeri vardır. Su ihtiyaçları kuyulardan karşılanır. Burada doğan ve şahinler satılır. Seyyâle'den Rüveyse'ye mesafe 34 mildir. Rüveyse'de hac zamanı yapılmış su kaynağı, göletler ve el-İhsâ' denilen su kaynağı vardır. Rüveyse'den Sukyâ'ya mesafe 36 mildir. Burada birçok insan yaşar ve büyük bahçeleri, hurmalıkları vardır. Bunların arasından Arc'a olan mesafe 14 mildir. Sukyâ'dan Ebvâ'ya 19 mil mesafe vardır ve burası deniz kıyısına bir gün bir gecelik mesafesi olan büyük bir köydür. Su ihtiyaçlarını kuyulardan karşılarlar. Ebvâ'dan Cuhfe'ye olan mesafe 27 mildir. Büyük bir köy olan Cuhfe'de

⁴⁵⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 152.

⁴⁶⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154.

pazar yeri vardır ve halkın su ihtiyacı kuyulardan karşılanır. Deniz limanına mesafesi 8 mildir. Cuhfe, Şam halkının mîkâta girdikleri yerdir. Cuhfe'den Kudeyd'e 29 mildir ve Kudeyd, çok fazla insanın yaşadığı, verimli topraklara sahip büyük bir köydür. Su ihtiyaçları kuyudan karşılanır. Deniz, Kudeyd köyünün sağ tarafında kalır. Kudeyd'ten Usfân'a olan mesafe ise 24 mildir. Usfân da nüfusun yoğun olduğu ve verimli topraklara sahip olan büyük bir köydür. Su ihtiyaçları kuyudan karşılanır. Ara sıra da su ihtiyaçlarını Erâk ile Ümmü Gaylân arasındaki çaydan karşılarlar. Usfân'da Batn Merre'ye olan mesafe 34 mil olup, Batn-ı Merre çok insanın yaşadığı güzel ve büyük bir köydür. Hurma ağaçları ve mahsuller boldur ve bereketlidir. Buraya bir dağdan su akar. Batn-ı Merre'den çıkıldığında 4 mil ileride Hz. Peygamber'in eşi Meymûne bint Hâris'in kabri vardır. Buradan 6 mil sonra Âişe Mescidi vardır. Buradan 6 mil gidildikten sonra Mekke'ye ulaşılır. İşte bu 6 milin başlangıcından itibaren Mekke halkı ihrâma girer ve bu yerden çıkarlar. Bundan dolayı Harem bölgesinin sınırları buradan başlatılmıştır. Harem sınırının çevresinde, kenarlara belirleyici işaret direkleri koyulmuştur. Batn-ı Merre'den Mekke'ye tam mesafe 16 mildir.”⁴⁶¹ İbn Rüste'nin verdiği mesafeler hesaplandığında Medine Mekke arası mesafe toplam 252 mil olup yaklaşık 504 km'dir.

İbn Rüste “Mekke'den Tâif'e Giden Yol” başlığı altında, Akabe yolu üzerinden gitmek isteyen kimse Arafat'tan başlar. Sonra oradan Batn-ı Ne'mân'a sapar, sonra oradan bir yokuş çıkar. Yokuşun tam tepesine çıktığında Tâif'e tepeden bakar. Sonra buradan yokuş aşağı iner, tekrar hafif bir yokuşu çıkar ve sonunda Tâif'e girer, bilgilerini vermiştir. Başka bir yol olarak da, İbnü'l-Mürtefi' kuyusundan başlanır, oradan Yemen halkının ihrama girdikleri yer Karnü'l-Menâzil'e varılır. Oradan Tâif yoluna sapıldığından bahsetmiştir.⁴⁶²

Kudâme b. Ca'fer, eserinde Medine-Mekke yolu hakkında, “Medine'den gölet ve kuyuların bulunduğu yerleşim bölgesi olmayan ihrâma girilen yer olan Şecere'ye 6 mil, Şecere'den kuyuları bulunan Melel'e 12 mildir. Buradan suyu olan ve şahin ve doğanların satıldığı Seyyâle'ye 19 mil, Seyyâle'den su pınarı olan Rüveyse'ye 34 mil, Rüveyse'den akan suyu ve ormanı bulunan Sukyâ'ya 36 mildir. Buradan kuyuların

⁴⁶¹ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, ss. 177-178.

⁴⁶² İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 184.

ve ekili alanların bulunduğu Ebvâ'ya 29 mil, buradan kuyuların ve limanın bulunduğu Cuhfe'ye 27 mil, Cuhfe'den sel suları kuyularının bulunduğu Kudeyd'e 26 mil, Kudeyd'ten kuyuların olduğu Usfân'a 24 mildir. Buradan hurmalıkların, ekili alanların ve dağdan akan sudan oluşan göletin bulunduğu, çok insanın ikamet ettiği büyük bir köy olan Batn-ı Merre'ye 16 mildir. Hz. Peygamber'in hanımı Meymûne'nin kabri buradan 4 mil uzaktadır. 6 mil uzaklığında Hz. Âişe Mescidi vardır. Buradan Mekke'ye olan mesafe 6 mildir. Harem sınırı olan Batn-ı Merre'de Mekke halkı ihrama girer ve buradan Mekke'ye olan mesafe 16 mildir.”⁴⁶³ bilgilerini zikretmiştir. Verilen değerler toplam 245 mil olup Medine-Mekke arası yaklaşık 490 km'ye karşılık gelmektedir.

Kitâbü'l-Harâc'da Mekke ile Taif arası gidilen yol mesafesi 3 konak olarak verilmiştir. Ayrıca, “Mekke'den İbnü'l-Mürtefi' kuyusuna, oradan Yemen halkının ihrama girdikleri yer Karnü'l-Menâzil'e ve buradan sağa Tâif yoluna sapılır.” bilgileri eklenmiştir.⁴⁶⁴ 3 konak mesafe yaklaşık 136 km'ye denk gelmektedir.

İstahrî, Arap yurdunun içerisindeki kabileler ve çöl halkı arasındaki mesafenin bilinmesine gerek olmadığını ifade ederek şehirler ve bölgeler arasındaki mesafeler hakkında bilgi vermiş, Medine'den Mekke'ye olan mesafenin 10 merhale olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁵ 10 merhale mesafe yaklaşık 454 km'ye karşılık gelmektedir.

Hemdânî eserinde mevkiler arası mesafeyi şu bilgilerle aktarmıştır; Medine'den Seyyâle'ye 23 mildir. Seyyâle'den Ravhâ'ya 24 mil, buradan Rüveyse'ye 13 mil, Rüveyse'den Arc'a 24 mildir. Arc'dan Sukyâ'ya 24 mildir. Sukyâ'dan Ebvâ'ya 19 mil, Ebvâ'dan Cuhfe'ye 23 mil, Cuhfe'den Kudeyd'e 24 mil, Kudeyd'ten Usfân'a 23 mil, Usfân'dan Merrü'z-Zahrân'a 23 mildir. Merrü'z-Zahrân'dan Mekke'ye 13 mildir.⁴⁶⁶ Hemdânî'nin vermiş olduğu bilgilere göre toplam 233 mil olup kilometre cinsinden Medine ile Mekke arası yaklaşık 466 km'dir.

⁴⁶³ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, ss. 80-81.

⁴⁶⁴ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 81.

⁴⁶⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 27.

⁴⁶⁶ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s.184.

İbn Havkal'ın Arabistan içindeki hudutlar olarak vermiş olduğu bilgilere bakıldığında İstahrî gibi Medine'den Mekke'ye anayoldan 10 merhale olduğunu ifade ettiği görülmektedir.⁴⁶⁷ 10 merhale yaklaşık 454 km'ye karşılık gelmektedir.

Makdisî eserinde mesafelere geçmeden önce uzaklıkları verirken kullandığı yöntemden bahsetmiştir. Yerleşim birimlerini zikrederken aralarında kullanılan “ve” (و) ile toplamını, “sonra” (ثم) ile bir sonraki mevkiyi, “veya” (أو) ile diğer seçeneğini kastettiğini belirtmiş, bir merhalenin 6 veya 7 fersaha karşılık geldiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁸

Mekke'den Batn-ı Merre'ye 1 merhale, oradan Usfân'a 1 merhale, Huleys ve Emc'e 1 merhale, oradan Haym'e 1 merhale, oradan Cuhfe'ye 1 merhale, Ebvâ'ya 1 merhale, oradan Sukyâ Benî Gıfâr'a 1 merhale, oradan Arc'a 1 merhale, oradan Ravhâ'ya 1 merhale, oradan Rüveyse'ye 1 merhale, oradan da Yesrib'e 1 merhaledir.⁴⁶⁹ Verilen bilgilere bakıldığında Makdisî, Mekke ile Medine arasını 11 merhale olarak vermiştir. Bir merhale 7 fersah⁴⁷⁰ olarak kabul edilirse, yaklaşık 462 km'ye karşılık gelmektedir.

Makdisî, Mekke'den Tâif'e iki farklı yoldan ulaşılabilceği bilgisini vermiştir. İbnü'l-Mürtefi' kuyusuna 1 merhale, oradan Karn'a 1 merhale, oradan da Tâif'e 1 merhaledir. Diğerisi ise Arafat'tan 2 merhaledir.⁴⁷¹ Verilen bilgilere göre ilk yoldan mesafe, bir merhale 7 fersah olduğuna göre toplam 21 fersah olup 126 km'ye denk gelmektedir. İkinci yol mesafesi ise 14 fersah olup 84 km'ye karşılık gelmektedir.

Ya'kûbî'nin de belirttiği gibi seyyahlar hacı kabilelerinin Medine'den Mekke'ye giderken konakladıkları menzilleri kaydetmişlerdir. Çoğunlukla aynı mevkilerden bahsetmekle birlikte aralarında çok fazla farklılık bulunmamaktadır. Seyyahlar, şehirlerarası mesafeleri genel olarak “mil” uzunluk ölçü birimiyle aktarmışlardır. Milin dışında “merhale, konak, fersah” ölçü birimlerine de rastlamaktayız.

⁴⁶⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 40.

⁴⁶⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 106.

⁴⁶⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 106.

⁴⁷⁰ 1 fersah yaklaşık 6 km'dir.

⁴⁷¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 112.

İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, Kudâme b. Ca'fer, Hemdânî ve Makdisî Medine ve Mekke arasındaki hem mevki isimlerini hem aralarındaki mesafeleri zikretmişlerdir. Vermiş oldukları uzaklık mesafeleri arasında benzerlikler olmakla birlikte farklılıklar da mevcuttur. Bunun sebebi olarak mesafe ölçülerini farklı yollardan hesap etmiş olmaları gösterilebilir. Örneğin biri daha kestirme yolu tercih etmişken bir diğeri başka bir yolu tercih etmiş olabilir. Ya'kûbî mevkilerin sadece isimlerine yer vermiş ancak aralarındaki mesafelere değinmemiştir. İstahrî ve İbn Havkal ise eserlerinde sadece Medine ve Mekke arası mesafeye yer vermişlerdir. Ayrıca İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, İbn Rüste, Kudâme b. Ca'fer ve Makdisî Mekke ile Tâif arasındaki ulaşım yolları hakkında da bilgi vermişlerdir.

Günümüzde Medine ile Mekke arası kuş uçuşu direkt mesafenin 350 kilometre olup, karayolu ile Medine ile Mekke arası uzaklığın 451 kilometre olduğu belirtilmektedir.⁴⁷² Vermiş oldukları mesafe ölçülerini kilometreye çevirdiğimizde, yaklaşık olarak 454 km olduğunu ifade eden Ya'kûbî, İstahrî ve ondan istifade eden İbn Havkal günümüzdeki değere en yakın sayıyı vermişlerdir, diyebiliriz.

2.5. Hicaz Bölgesi Şehirlerinin Özellikleri, Bölgenin Coğrafi ve Fizikî

Yapısı

Mes'ûdî eserinde Hicaz bölgesi şehirlerinden bahsetmemiş, Hicaz bölgesinin genel durumu hakkında bilgilere yer vermiştir. Mes'ûdî dışındaki seyyahlar ise daha çok Mekke ve Medine üzerinde yoğunlaşmış, diğer bazı şehirler hakkında da bilgiler kaydetmişlerdir. Özellikle İstahrî ve Makdisî, diğer müelliflerin değinmediği şehirlere de değinerek Hicaz bölgesi şehirleri hakkında daha ayrıntılı bir görüntü sunmuşlardır.

Mes'ûdî, Mürûcû'z-zeheb adlı eserinde yedi iklim bahsinde Mekke, Medine, Tâif, Hicaz ve bunların arasında kalan bütün bölgelerin üçüncü iklimde yer aldıklarını ifade etmiştir. Bu iklimin burcu akrep, yıldızı Zühre'dir.⁴⁷³ Bu iklimin en

⁴⁷² <https://www.mesafesorgulama.com/medine-suudi-arabistan-ile-mekke-suudi-arabistan-arasi-kac-kilometre.html> erişim 10.04.2020

⁴⁷³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 70.

uzun günü 14 saattir.⁴⁷⁴ Ardından Hicaz bölgesi hakkında bilgi vermiştir; Hicaz, Şam, Yemen ve Tihâme'yi ayırır. Hicaz'ın havası sıcaktır, kuru ve sıcak rüzgâr eser. Hicaz'da bedenler zayıf, kalpler güçlüdür, yüce gönüllülük yayılmıştır, nefret buradan def edilmiştir. Hicaz kıtlığın, kuraklığın, fakirliğin beldesidir.⁴⁷⁵ Ayrıca Yemen ve Şam arasında bir set durumunda olmasından dolayı bölgeye Hicaz denildiğinden söz etmiştir.⁴⁷⁶

2.5.1. Mekke

Mekke şehri hakkında Ya'kûbî, İbnü'l-Fakîh, İshâk b. Hüseyin, İstahrî, Hemdânî, İbn Havkal, Makdisî'nin eserlerinde ve *Hudûdü'l-âlem* adlı eserde bilgilere rastlamaktayız.

Ya'kûbî eserinde Hicaz bölgesi şehirlerinden olan Mekke'nin konumundan bahsederek büyük dağlar arasında bulunduğunu ifade etmiştir. Vermiş olduğu bilgilere göre, Mekke'nin çevresinde çok dağ bulunmaktadır ve büyük bir dağ olan Ebû Kubeys Dağı bu dağlardan biridir. Diğer dağların da isimlerini zikrederek bunların Kuaykân, Fâdih, Muhassab, Safâ'nın yanında bulunan Sevr, Hirâ', Sebîr, Tufâha, Metâbih, Felek, Hacûn, Sakar Dağları olduğunu söylemiştir. Geçitleri ise; Hacûn, Dâru Mâlullah, Batâtîn, Felek İbn Zübeyr, İbn Âmir, Cevf, Hûz, Ezâhir, Hattü'l-Hizâmiyye, Safâ, Rezzâzîn, Cezzârîn, Zukâku'n-Nâr, Tufâha Dağı geçidi, Haccâc, Attârîn, Ciyâd el-Kebîr, Ciyâd es-Sagîr, Nefer, Sevr, Hıyâm Ankûd, Yernî, Alî, Seniyyetü'l-Medeniyyîn ve Humâm geçitleridir.⁴⁷⁷

Ya'kûbî, Mekke'ye dâhil olan mıntıkalara da eserinde yer vermiştir. Ruaylâ' el-Hevze, Meâdin-ü Süleyym de denilen Ruaylâ' el-Beyâd, Hilâl, Kays'tan Ukayl, halkı Has'am'dan olan Tebâle, Cahiliye'de Hâris b. Kâ'b'ın evlerinin bulunduğu Necrân, halkı Ezd'den olan Serât, Aşem Ma'den-i Zeheb, Beyş, Sirreyn, Hasebe, Asr,

⁴⁷⁴ Mes'ûdî, *Coğrafya ve Tarih*, s. 40.

⁴⁷⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 49.

⁴⁷⁶ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 55.

⁴⁷⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.

deniz kenarında bulunan Cidde, Ruhât, Nahle, Zât-ü Irk, Karn, Usfân, Merrû'z-Zahrân ve Cuhfe'nin Mekke'nin mntıkaları olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁸

Mekke civarındaki Arap kabilelerin isimlerini de zikrederek, Kays'tan Benû Ukayl, Benû Hilâl, Benû Numeyr, Benû Nasr; Kinâne'den Gıfâr, Devs, Benû Leys, Huzâa, Has'am, Hakem ve Ezd olarak sıralamıştır.⁴⁷⁹

İbnü'l-Fakîh ise eserinde ilk olarak Mekke şehrinin faziletlerinden, ardından cahiliye dönemindeki bazı âdetlerden bahsetmiştir. Mekke şehrinin şerefli kılındığından söz eden İbnü'l-Fakîh, Mekke'nin Bekke, Beytü'l-Atîk, rahmet buraya indiği için de Ümmü Rahim gibi isimlerle anıldığını ifade etmiştir. İbnü'l-Fakîh, Hz. Peygamber'in Hûd, Şuayb ve Sâlih peygamberlerin kabrinin Zemzem ile Makâm-ı İbrâhim arasında olduğunu, Kâbe'de 300 peygamberin kabrinin bulunduğunu, Yemânî köşesi ile Esved köşesi arasında 70 peygamberin kabrinin bulunduğunu haber verdiğinden söz eder.⁴⁸⁰

İbnü'l-Fakîh'in Hûd, Şuayb ve Sâlih peygamberlerin kabirleri ve diğer 300 peygamberin kabri ile 70 peygamberin kabrinin yeri hakkında zikretmiş olduğu bilginin benzeri Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke* adlı eserinde de geçmektedir. Ezrakî Hûd, Şuayb ve Sâlih peygamberlerin kabirlerinin Zemzem suyu ile Hacerülesved arasında yer aldığını eserinde zikretmiş ancak Hz. Peygamber'in buyurduğunu belirtmemiştir.⁴⁸¹ İbnü'l-Fakîh, Hz. Peygamber'in söylediğini belirtmiş ancak isnadını zikretmemiştir. Kütüb-i Tis'a kaynaklarını taradığımızda böyle bir rivayete rastlamadığımız için İbnü'l-Fakîh'in eserinde yer alan bu açıklamaya ihtiyatlı yaklaşarak bazı tarih kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilmeden Hûd, Şuayb ve Salih peygamberlerin kabirleri hakkında benzer bilginin verildiğini söyleyebiliriz.

İbnü'l-Fakîh ayrıca Cahiliye zamanında halkın vergi ödemediğinden ve bir hükümdara da sahip olmadıklarından bahsetmiş, Cahiliye döneminde haramların

⁴⁷⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154.

⁴⁷⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 74.

⁴⁸¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 134.

helal sayılmaya başlandığından ve Beyt'i üryan bir şekilde tavâf ettiklerinden söz etmiştir.⁴⁸²

İshâk b. Hüseyin, eserinde tüm şehirlerden önce Mekke'den bahsettiğini ifade etmiş bunun sebebinin Allah'ın Beyti'nin, yeryüzüne koyulan ilk evin burada olduğunu söylemiştir. Şehirlerin boylam ve enlem derecelerine, yani matematik konumlarına eserinde yer vererek İshâk b. Hüseyin bu konuda diğer seyyahlardan ayrılır. İshâk b. Hüseyin'e göre Mekke'nin başlangıç çizgisine uzaklığı 69 derecedir. Mekke'nin batı çizgisinden uzaklığı 67 derecedir. Mil cinsinden 4.422 mildir.⁴⁸³ Mekke, Ekvator çizgisinin 23 derece kuzeyindedir. 21 diyenler de vardır. Mekke'nin konumuna da değinen İshâk b. Hüseyin, Mekke'nin bir vadi içerisinde, dağlar ve vadiler arasında bulunduğunu ve Ebû Kubeys, Muhassab, Sebîr'in bu dağlardan olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁴

Mekke, 21° 25' Kuzey paralelleri ile 39° 49' Doğu meridyenleri arasında yer alır.⁴⁸⁵ İshâk b. Hüseyin'in eserinde Mekke'nin Ekvator çizgisinin 23 derece kuzeyinde olduğunu dile getirmesi, günümüzde bilinen coğrafi konumuna oldukça yakın bir değer tespit ettiğini göstermektedir. Ayrıca 21 derece diyenlerin olduğunu da eklemesi, doğru tespitlerin yapıldığının göstergesidir.

İstahrî eserinde Hicaz bölgesinin içine aldığı yerleri, Mekke, Medine, Yemâme ve çevresi, Bahreyn topraklarına bitişik olan Necdu'l-Hicaz, Irak ovası, Cezire ovası, Şam ovası olarak sıralamıştır. İlk olarak Allah'ın şerefli kıldığı Mekke şehrinde bahsetmiştir. Eserinde, dağlarla çevrili olan Mekke'de Ma'lât'tan (en yukarısı) Mesfele'ye (en aşağısına) kadar olan mesafenin yaklaşık 2 mil⁴⁸⁶ olduğu, Ciyâd'ın aşağısından Kuaykiân'a olan mesafenin ise yukarıda zikredilmiş olan 2 milin yaklaşık 1/3'ü⁴⁸⁷ olduğu bilgisi geçmektedir. Mekke'deki bina yapısına da değinmiş, binaların taştan yapıldığını kaydetmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸² İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 75.

⁴⁸³ Yaklaşık 8.844 km'dir.

⁴⁸⁴ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-mercân*, ss. 25-26.

⁴⁸⁵ Mehmet Güneş, *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerrreme*, TDV Yayınları, Ankara, 2014, I, 280.

⁴⁸⁶ Yaklaşık 4 km'dir.

⁴⁸⁷ Yaklaşık 1,3 km'dir.

⁴⁸⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 15.

Mekke'yi kuşatan dağların bazı özelliklerinden de eserinde bahsetmiştir. Verdiği bilgilere göre Ebû Kubeys Dağı, Kâbe'nin doğusuna bakan bir dağdır. Kuaykîân, Kâbe'nin batısında bulunan bir dağdır. Ebû Kubeys Dağı, Kuaykîân Dağı'ndan daha yüksek ve daha büyüktür. Kâbe'nin taşlarının Kuaykîân Dağı'ndan getirildiğinin rivayet edildiğini söyler.⁴⁸⁹

Mekke'de akarsu olmadığına değinen İstahrî, Mekke'den ayrıldıktan sonra edinmiş olduğu bilgilere göre, bir su kaynağından Mekke'ye su getirilmiştir. Bazı valilerin başlattığı bu faaliyet, Emîru'l-Mü'minîn Muktedir döneminde tamamlanmıştır. Mekkelilerin su ihtiyaçlarını yağmur sularıyla giderdiklerini belirtmiş, içilebilir suyu bulunan kuyularının olmadığından ve Zemzem kuyusunun en tatlı olan su olduğundan bahsetmiştir. Mekke'nin tümünde çöl ağaçları olduğuna değinen İstahrî, Harem'de meyve veren bir ağaç görmediğini ve hiç kimseden böyle bir ağaç olduğuna dair bir şey duymadığını, sadece Fâh'ta ve farklı yerlerde az sayıda hurmalık gördüğünü belirtmiştir.⁴⁹⁰

İstahrî, Hudeybiye'nin bir kısmının haram araziden sayıldığını söylemiştir. Burası müşriklerin Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'a girmelerini engelledikleri yerdir. Vermiş olduğu bilgilere göre, Kâbe'ye en uzak helal noktadır. Hudeybiye, Haram arazisi kadar uzun ve geniş değildir. Hudeybiye ile Mescid arasında bir günden fazla mesafe vardır.⁴⁹¹

Hemdânî, astronomi bilginleri Fezârî ve Habeş'in vermiş oldukları bilgileri eserine almıştır. Eserine kaydettiği bilgilere göre, Fezârî, Mekke'nin genişliğini 23 derece+1/3 olarak, Habeş ise 21 derece olarak hesaplamıştır. Fezârî doğudan uzunluğunu 116 derece olarak, Habeş 110 derece olarak hesaplamıştır.⁴⁹²

İbn Havkal, eserinde diğer seyyahlar gibi ilk olarak Mekke şehrinden bilgi vermeye başlamıştır. İbn Havkal genel olarak İstahrî'nin vermiş olduğu bilgileri eserine almış ve daha sonra bazı eklemelerde bulunmuştur. İbn Havkal'ın farklı

⁴⁸⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 16.

⁴⁹⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 17.

⁴⁹¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 18.

⁴⁹² Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, s. 45.

olarak vermiş olduğu bilgilere göre, Halife Muktedir zamanında dere yatağından Mekke'ye getirilen sular, Benû Şeybe kapısına giden bir arkla temin edilmiştir.⁴⁹³

Hudûdü'l-âlem adlı eserde, Mekke'nin refah, yoğun nüfuslu, dağın eteklerinde kurulmuş büyük bir şehir olduğu ve Hz. Peygamber'in doğduğu yer olması ve Allah'ın evinin burada bulunmasından dolayı Mekke'nin dünyadaki en şerefli şehir olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁴

Makdisî de *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserinde Hicaz'ın başkenti Mekke; ana şehirleri Yesrib, Yenbu', Kurh, Hayber, Merve, Havra', Cidde, Tâif, Câr, Sukyâ, Avnîd, Cuhfe ve Uşeyra; diğer şehirleri de Bedir, Huleys, Emc, Hicr, Bedâ Ya'kûb, es-Suvârikiyye, Fur', es-Sîre, Cebele, Mahâyi', Hâze olarak zikretmiştir.⁴⁹⁵

Mekke'yi Hicaz bölgesinin metropolü olarak niteleyen Makdisî, Mekke'nin dar bir vadide bulunduğu ve şehrin Kâbe'nin çevresini sardığından bahsetmiştir. Makdisî'ye göre Mekke'ye benzer üç yer vardır. Bunlar; Suriye'de Ammân, Fars'ta İstahr, Horasan'da Karyetü'l-Hamrâ'dır. Mekke'deki evlerin genelde pürüzsüz siyah kireçtaşlarından bazen de beyaz taştan, çatıların ise tuğladan yapıldığından bahsetmiştir. Mekke'nin havasının yaz aylarında sıcak, akşamları ise güzel, ılıman olduğunu söylemiştir. Mescid-i Harâm'dan inildiğinde varılan yere Mesfele, yukarı çıkıldığında varılan yere ise Ma'lât denildiğine değinmiş, İstahrî mesafeyi mil cinsinden verirken Makdisî arasının bir vadi genişliği kadar olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁶

2.5.2. Medine

Medine hakkında İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, İbn Rüste, İbnü'l-Fakîh, İshâk b. Hüseyin, İstahrî, Hemdânî, İbn Havkal, Makdisî'nin eserleri ve *Hudûdü'l-âlem* adlı eserde bilgiler bulunmaktadır.

İbn Hurdâzbih, Medine'de dolaşan bir kişinin Medine sokaklarında tatlı, hoş ve şaşırtıcı bir koku alacağından bahsetmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 29-30.

⁴⁹⁴ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. 146.

⁴⁹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 69.

⁴⁹⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 71.

⁴⁹⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 171.

Ya'kûbî eserinde “Resulullah'ın Şehri” başlığı altında Medine ile bilgiler vermiştir. Medine'nin Hz. Peygamber'in isimlendirdiği gibi “Taybe” olduğundan söz etmiş ve Medine'nin yer seviyesinde bulunan dağlık bir kırsal olduğuna değinerek Uhud ve Ayr Dağları olmak üzere iki dağı olduğunu ifade etmiştir. Vermiş olduğu bilgilere göre, Medine'de Kays b. Aylân, Müzeyne, Cüheyne, Kinâye ve diğer Arap kabileleri yaşamaktadır. Medine'nin toplam dört vadisi olduğunu ve bu vadilerden yağmur ve akıntı zamanı Medine'ye 10 fersah⁴⁹⁸ mesafedeki Benî Süleyym Harresi denilen alandaki dağlardan sular geldiğini anlatan Ya'kûbî, bu dört vadiyi Buthân, el-Akîk el-Kebîr, el-Akîk es-Sagîr ve Kanât vadileri olarak sıralamıştır. Bu vadilere gelen suların tümünün Gâbe denilen mevkide toplandığını ve önce Edam olarak isimlendirilmiş vadiye aktığını, daha sonra el-Akîk el-Kebîr ile el-Akîk es-Sagîr'e aktığını, ardından Benî Mâzin'in kazdığı Rûme kuyusu ile Urve kuyusunda toplandığını ifade etmiştir. Medine halkının bu iki kuyudan ve bunlar kadar bilinmeyen diğer kuyulardan senenin kalan zamanında su ihtiyaçlarını giderdiklerine, ayrıca burada, ekili alanların ve hurmalıkların sulandığı, sularının develerle taşındığı kuyuların da mevcut olduğu bilgisine eserinde yer vermiştir. Savreyn Pınarı, Seniyyet-ü Mervân Pınarı, Hânikeyn Pınarı, Ebî Ziyâd Pınarı, Hayf el-Kâdî Pınarı, Berd Pınarı ve Ezvâcü'n-Nebî Pınarı'nın Medine'nin bilinen pınarları olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁹

İbn Rüste, Medine'ye “Taybe” denmesinin sebebinin ağaçlı bahçeleri olduğu söylendiğini kaydetmiştir. Medine ile ilgili daha çok kokusu hakkında bilgi vermiş, Medine'nin esen rüzgârından, yerinden ve toprağından güzel bir koku yayıldığından bahsetmiştir. İbn Rüste'ye göre, toprağından, havasında esen melteminden, yollarından, duvarlarından yayılan bu güzel koku, Medine'nin harem oluşunun delilidir. İbn Rüste, sayyah, ıtır, buhur ve nuzûhun güzel ve hoş kokulardan olduğunu ancak başka bölgelerde daha iyi sayyah, daha kaliteli ıtır ve daha pahalı buhur kullanılsa bile Medine'de yayılan o hoş kokunun onlardan katbekat fazla olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ 60 km'ye karşılık gelmektedir.

⁴⁹⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151.

⁵⁰⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 59.

İbnü'l-Fakîh, Hz. Peygamber'in Medine'nin 10 ismi olduğunu dile getirdiği bilgisini vermiştir. Bu isimler, Taybe, Bâkiye, Müveffiye, Meskîne, Mübâreke, Mahfûfe, Muharreme, Uzrâ', Müslime, Mukaddese, Şâfiye, Merzûka'dır. Medine'ye övgülerde bulunan İbnü'l-Fakîh, Medine'nin her şeyiyle en güzel olan olduğunu oraya veba ya da deccal giremeyeceğini ifade etmiş, Hz. Peygamber'den izler, O'nun Mescidi, kabri, ashabının kabirleri, eşlerinin kabirlerinin Medine'de olduğunu ve Medine'nin toprağı, havası ve kokusunun diğer şehirlerinkinden daha güzel olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Fakîh diğer seyyahlardan farklı bir noktaya değinerek Medine'de bir kişiye 2 dirhem geçiminde yeterli olurken, diğer şehirlerde 5 dirhem yeterli olmayacağı bilgisini vermiştir.⁵⁰¹

İshâk b. Hüseyin, Medine'nin hicret yurdu olduğuna, Hz. Peygamber'in yerleştiği yer olduğuna ve Hz. Peygamber'in ve ashabının kabrinin Medine'de olduğuna değinerek Medine hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Vermiş olduğu bilgilere göre, Medine'nin Batı çizgisine uzaklığı 160 derecedir. Mil cinsinden 7.556 mildir.⁵⁰² Ekvator çizgisine uzaklığı 20 derecedir. Mil cinsinden 1.650 mildir.⁵⁰³ Medine, düzlük yerdedir. Şerefli toprağı değerlidir. Uhud ve Radvâ iki dağıdır. Medine'de muhacir, ensar, tabiîn ve Arap kabileleri yaşar. Yağmur zamanında su getiren 4 vadisi vardır. Bunları en büyüğü Akîk vadisidir.⁵⁰⁴

Medine, 24° 57' Kuzey paralelleri, 39° 59' Doğu meridyenleri arasında yer almaktadır.⁵⁰⁵ İshâk b. Hüseyin, Ekvator çizgisine olan uzaklığı 20° olarak hesaplamasıyla günümüzdeki 24°'ye yakın bir değer tespit etmiştir.

İstahrî, Medine hakkında Mekke'nin yarısından daha küçük olduğunu dile getirmiştir. Medine'nin çorak bir volkanik arazide bulunduğunu söyleyen İstahrî, hurmalıkların çok olduğundan, hurmalıklar ve ekili alanların sularının kuyulardan sağlandığını ve insanların da bu kuyulardan su ihtiyaçlarını giderdiğini kaydetmiştir. Müellif, Medine'nin etrafında bir sur bulunduğu bilgisini kaydetmiştir. Uhud'dan da

⁵⁰¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 75.

⁵⁰² 15.112 km'dir.

⁵⁰³ 3.300 km'dir.

⁵⁰⁴ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-mercân*, ss. 29-30.

⁵⁰⁵ http://tr.wikishia.net/view/Medine#cite_note-2 erişim 02.05.2020

bahseden İstahrî, Medine'nin kuzeyinde yer aldığını ve 2 fersah⁵⁰⁶ mesafesiyle de Medine'ye en yakın dağ olduğunu belirtmiştir. Verdiği bilgilere göre, Medine'nin yakınlarında, Medine halkına ait yan yana araziler, ekili alanlar vardır. Akîk vadisi Medine ile Fur' arasındadır. Fur' ise, Medine'ye dört günlük mesafede⁵⁰⁷ güneyde yer alır ve büyük bir mescidi vardır. Fur'daki arazilerin çoğu harap haldedir. Medine'nin çevresinde çok sayıda arazi vardır ve bu arazilerin çoğu da Fur'dakiler gibi harap durumdadır. Akîk, Medine sınırları içinde, Medine'nin güneyinde bulunan ve Mekke yoluna 4 millik mesafede bir vadidir. Bu bölgedeki en tatlı sular Akîk kuyularından çıkar.⁵⁰⁸

Hemdânî, Medine hakkında bilgi verirken, Mekke şehrinden bahsederken olduğu gibi astronomi bilginleri Fezârî ve Habeş'ten yararlanmıştır. Habeş, Medine'nin uzunluğunu 118, genişliğini ise mil ölçüsü olarak 24 mil⁵⁰⁹ olarak hesaplamıştır. Fezârî, genişliğini 30 olarak vermiştir.⁵¹⁰

İbn Havkal'ın Medine hakkında vermiş olduğu bilgilere bakıldığında da İstahrî'nin vermiş olduğu bilgilerle birlikte şunları eklediği görülmektedir; Medine'nin tozu cüzzam hastalığından korur. Medine'de ikamet eden kişi toprağında ve havasında bir koku alır. Bu koku, Sâbûr kokusundan, Übülle Nehri melteminden daha hoştur. Macunlar, kokular burada bozulmazlar.⁵¹¹

Hudûdü'l-âlem'de, Medine'nin çok kalabalık nüfusuyla hoş bir şehir olduğu ve Hz. Peygamber'in ve ashabının çoğunun kabrinin Medine'de bulunduğu bilgileri geçmektedir.⁵¹²

Makdisî, Medine'den Yesrib olarak bahsetmiştir. Hz. Peygamber'in şehri olduğunu vurgulayan Makdisî, şehrin Mekke'nin yarısından daha küçük olduğu bilgisini vermiştir. Medine'nin çevresini çoğunlukla bostanların, hurmalıkların ve köylerin kuşattığını ancak ekili tarlaların ve tatlı suların az miktarda olduğunu

⁵⁰⁶ 12 km'ye karşılık gelmektedir.

⁵⁰⁷ Yaklaşık 180 km diyebiliriz.

⁵⁰⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 18.

⁵⁰⁹ Yaklaşık 48 km'dir.

⁵¹⁰ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 45.

⁵¹¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 31.

⁵¹² *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. 146.

kaydetmiştir. Su ihtiyacının nasıl giderildiğine de değinmiş, suların kanallarla taşındığını ve havuzlarda biriktirildiğinden bahsetmiştir. Eserde verilen bilgiye göre bu havuzlar, şehir kapılarının yanında yer almakta ve havuzlara merdivenle inilmektedir. Anlattığına göre, Hz. Ömer'in caminin kapısına doğru çekmiş olduğu bir kanal ziyareti sırasında harabe haldeydi. Medine'de pazarların caminin yakınlarına kurulduğundan ve Medine sokaklarında aydınlatmalar bulunduğundan da bahsetmiştir.⁵¹³

Medine'de yaşayanların çoğunu Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlerin oluşturduğunu ve Mekkelilerden farklı olarak Medinelilerin evlerini kerpiçten inşa ettiğini dile getirmiştir. Şehrin toprağı çoraktır.⁵¹⁴ Makdisî'nin anlattığına göre, Medine'nin kapıları muazzam yükseklikte ve dört tanedir. Bu kapılar; Bakî' Kapısı, Seniyye Kapısı, Cüheyne Kapısı ve Hendek Kapısı'dır. Hendek Mekke yönündedir, müstahkem, yüksek bir kalesi vardır. Medine'nin doğu tarafında bulunan Bakî', çorak toprağa sahiptir. Hz. İbrahim'in, Hz. Hasan'ın ve birçok sahabenin kabirleri buradadır. Hz. Osman'ın kabri, Bakî'nin en uç kısmındadır.⁵¹⁵

Uhud, Medine'ye üç mil⁵¹⁶ mesafede bir dağdır. Hz. Hamza'nın kabri burada bulunan bir mescidin içindedir. Mescidin önünde su kuyusu vardır. Sonra çevresi çitlerle çevrilmiş şehitlik bulunur. Bu dağda Hz. Peygamber'in gizlendiği bir yer de vardır. Ayrıca bu dağ, Medine'ye en yakın dağdır. Akîk, iki mil⁵¹⁷ mesafe uzaklıkta, Mekke istikametinde bayındır bir köydür. Hükümdar burada konaklar. Akîk'in suyu tatlıdır.⁵¹⁸

2.5.3. Tâif

Tâif şehri hakkındaki bilgiler İbnü'l-Fakîh'in, İstahrî'nin, Makdisî'nin eserlerinde ve *Hudûdü'l-âlem'de* mevcuttur.

⁵¹³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 80.

⁵¹⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 80.

⁵¹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 82.

⁵¹⁶ 6 km'dir.

⁵¹⁷ 4 km'dir.

⁵¹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 82.

İbnü'l-Fakîh, yaşadığı çağda Tâif şehrinin durumundan ziyade geçmişine dair malumat vermiştir. Tâif şehrinin isminin Vec olduğu bilgisini vermiş, şehrin etrafının çevrilmesinden dolayı Tâif olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Tâif'te bulunan Sakîf denilen yer önceleri kaçanların sığındıkları yer olup Vaht mevkisi de Amr b. el-Âs'a aitti. Onun binlerce keresteyle asmalar için çardak yapmış olduğundan ve her keresteyi bin dirheme satın aldığından bahsetmiştir.⁵¹⁹

İstahrî, Tâif şehrinin Vâdilkurâ civarında bulunan küçük bir yerleşim yeri olduğunu ve burada daha çok üzüm yetiştiğinden bahsetmiştir. Eserde anlatılanlara göre, havası hoş bir şehirdir ve Mekke'nin meyvelerinin çoğu buradan temin edilir. Şehir Benî Sa'd ve Huzeyl gibi Arap kabilelerinin yurdu olan Gazvân Dağı'nın arkasında yer alır. Gazvân, Benî Sa'd ve Huzeyl gibi Arap kabilelerinin yurdu. İstahrî, Hicaz'da bu dağın başı kadar soğuk olan başka bir yer bilmediğinden ve bu dağın tepesinde bazen suyun donduğunun söylendiğinden bahsetmiştir. Burası haricinde Hicaz'da suyun donduğu başka bir yerin olmadığını eklemiştir.⁵²⁰

Hudûdü'l-âlem'de Tâif şehrinin dağların eteklerinde kurulmuş küçük bir kent olduğundan ve Tâif'te deri üretildiğinden bahsedilir.⁵²¹

Makdisî, Tâif'in küçük bir şehir olduğunu ve Suriye'nin havası ve soğuk sularıya benzerlik gösterdiğini söylemiştir. İstahrî'nin değindiği gibi Makdisî de Mekke'nin meyve ihtiyacının çoğunun Tâif'ten karşılandığından bahsetmiştir. Tâif'te yetişen meyveleri de zikretmiş, çok miktarda nar, kuru üzüm, kaliteli taze üzüm ve faydalı birçok meyvenin burada yetiştiğini ifade etmiştir. Verdiği bilgilere göre, şehirde tabakhaneler oldukça yaygındır. Ayrıca sıcaktan bunalan Mekke'nin ileri gelenleri Tâif'e gelir ve Tâif'i yazlık olarak kullanırlar.⁵²²

Seyyahların genel olarak Tâif'in güzel havasından, meyvelerinden ve sayfiye şehri olduğundan bahsettikleri görülmektedir. 19. yüzyılda Hicaz bölgesine seyahatte bulunan Süleyman Şefik Paşa, eserinde Tâif başlığı altında şehrin sıcaklığından da bahsetmiş ve yazın en sıcak günlerinde bile Tâif'in sıcaklığının 35°C'yi aşmadığını

⁵¹⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 79.

⁵²⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 19.

⁵²¹ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. 146.

⁵²² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

kaydetmiştir.⁵²³ O halde kurak ve sıcak bir iklime sahip olan Mekke şehrinin eşrafının Tâîf'i yazlık olarak kullanmaları tahmin edilebilir bir durumdur. Günümüzde de bu durum devam etmektedir.⁵²⁴

2.5.4. Cidde (Cüdde) ve Câr

Cidde ve Câr hakkında Ya'kûbî'nin, İstahrî'nin, Makdisî'nin eserlerinde ve *Hudûdü'l-âlem*'de bilgiler bulabilmekteyiz.

Ya'kûbî, Mekke'nin gıda malzemelerinin Mısır'dan deniz kenarında yer alan Cidde yoluyla taşındığı,⁵²⁵ Câr'ın da Medine'nin limanı olduğu ve burada ticari gemiler ile Mısır'dan erzak taşıyan gemilerin demirlediği bilgilerini vermiştir.⁵²⁶

İstahrî, Medine'ye 3 merhale⁵²⁷ mesafesi olan Câr'ın deniz kıyısında bulunduğu ve Medine'nin limanı olduğunu belirtmiştir. Câr, Cidde'den daha küçüktür. Cidde'nin deniz kıyısında bulunduğunu ve Mekke halkının limanı olduğuna değinen İstahrî, Mekke'den 2 merhale⁵²⁸ uzaklıkta olduğunu ifade etmiştir. Cidde ticaret mallarının çok bulunduğu bir yerdir ve Mekke'den sonra mal ve ticaretin bu kadar yoğun, fazla olduğu başka bir yer yoktur. Tacirlerin çoğunluğunu İranlılar oluşturur.⁵²⁹

Hudûdü'l-âlem'de benzer bilgiler verilmiş, Cidde'nin Mekke'ye bağlı deniz kenarında bulunan zengin, bayındır bir şehir olduğu, Câr'ın da deniz kenarında kurulmuş, Medine'nin ticaret merkezi olan bir kent olduğuna değinmiştir.⁵³⁰

Makdisî'nin eserinde kaydettiğine göre, Cidde, deniz kenarında kurulmuş bir şehir olup ismini buradan almaktadır. Bayındır bir şehirdir, ticaretle uğraşan kimseler buraya yerleşmiştir. Mekke'nin tahıl ambarıdır. Çokça su kaynağı olmasına rağmen Cidde'de su sıkıntısı çekilir ve su uzaklardan taşınır. Dikkat çeken, büyüleyici konakları olan İranlılar, Cidde'de bulunan diğer milletlerden sayıca üstündürler.

⁵²³ Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 145.

⁵²⁴ Lammens, "Tâîf", *İA*, XI, 672.

⁵²⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154.

⁵²⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 152.

⁵²⁷ Yaklaşık 136 km'dir.

⁵²⁸ Yaklaşık 91 km'dir.

⁵²⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 19.

⁵³⁰ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. 148.

Şehrin sokakları dümdüz olup bakımlıdır. Ayrıca Cidde'nin oldukça sıcak bir şehir olduğunu ifade etmiştir.⁵³¹

Makdisî, Câr hakkında deniz kenarında kurulduğundan ve üç tarafı duvarlarla çevrilerek korunduğundan bahsetmiştir. Şehrin üç tarafı kapalı olup sadece denize bakan dördüncü tarafı kapalı değildir. Şehrin hayranlık uyandırıcı binaları, gelişmiş pazarı vardır. Medine'nin ve beldelerinin tahıl ambarıdır. Câr'a su Bedir'den taşınır. Erzaklar da Mısır'dan temin edilir. Camilerinin avlusu yoktur.⁵³²

Hiz. Osman zamanında liman şehri görevi görmekte olan Cidde, 10. yüzyılda da seyyahların bahsettiği gibi önemini korumuş, canlılığını yitirmemiştir. 19. yüzyılda Arabistan'a seyahat gerçekleştiren Batılı seyyah John Lewis Burckhardt'ta Cidde'nin Mekke'nin limanı olma görevini sürdürdüğünden Mısır'ın, Hindistan'ın hatta tüm Arabistan'ın limanı olarak vasıflandırıldığından bahsetmiştir.⁵³³ Süleyman Şefik Paşa da Hicaz bölgesinin en canlı ve en işlek limanının Cidde olduğunu eserine kaydetmiştir.⁵³⁴ Günümüzde de Cidde önemini yitirmeyerek modern liman tesisleriyle büyük bir şehirdir.⁵³⁵ Cidde'nin Mekke'ye 70 km mesafede⁵³⁶ yer aldığı bilinmekle birlikte İstahrî 2 merhale yani yaklaşık 91 km olduğunu dile getirmesi o zamanki ulaşımı düşünürsek makuldür. Ayrıca Makdisî'nin de belirttiği gibi Cidde kelimesinin deniz kıyısı anlamına geldiği bilinmektedir.⁵³⁷

Câr'ın Medine'ye 200 km mesafede olduğu tespit edilmiştir. İstahrî 3 merhale-136 km olduğunu ifade etmiştir, Cidde için verdiği mesafeye göre daha çok yanılma payı olduğunu söyleyebiliriz. Seyyahların bahsettiği gibi Câr, Ortaçağ'da önemli bir limandı. Ancak Ortaçağ'ın sonlarına doğru önemini yitirmeye başlamıştır.⁵³⁸

⁵³¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

⁵³² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵³³ John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2019, s. 41.

⁵³⁴ Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, s. 146.

⁵³⁵ Mustafa L. Bilge, "Cidde", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 523.

⁵³⁶ Bilge, "Cidde", *DİA*, VII, 523.

⁵³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, III, 108.

⁵³⁸ Abdülkerim Özaydın, "Câr", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 158.

2.5.5. Kubâ

Ya‘kûbî, İstahrî ve Makdisî’nin eserlerinde ele aldığı Kubâ, Medine’ye yakın bir mevkidir.

Ya‘kûbî’nin vermiş olduğu bilgiler; Medine’den Kubâ’ya 6 mildir.⁵³⁹ Burada İslâm’dan önce Evs ve Hazrec’in evleri vardı. Ayrıca Hz. Peygamber Medine’ye varmadan önce burada konaklamıştı. Hz. Peygamber, Kubâ’da önce Külsûm b. Hidm’in evinde kalmış, Külsûm’un ölmesi üzerine Sa’d b. Heyseme el-Ensârî’nin evine geçmişti. Sa’d b. Heyseme’nin evi Kubâ mescidinin yanındaydı.⁵⁴⁰

İstahrî ise Kubâ’nın Medine’nin dışında kible tarafında yaklaşık iki millik⁵⁴¹ mesafede olduğunu aktarmıştır. Kubâ’nın ensarın evlerinin toplu olarak bulunduğu bir site gibi olup köyü andırdığını eklemiştir.⁵⁴²

Makdisî ise daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Verdiği bilgilere göre, Kubâ, Medine’ye iki mil⁵⁴³ mesafe uzaklıkta, Mekke yolunun sol tarafına düşen bir köydür. Evlerin çoğu taştan inşa edilir. Mescid-i Takvâ buradadır. Mescidin önünde taşla döşenmiş kaldırım, bir de güzel geniş alan bulunur. Köyde kalıntılar, eski eserler vardır. Suyu tatlıdır. Mescidü’l-dirâr⁵⁴⁴ da Kubâ’dadır. Halk onu yıkmak için gönüllü olarak çalışmıştır.⁵⁴⁵

Müelliflerin vermiş oldukları bilgileri incelediğimizde Kubâ’nın Medine’ye olan mesafesi konusunda farklılıklar olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak Medine’nin zaman içerisinde büyüyüp, genişlemesi gösterilebilir. Çünkü Ya‘kûbî ile İstahrî ve Makdisî’nin, özellikle de Makdisî’nin, eserlerini telif etmeleri arasında yarım asırdan fazla süre vardır. Bu süre içerisinde şehrin genişlediği ve bundan dolayı farklı mesafe ölçüleri vermiş oldukları söylenebilir. Bir diğer durum da Hz.

⁵³⁹ 12 km’ye karşılık gelmektedir.

⁵⁴⁰ Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 152.

⁵⁴¹ Yaklaşık 4 km’dir.

⁵⁴² İstahrî, *Mesâlikü’l-memâlik*, s. 18.

⁵⁴³ Yaklaşık 4 km’dir.

⁵⁴⁴ Ayet-i Kerime’de işaret edilen, münafıkların müminlerin arasına nifak yerleştirmek için yaptıkları mescittir. Bkz: Tevbe, 9/107

⁵⁴⁵ Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsîm*, s. 82.

Peygamber döneminde Medine ile Kubâ arası mesafenin 6 mil-2 fersah⁵⁴⁶ olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁷ Ya'kûbî, mukaddimesinde halka sorular sorduğunu ve onlardan duymuş olduğu cevapları eserine kaydettiğini ifade etmiştir.⁵⁴⁸ Kubâ hakkında vermiş olduğu diğer bilgilere baktığımızda da bilgilerin Ya'kûbî'nin yaşamış olduğu dönemdeki Kubâ hakkında olmadığı, Hz. Peygamber zamanındaki durumuyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu sebeple bu mesafe ölçüsünü soru sorduğu kişilerden duymuş olması ya da tarihi kaynaklardan öğrenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

2.5.6. Yemâme

Yemâme hakkındaki bilgileri Yemâme'yi Hicaz bölgesine dâhil eden İstahrî ve İbn Havkal'ın eserlerinde bulabilmekteyiz.

İstahrî ve onu takip eden İbn Havkal, Yemâme'yi Hicaz'dan saymıştır. İstahrî'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Yemâme, Medine'nin aşağısında kalır. Hurma ağaçları ile hurmaları Medine'den ve diğer Hicaz şehirlerinden daha çoktur. Hicaz'da Mekke ve Medine'den sonra Yemâme'den daha büyük şehir yoktur.⁵⁴⁹

İbn Havkal, Yemâme'nin bir vadi olduğu ve şehrine Hadrama denildiği bilgisini vermiştir. Eserinde, Yemâme'de Rebîa ve Mudar kabilelerinin ikamet etmiş olduğundan ve Benî Uhaydır'ın Yemâme'ye gelmesiyle Arapların çoğunun Mısır'a giderek Nil ve Kulzüm Denizi (Kızıldeniz) arasına yerleşmiş olduklarından bahsetmiştir.⁵⁵⁰

2.5.7. Vâdilkurâ

İstahrî ve Makdisî, Vâdilkurâ'ya eserlerinde yer vermişlerdir. İstahrî, Vâdilkurâ'da hurmalıkların ve kuyuların oldukça fazla olduğundan bahsetmiştir.⁵⁵¹

Makdisî de eserinde, Vâdilkurâ olarak da isimlendirilen Kurh'un yaşadığı çağda Hicaz'da Mekke'den sonra en görkemli, bayındır, kalabalık nüfuslu, ticareti

⁵⁴⁶ Yaklaşık 12 km'dir.

⁵⁴⁷ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 219.

⁵⁴⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 9.

⁵⁴⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 18.

⁵⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 31.

⁵⁵¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 18.

gelişmiş, ticaret malları da oldukça fazla olan bir şehir olduğunu ifade etmiştir. Vermiş olduğu bilgilere göre, şehrin köşelerinde hisarların yer aldığı sağlam bir kalesi vardır. Çevresi köyler ve hurma ağaçlarıyla sarılmıştır. Burada hurma ucuz, ekmek kaliteli, su bol, sokaklar hoş ve pazarlar canlıdır. Şehrin etrafı bir hendekle çevrili olup üç adet demir kapısı vardır. Camisi ana yolun ortasındadır. Bu caminin mihrabında bir kemik bulunur. Rivayete göre bu kemik Hz. Peygamber’e “beni yeme, ben zehirliyim” diye uyarıda bulunmuştur. Şehirde Suriyeli, Mısırlı, Iraklı ve Hicazlılar yaşar. Şehrin suları kötü, hurmaları ise orta kalitelidir. Hamamlar şehrin dışına yapılmıştır. Şehrin nüfusunu yoğun olarak Yahudiler oluşturur.⁵⁵²

Makdisî’nin caminin mihrabında gördüğünü söylediği kemik muhtemelen Hz. Peygamber’in, Zeyneb bint el-Hâris’in kendisine ikram ettiği zehirli koyun etinin kendisinin zehirli olduğunu Hz. Peygamber’e bildirdiği kemiğidir.⁵⁵³ Başka kaynaklarda bu kemik hakkında caminin mihrabında bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Makdisî’nin görmüş olduğu kemik muhtemelen sembolik olarak oraya konulmuş olan herhangi bir kemiktir.

2.5.8. Hicr

Hicr’e İstahrî ve Makdisî eserlerinde yer vermişlerdir. İstahrî’nin vermiş olduğu bilgilere göre, Hicr, nüfusu az olan bir köydür. Vâdilkurâ’ya 1 günlük mesafede bulunmaktadır. Semûd kavminin yurdudur. Ayet-i Kerîme’de Semûd kavminin dağları oyup ev yaptıklarından bahsedilir.⁵⁵⁴ İstahrî, bu oyulmuş dağları gördüğünü belirterek “*Bu oyulmuş dağlarda bizim evlerimize benzer evler gördüm*” demiştir. Bu dağlar, Esâlib dağları olarak isimlendirilir. Birbirine bitişik halde bulunan bu dağların ortasında bulunulduğunda her birinin tek başına bir dağ oluşturduğu ve ortasında bulunan kişinin etrafı dağlarla kuşatılmış gibi görülür. Sadece meşakkatli bir şekilde Muşakka’nın zirvesine çıkılabilir, diğerlerinin tepesine

⁵⁵² Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsîm*, ss. 83-84.

⁵⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, II, 338.

⁵⁵⁴ Şuarâ, 26/149.

tırmanmak mümkün değildir. Ayrıca Hicr mevkinde Semûd kavminin kuyusu bulunur.⁵⁵⁵

Makdisî, Hicr'in bir kalesi olan küçük bir kasaba olduğunu söylemiştir. Burada kuyular ve ekili tarlalar oldukça fazladır. Mescid-i Salih bir tepede, bir kayanın içine oyulmuş bir çardak durumundadır. Semûd kavmine gösterilen mucizeler Hicr'de yaşanmıştır ve evleri de burada bulunmaktaydı.⁵⁵⁶

2.5.9. Diğer Şehirler

Bu başlık altında zikredeceğimiz şehirler hakkındaki bilgiler sadece İstahrî ve Makdisî'nin eserlerinde mevcuttur. Onlar da şehirlerin genel görüntüsüne değinmiştir.

Cuhfe, denizle arasında yaklaşık 2 mil mesafe bulunan, bayındır hale gelmiş bir yerdir. Büyüklüğü ve sürekli gelişmesi yönüyle Feyd'e benzer. Medine ile Mekke arasında bulunan, bayındır olma konusunda ilerleme kaydeden ve toplumun tamamının Sünni olduğu Cuhfe'den başka bir yer yoktur.⁵⁵⁷

Emc, küçük bir yer olmakla birlikte ikisi taştan üçü kepiçten yapılmış beş kalesi bulunur. Camii ana yoldadır.⁵⁵⁸

Huleys, Emc'e bitişiktir. Göleti ve bir kanalı vardır. Bolca hurması, zerzevatı, ve ekili tarlalarıyla bilinir.⁵⁵⁹

es-Suvârikiyye'nin kaleleri, bostanları, ekili tarlaları ve çiftlik hayvanları çoktur. Fur' ve es-Sîre adında iki kale, her iki kalenin de birer camisi vardır.⁵⁶⁰

İstahrî, Cebele'nin Sitâre Vadisi'nin sonunda bulunan bir hisar olduğundan bahsetmiştir. Sitâre Vadisi ise, uzunluğu yaklaşık 2 günlük mesafe olan bir vadidir ve Batn-ı Merre ile Usfân arasında, Mekke'ye doğru giden yolun sol tarafında yer alır.

⁵⁵⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, ss. 19-20.

⁵⁵⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 84.

⁵⁵⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 20.

⁵⁵⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

⁵⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

⁵⁶⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

Bu vadinin içerisindeki herhangi bir yerde ne bir insana ne bir hurma ağacına rastlanılır.⁵⁶¹

Makdisî, Cebele'nin ticarethaneleriyle bilinen büyük bir şehir olduğunu ifade etmiştir. Sağlam bir kalesi vardır. Camii kalenin dışındadır.⁵⁶²

Sâye Vadisi'nde kurulan Mahâyi', Cebele'ye benzer. Hâze, Ebû Bekir'in soyundan gelenlerin yaşadığı hoş bir şehirdir. Birkaç kalesi ve büyük bir camisi vardır.⁵⁶³

Bedir, sahil istikametinde bulunan küçük bir şehirdir. Bedir hurmaları güzeldir. Peygamber Çeşmesi'nin bulunduğu Bedir'de savaş gerçekleşmiştir. Bedir'de Mısır hükümdarlarının inşa ettirdiği mescitler vardır.⁵⁶⁴

İstahrî'nin eserinde verilenlere göre Uşeyra, Yenbu' ile Merve arasında bulunan küçük bir kaledir. Hayber'in sayhânî hurması ile Medine'nin burdî ve acve hurmaları dışında Uşeyra'nın hurmaları Hicaz'ın geri kalan yerlerindeki hurmalardan daha güzeldir.⁵⁶⁵

Makdisî'nin eserinde verilenlere göre ise Uşeyra, sahilde kurulmuş olup Yenbu'nun karşısında bulunan küçük bir yerdir. Hurma ağaçları vardır. Uşeyra'da inşa edilmiş hanın bir benzeri yoktur.⁵⁶⁶

İstahrî'nin eserinde geçtiğine göre Yenbu' ekili alanların, suyun ve hurmalıkların olduğu bir kaledir. Burada Hz. Ali'nin vakıfları yer alır ve onun soyundan gelenler bu vakıfların sorumluluğunu üstlenmişlerdir.⁵⁶⁷

Makdisî'nin eserinde geçenlere göre Yenbu', oldukça büyük, kalesi sağlam, suyu da bol bir şehirdir. Medine'ye nazaran daha fazla bayındır hale gelmiştir ve hurma ağaçları daha çoktur. Kalesi dikkat çekicidir ve şehrin pazarı oldukça canlıdır.

⁵⁶¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 20.

⁵⁶² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 79.

⁵⁶³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 80.

⁵⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, ss. 82-83.

⁵⁶⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 21.

⁵⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵⁶⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 21.

İki kapısı bulunur ve camii bu kapılardan birinin yanındadır. Şehirde daha çok Hz. Hasan'ın soyundan gelenler yaşar.⁵⁶⁸

Yenbu'nun yakınlarında Radvâ Dağı bulunmaktadır. İstahrî, Yenbu'dan bu dağa baktığında dağı yeşil renkte gördüğünü söylemiştir. İstahrî'ye anlatılana göre, bu dağyolundan geçildiğinde suyun bol olduğu ve ağaçların bulunduğu yere ulaşılır. Keysâniyye⁵⁶⁹ olarak bilinen grup Muhammed b. Hanefiyye'nin yaşadığına ve bu dağda ikamet ettiğine inanır. Buradan çıkarılan bileği taşı uzak diyarlara ihraç edilir.⁵⁷⁰

Merve, müstahkem bir kasaba olup hurma ağaçları çoktur ve hurmaları güzeldir. Sular büyük bir kanalla temin edilir. Hendekle çevrili olan Merve'nin demir kapıları vardır. Mükl ve burdî hurmaları burada yetiştirilir. Yazları sıcak geçer. Kasabada daha çok Ca'fer'in soyundan gelenler yaşar.⁵⁷¹

İstahrî'nin vermiş olduğu bilgilere göre Hayber, ekili alanların ve hurmalıkların oldukça fazla olduğu bir hisardır.⁵⁷²

Hayber Makdisî'nin anlattığına göre, Merve gibi müstahkem bir yerleşim merkezidir. Güzel bir camisi bulunan Hayber'in önceleri bir kapısının bulunduğundan bahsetmiştir.⁵⁷³

Havra', Hayber'in limanıdır. Bir kalesi ve sahil kenarında kurulmuş pazarın bulunduğu bir mahallesi vardır.⁵⁷⁴

Sukyâ, bu bölgenin en güzel kasabası olup birbirine uzanıp giden hurmalıkları ve bahçeleri Kurh'a kadar gider. Mescidi kasabanın dışındadır.⁵⁷⁵

⁵⁶⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵⁶⁹ Muhammed b. Hanefiyye'nin İmam Mehdi olduğuna, onun ölmediğine ve ölmeyeceğine, geri dönüp hâkimiyeti ele geçireceğine inanan Şîî firkadır. Bkz: S. Ali Hâşimî, "İmamların Asrındaki Şîiler ve Mehdîlik Konusu," *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 2019, c: VIII, sy: 15, s. 11.

⁵⁷⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 21.

⁵⁷¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵⁷² İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 21.

⁵⁷³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 83.

⁵⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 84.

Bedâ Ya'kûb, Mısır'a uzanan ana yol üzerinde güzel ve yoğun nüfuslu bir kasabadır.⁵⁷⁶

Bayındır bir kasaba olan Avnîd ise Kurh'un limanlarından biridir. Avnîd'te hurma üretimi fazladır ve bu kasabanın bakımlı bir rıhtımı vardır.⁵⁷⁷

Seyahatnâmeler, daha çok seyyahların gözlemlerine dayanarak kaleme aldıkları eserler olmasından dolayı her birinde farklı, ilginç bilgilere ulaşmak mümkündür. Araştırmamıza kaynaklık eden seyyahların eserlerinde de buna rastlamaktayız. Seyyahların Hicaz bölgesi şehirleri hakkında vermiş oldukları bilgileri incelediğimizde şehirler hakkında benzer bilgiler bulunmakla birlikte farklı yönlerine de değindiklerini görmekteyiz. Vermiş oldukları farklı bilgiler zenginlik oluşturmaktadır. Ayrıca kimi seyyah bir şehir hakkında ayrıntılı bilgiler sunarken kimi o şehre eserinde çok az yer vermiş ya da hiç değinmemiştir. Örneğin İstahrî ve Makdisî'nin eserlerinde diğer seyyahların eserlerindeki nazaran şehirler hakkında daha farklı ve ayrıntılı bilgiler bulabilmekteyiz. Bu iki seyyah eserlerinde diğer eserlerde rastlamadığımız şehirlere yer vermişler, bu şehirler hakkında ayrıntılı olmasa da genel bilgiler vermişlerdir.

2.6. Hicaz Bölgesinde Bulunan Kutsal Mekânlar ve Özellikleri

Hicaz bölgesi İslâm dünyası için en önemli dini mekânları içinde barındıran bölgedir. Hz. Peygamber tarafından “harem”⁵⁷⁸ sınırlarının belirlenmesiyle, bu mevkiler korunmuş olma ve dokunulmazlık özelliği kazanmıştır. Önceki başlıklarda da bahsettiğimiz gibi, seyyahların birçoğu Müslümanların verdiği öneme karşılık eserlerinde ilk olarak Arap Yarımadasından bahsetmiş, Hicaz bölgesinde yer alan Müslümanlarca kutsal kabul edilen Mekke ve Medine şehirlerine öncelik vermişlerdir. Seyyahlar, eserlerinde Harem sınırları içerisinde yer alan kutsal mekânların özelliklerine de ayrıntılı olarak yer vermişlerdir.

⁵⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 84.

⁵⁷⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 84.

⁵⁷⁸ Harem adının verilmesi, zararlılar dışındaki canlılarının öldürülmesi ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılınmış olmasındandır. Bkz: Salim Ögüt, “Harem”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 127.

2.6.1. Mescid-i Harâm

Hız. Peygamber ile Hız. Ebû Bekir döneminde Mescid-i Harâm Kâbe'nin etrafını saran boş bir alandan ibarettir ve Müslümanlar bu alanda ibadetlerini yerine getirmişlerdir.⁵⁷⁹ Zamanla Müslümanların sayılarının artmasıyla bu alan yetersiz kalmış ve Hız. Ömer'in halifeliğı döneminde 17/638 yılında alanın çevresindeki evler dâhil edilmiş ve etrafına alçak bir duvar yapılmıştır.⁵⁸⁰ Hız. Osman zamanında da 27/647 yılında mescid genişletilmiştir.⁵⁸¹ Daha sonra Abdullah b. Zübeyr Mekke hâkimiyeti sırasında (683-692) çevredeki evleri satın alarak alana dâhil etmiş, Mescid-i Harâm'a yeni ilavelerde bulunmuştur.⁵⁸² Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-705) Mescid-i Harâm'ı tamir ettirmiş, Velîd b. Abdülmelik (705-715) mescidin üstünü sâc ağacından düz bir çatı ekletmiş ve alanın bazı yerlerine mermer döşetmiştir.⁵⁸³

Velîd b. Abdülmelik'in ardından Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a (754-775) kadar Mescid-i Harâm'da herhangi bir değışiklik yapılmamıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un emriyle Mekke valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî mescidin tamir ve genişletme faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Benî Sehm kapısının yanına bir minare de ilâve edilmiştir.⁵⁸⁴

Mehdî-Billâh (775-785), 160/776 yılında hac yaptığı sırada mescidi genişletme kararı almış, çevredeki evlerin satın alınmasını ve mescide ilave edilmesini emretmiştir. Daha sonra 164/781 yılında tekrar hac için geldiğinde Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın tam ortasında bulunmadığını fark etmesi üzerine Kâbe'nin tam ortada olacak şekilde alanın genişletilmesini emretmiştir. Mescid genişletilmiş, Şam ve Mısır'dan mermer sütunlar getirtmiş bunlarla revaklar inşa edilmiştir.⁵⁸⁵

⁵⁷⁹ Can, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, s. 55.

⁵⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 69.

⁵⁸¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 69.

⁵⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 70.

⁵⁸³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 72.

⁵⁸⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 72.

⁵⁸⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 72; Can, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, ss. 57-58.

Mu'tazîd Billâh'ın (892-902) halifeliği döneminde 283/897 yılında Dârünnedve Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiştir.⁵⁸⁶ Muktedir Billâh'ın (908-932) halifeliği sırasında 306/918 yılında İbrâhim Kapısı Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiş ve bundan sonra Abbâsîler döneminde düzenleme ve onarımlar dışında Mescid-i Harâm'ın alanında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁵⁸⁷

Mescid-i Harâm ile ilgili bilgiler İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, İbn Rüste, İbnü'l-Fakîh, İstahrî, Makdisî'nin eserlerinde bulunmaktadır.

İbn Hurdâzbih'in eserinde, *Hudûdü'l-âlem* adlı eserde ve Makdisî'nin eserinde Mescid-i Harâm'ın uzunluğu 370 zirâ,⁵⁸⁸ eni 315 zirâ⁵⁸⁹ olarak verilmiştir.⁵⁹⁰

Ya'kûbî, Mescid-i Harâm'ın Ciyâd ve Kuaykîân arasında bulunduğu bilgisini verir. Mescid-i Harâm'ın Halife Mehdî tarafından 164/781 yılında Kâbe ortada kalacak şekilde genişletilmesiyle son halini aldığından ve bu haliyle Mescid-i Harâm'ın alanının 100.000 zirâ⁵⁹¹ olduğunu belirtmektedir. Mescidin, Benî Cumah kapısından kırmızı renkteki alemin yanındaki Benî Hâşim kapısına kadar olan uzunluğunu 404 zirâ,⁵⁹² Nedve kapısından Safâ kapısına kadar olan enini ise 304 zirâ⁵⁹³ olarak vermiştir. Mescidin içerisinde mermerden yapılmış her biri 10 zirâ⁵⁹⁴ uzunluğunda olan dört yüz seksen dört adet sütun bulunduğu bahsetmiş, Mescidin içerisinde dört yüz doksan sekiz kemer ile yirmi üç kapı da bulunduğunu söylemiştir.⁵⁹⁵

Ya'kûbî eseri *Kitâbü'l-Büldân'ı* 278/891 yılında tamamlamasından dolayı Mu'tazîd Billâh ve Muktedir Billâh'ın halifeliği sırasında yapılan genişletme

⁵⁸⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 112; Küçükaşcı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 199.

⁵⁸⁷ Can, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, s. 59.

⁵⁸⁸ Zirâ, arşınla eş değer olup tezimizde zirâ kelimesi kullanılmıştır. 1 zirâ 49,875 cm'dir. 370 zirâ, 18453.75 cm'ye o da 184.5375 m'ye karşılık gelmektedir. Bkz: Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 75.

⁵⁸⁹ 157.1062 m'dir.

⁵⁹⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s.133; *Hudûdü'l-âlem*, s. 171; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

⁵⁹¹ 248601.9 m²'dir.

⁵⁹² 201.4950 m'dir.

⁵⁹³ 151.6200 m'dir.

⁵⁹⁴ 4.987500 m'dir.

⁵⁹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.

faaliyetleri eserinde yer almamış, halife Mehdî'nin yapmış olduğu genişletme faaliyetinden⁵⁹⁶ bahsetmiştir.

İbn Rüste, Mescid-i Harâm'ın alanının yaklaşık olarak 120.000 zirâ⁵⁹⁷ olduğu bilgisini vermiştir. Benî Cumah kapısından, Hicr'in içinden geçen ve Kâbe'nin duvarına bitişik olan her iki duvarla birlikte Abbâs b. Abdülmuttalib'in evinin karşısındaki yeşil alemin yanındaki Benî Hâşim kapısına kadar olan uzunluğunu Ya'kûbî'nin vermiş olduğu aynı sayıyı vererek 404 zirâ olduğunu söylediklerinden bahseder. Mescidin Dârünnedve kapısından Safâ kapısının yanında Kâbe'nin ön cephesine bitişik olan vadinin yanındaki duvara kadar olan genişliğini 304 zirâ olarak zikretmiştir. Mescid-i Harâm'ın Mes'â kapısı yanındaki minareden, büyük Benî Şeybe kapısının yanındaki minareye kadar olan genişliğini 278 zirâ, Mescid-i Harâm'ın Ecyâd kapısındaki minareden Benî Sehm kapısındaki minareye kadar olan genişliği de 278 zirâ olduğundan bahsetmiştir.⁵⁹⁸

İbn Rüste'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Mescid-i Harâm'ın doğu kısmındaki sütunların sayısı yüz üç, batı kısmındaki sütunların sayısı yüz beş, Şâmî köşesinin bulunduğu kısımdaki sütunların sayısı yüz otuz beş, Yemânî köşesinin bulunduğu kısımdaki sütunların sayısı yüz kırk birdir. Mescid-i Harâm'ın içindeki sütunların toplam sayısı ise Ya'kûbî'nin eserinde vermiş olduğu gibi dört yüz seksen dördtür. Her sütunun uzunluğu 10 zirâ, çevresi ise 3 zirâdır.⁵⁹⁹ Bazı sütunlar diğerlerine göre daha uzun ya da çevresi daha geniştir. Kapıların çevresinde yirmi adet sütun vardır. Mes'â bölgesi tarafındaki kapıların çevresinde altı sütun, Vâdî ve Safâ tarafındaki kapıların çevresinde on sütun, Benî Cumah kapısı tarafındaki kapıların çevresinde dört sütun vardır. Bu sütunların arasında 6 zirâ 13 parmak⁶⁰⁰ kadar uzunluk vardır.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Can, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, ss. 57-59.

⁵⁹⁷ 29832.23 m²'dir.

⁵⁹⁸ İbn Rüste, *el-A'läku'n-nefise*, s. 44.

⁵⁹⁹ 1.496250 m'dir.

⁶⁰⁰ Arapça'da isba' olarak ifade edilen uzunluk birimidir. 3.125 cm'dir. Bkz: Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayın, İstanbul, 2012, s. 511.

⁶⁰¹ İbn Rüste, *el-A'läku'n-nefise*, ss. 44-45.

Başlığı altın yaldızlı olan üç yüz yirmi bir adet sütun vardır. Bunlar, Dârünnedve tarafındaki gölgelikte yüz otuz üç, Benî Cumah kapısı tarafındaki gölgelikte elli dört, vâdîden tarafındaki gölgelikte kırk iki, Mes'â tarafındaki gölgelikte doksan iki adettir.⁶⁰²

Her tarafından mescidin kapılarını izleyen sütunların toplam sayısı yüz elli birdir. Dârünnedve tarafında olanlar kırk beş, Benî Cumah kapısı tarafında olanlar otuz, Vâdî tarafında olanlar kırk dört, Mes'â tarafında olanlar ise otuz iki adettir. Bu sütunların içinde beyaz çizgiler eklenmiş kırmızı renkte iki sütun vardır. Mescidin iç kısmını takip eden, Dârünnedve Kapısının çevresindeki iki sütundan biri menekşe renginde diğeri ise kırmızı renktedir.⁶⁰³

Mescid-i Harâm'da bulunan kapı sayısının yirmi üç, kemer sayısının ise kırk olduğunu belirten İbn Rüste, bunlardan beş kapının ve on bir kemerin doğu tarafta kalan Mes'â tarafındaki bölümde olduğunu eklemiştir. Bu kapıların ilki, büyük bir kapı olan Benî Şeybe Kapısıdır. Cahiliye ve İslâmiyet dönemlerinde Mekke halkı bu kapıyı Benî Abdüşşems b. Abdimenâf Kapısı olarak bilmekteydi. İkinci kapı, Tabakçılar Çarşısının bulunduğu meydana açıldığından Tabakçılar Kapısı olarak isimlendirilmiştir. Üçüncü kapı Peygamber Kapısıdır. Hz. Peygamber bu kapıdan çıkar ve Attarlar Sokağı'ndaki evine bu kapıdan girerdi. Buraya Mescid-i Hatîce denilir.⁶⁰⁴

Duvar uzunluklarına da değinen İbn Rüste, Mescid-i Harâm'ın Mes'â bölgesinde ve doğu tarafa düşen duvarının uzunluğunun 28 zirâ, Vâdî bölgesinde ve Yemânî tarafına düşen duvarının uzunluğunun 22 zirâ, Benî Cumah Kapısında ve batı tarafına düşen duvarının uzunluğunun 22 zirâ 12 parmak, Dârünnedve ve Şâmî tarafına düşen duvarının uzunluğunun ise 17 zirâ 12 parmak olduğunu eserine kaydetmiştir.⁶⁰⁵

⁶⁰² İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 45.

⁶⁰³ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 46.

⁶⁰⁴ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 48.

⁶⁰⁵ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 53.

İbn Rüste'nin 290/903 yılında Hicaz'a gittiği bilinmektedir.⁶⁰⁶ Bu da Dârünnedve'nin Mescid-i Harâm'ın alanına dâhil edildiği zamandan sonraya denk gelmektedir. İbn Rüste'nin vermiş olduğu bilgilere baktığımızda diğer seyyahlara göre çok daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmektedir. İbn Rüste'nin eserini okuyan kişinin o dönemdeki Mescid-i Harâm ile ilgili net bir görüntüye ulaşması mümkündür.

İbnü'l-Fakîh de İbn Rüste gibi Mescid-i Harâm'ın alanını yaklaşık 120.000 zirâ olarak vermiştir. Ya'kûbî ve İbn Rüste'nin eserlerinde geçtiği gibi, mescidin Nedve Kapısından Safâ Kapısı yanındaki vadi tarafındaki duvarlarına kadar olan genişliğinin 304 zirâ olduğundan bahsetmiştir. Ya'kûbî ve İbn Rüste'den farklı olarak İbnü'l-Fakîh, dört yüz altmış beş adet sütunu olduğunu söylemiştir. Her sütunun uzunluğu 10'ar zirâdır. Mescidin doğu tarafında beş kapısı, batı tarafında altı kapısı, Yemânî tarafında yedi kapısı, Şâmî tarafında altı kapısı olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁷ İbnü'l-Fakîh'in vermiş olduğu bilgilere göre toplam yirmi dört kapı bulunmaktadır.

İstahrî Mescid-i Harâm hakkında şehrin ortasında bulunduğu bilgisi dışında bahsetmemiş, Dârünnedve'ye değinerek Dârünnedve'nin Mescid-i Harâm'a dâhil olduğunu ve mescidin batı tarafında Dârulimâre'nin arkasında bulunduğunu, Cahiliye döneminde Kureyş'in toplantı yeri olduğunu aktarmıştır.⁶⁰⁸

İstahrî, Dârünnedve'nin Mescid-i Harâm'a ilave edilmesinden bahseden tek seyyahtır. Diğer seyyahlarda bununla ilgili bilgiler mevcut değildir. İstahrî'nin bu bilgiyi vermesi, konuyla ilgili kaynak olması açısından önemlidir.

Makdisî, Mescid-i Harâm'ın şehrin üçte ikisini oluşturduğu ve Mesfele yönünde bulunduğu bilgisini vermektedir.⁶⁰⁹ Makdisî'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Mescid çakıl taşlarıyla kaplanmıştır. Avlusu, mermer sütunlar üzerine yerleştirilmiş üç revakla çevrilmiştir. Halife Mehdî, bu mermerleri deniz yoluyla İskenderiye'den Cidde'ye getirtmiştir. Revak duvarlarının dış cepheleri, Şam'dan ve

⁶⁰⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 185.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, ss. 77-78.

⁶⁰⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, ss. 15-16.

⁶⁰⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 71.

Mısır'dan getirilen ustalar tarafından mozaikle kaplanmıştır. Makdisî, bu ustaların isimlerinin duvarların üzerinde yazılı olduğunu nakletmiştir. Mescidin on dokuz kapısı bulunduğu bilgisini vermiştir.⁶¹⁰

Makdisî, Kayrevân'dayken bazı yaşlı kimselerden duyduklarını anlatır; Halife Mansûr, hac vazifesini ifa etmeye geldiğinde Mescid-i Harâm'ın çok küçük ve kötü durumda olduğunu ve insanların mescide yeterince hürmet göstermediklerini görmüş, bedevinin birinin devesinin sırtında tavâf etmesini görmesiyle de daha çok üzülmüştür. Mescid-i Harâm'ın çevresindeki evleri satın almak suretiyle mescidin genişletilmesini, alçı sıva yapılmasını emretmiştir. Ev sahiplerini toplayarak, evlerini satın almak istediğini söylemiş ancak Kâbe'nin komşusu olmaktan vazgeçmeyen ev sahipleri bu teklifi kabul etmemiştir. Mansûr bunun üzerine halka gücenerek, üç gün ortaya çıkmamıştır. İnsanlar, Ebû Hanîfe'ye olan biteni bildirmişlerdir. Ebû Hanîfe de Halife'nin Ebtah'ta bulunan çadırına gitmiş ve oradakilere ortaya çıkmamasının nedenini sormuş, durumu öğrenmesiyle bu durumu çözebileceğini, Halife ile görüşürse çözümünden bahsedeceğini bildirmiştir. Durumdan haberdar olan Halife Mansûr, Ebû Hanîfe'yi huzuruna kabul etmiş ve çözümünü sormuştur. Ebû Hanîfe, Halife'ye insanları huzuruna çağırmasını ve onlara “Kâbe mi size indirildi, yoksa siz mi Kâbe'ye indirildiniz?” diye sormasını, şayet Kâbe'nin kendilerine indirildiklerini söylerlerse yeryüzü Kâbe'den yayıldığı için yalan söylemiş olacaklarını, kendilerinin Kâbe'ye indirildiklerini söylerlerse, bu cevapları Kâbe'ye ziyaretin arttığının ve artık alanın dar gelmeye başladığının ve genişletilmesi gerektiğinin göstergesi olduğunu söylemiştir. Halife Mansûr'un, Ebû Hanîfe'nin dediğini yapması üzerine halk ikna olmuş evlerini satmayı kabul etmişlerdir.⁶¹¹

Makdisî'nin eserinde kaydettiklerine bakıldığında diğer seyyahlardan daha farklı noktalara değindiği görülmektedir. Seyyahlar genel olarak uzunluk, kapı, sütun sayıları gibi bilgilere yönelmişken Makdisî bunların yanında sohbet esnasında duyduğu bazı olayları da nakletmiştir.

⁶¹⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 73.

⁶¹¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 75.

2.6.1.1. Kâbe

Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'de yapmış olduğu değişiklikleri 73/692 yılında Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, İbn Zübeyr'in ölümü üzerine Halife Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle eski haline döndürmüştür.⁶¹² Kâbe'nin yapısında bu tarihten 1040/1630 yılına kadar basit onarım ve süslemeler dışında değişiklik yapılmamıştır.⁶¹³ Ezrakî (ö. 250/864 [?]) eseri *Ahbâru Mekke'de*, Kâbe'nin dıştan yüksekliğini 27 zirâ,⁶¹⁴ Hacerülesved köşesi⁶¹⁵ ile Şâmî arasını 25 zirâ,⁶¹⁶ arka cephesi olan Yemânî ile Garbî köşesi arasını da 25 zirâ, Esved ile Yemânî arasını 20 zirâ,⁶¹⁷ Şâmî ile Garbî arasını 21 zirâ⁶¹⁸ olarak vermiştir.⁶¹⁹

İbn Hurdâzbih eserinde Kâbe'nin yüksekliğini 24 zirâ ve 1 karış, enini ise 23 zirâ ve 1 karış olarak vermiştir.⁶²⁰

⁶¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 289.

⁶¹³ Sadettin Ünal, "Kâbe", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 14.

⁶¹⁴ 13.46625 m'dir.

⁶¹⁵ Kâbe'nin merkezinden dört köşesine (rûkn) çekilecek hatlar yaklaşık olarak dört ana coğrafi yönü gösterir. Bunlardan doğu yönünü gösteren köşeye Rûknühacerülesved, güneyi gösteren köşeye Rûknülyemânî, batıyı gösteren köşeye Rûknülgarbî, kuzeyi gösteren köşeye de Rûknülîrâkî denilir. Bazı kaynaklarda kuzey köşesi, birçoğunda ise batı köşesi ayrıca Rûknüşâmî diye adlandırılmaktadır. Bkz: Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV, 14.

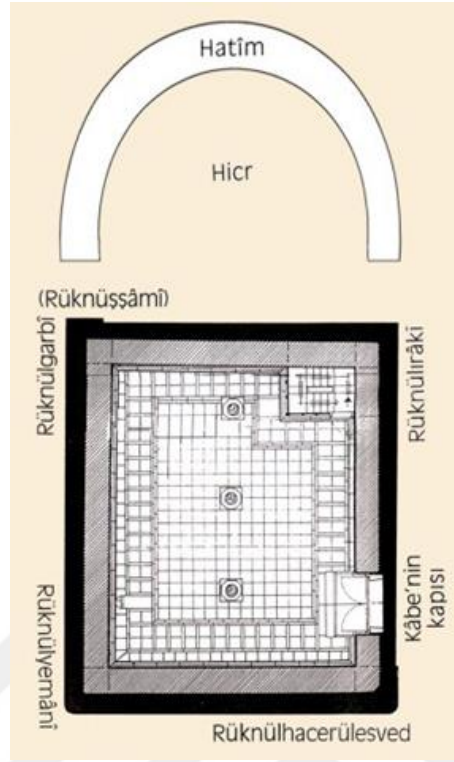
⁶¹⁶ 12.46875 m'dir.

⁶¹⁷ 9.975000 m'dir.

⁶¹⁸ 10.47375 m'dir.

⁶¹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 289-290.

⁶²⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 133.

Fotoğraf 1: Kâbe'nin Planı (Sadettin Ünal, “Kâbe”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV)

Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih'ten farklı olarak Kâbe'nin yüksekliğinin 28 zirâ⁶²¹ olduğunu eserine kaydetmiştir. Esved köşesinden Şâmî köşesine uzunluğun 25 zirâ, Hicr'deki Garbî köşesinden Şâmî köşesine uzunluğun 22 zirâ, Garbî köşesinden Yemânî köşesine uzunluğun 25 zirâ, Yemânî köşesinden Hacerülesved'in bulunduğu köşeye uzunluğun 21 zirâ olduğunu nakletmiştir.⁶²² Ya'kûbî, Irâkî köşesi ismini kullanmamış, bunun yerine Şâmî köşesi demiştir.

Ya'kûbî'nin vermiş olduğu uzunluk ölçülerine baktığımızda Ezrakî'nin vermiş olduğu ölçülerle arasında 1 zirâ kadar, az bir yanılma payı olduğu görülmektedir.

İbn Rüste, Kâbe'nin yüksekliğinin 27 zirâ olduğu bilgisini vermiştir.⁶²³ İbn Rüste'nin eserinde diğer eserlere göre Kâbe hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler bulabilmekteyiz. Hacerülesved köşesinden Şâmî köşesine kadar olan ön cephesinin

⁶²¹ 13.96500 m'dir.

⁶²² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, ss. 153-154.

⁶²³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 30.

uzunluğunu 25 zirâ, Yemânî köşesinden Garbî köşesine kadar olan arka cephesinin uzunluğunu 25 zirâ, Hacerülesved'den Yemânî köşesine kadar olan Yemânî tarafındaki cephenin uzunluğunu 20 zirâ, Şâmî köşesinden Garbî köşesine kadar olan Hicr'in bulunduğu kısmı 21 zirâ; Kâbe'nin tümünün alanını ise yaklaşık 418 zirâ olduğunu belirtmiştir.⁶²⁴ İbn Rüste de Ya'kûbî gibi Irâkî köşesi yerine Şâmî köşesi demiştir. Kâbe'nin duvarındaki penceresinin 2 zirâ⁶²⁵ ölçüsünde olduğundan ve Kâbe'nin biri diğerinin üstünde olmak üzere iki ayrı tavanı bulunduğundan bahsetmiştir.⁶²⁶

İbn Rüste'nin vermiş olduğu ölçüler Ezrakî'nin vermiş olduğu ölçülerle aynıdır. Herhangi bir farklılık yoktur.

Kâbe'nin içyapısına da değinen İbn Rüste, içten uzunluğunun kapısından alt tavanına kadar 18 zirâ 12 parmak, üst tavanına kadar uzunluğunun 20 zirâ olduğunu söylemiştir. Kâbe'nin dört penceresi olduğundan bahsetmiş,⁶²⁷ bu dört küçük pencerenin ilkinin Garbî köşesinin karşısında, ikincisinin Yemânî köşesinin karşısında, üçüncüsünün Esved köşesinin karşısında, dördüncüsünün ise Esved köşesi ile Yemânî köşesi arasındaki duvar tarafında ve ortada bulunan sütunun karşısında olduğunu belirtmiştir. Pencerelemin dörtgen yapıda olduğunu ve etraflarının mermerle kaplı olduğu bilgisini de eklemiştir.⁶²⁸ “el-belak” denilen bu mermerleri İbn Zübeyr'in San'a'dan getirttiğinin öne sürüldüğünü nakletmiştir.⁶²⁹

İbn Rüste, Kâbe'nin üst kısmında bulunan Kâbe'nin örtüsünün bağlandığı halkalardan bahsetmiştir. Önceleri Kâbe'nin damının yüzeyi mozaikle kaplı olup yağmur yağdığı zaman bu damın suyla dolmasıyla 80/699 yılında bir görevli tarafından bu mozaiklerin söküldüğünü, yerine mermer döşenip, mermerlerin aralarının alçı sıvayla sağlamlaştırıldığını anlatır.⁶³⁰

⁶²⁴ 418 zirâ 208.4775 m'dir.

⁶²⁵ 99.75 cm'dir.

⁶²⁶ İbn Rüste, *el-A' lûku'n-nefîse*, s. 30.

⁶²⁷ İbn Rüste, *el-A' lûku'n-nefîse*, s. 30.

⁶²⁸ İbn Rüste, *el-A' lûku'n-nefîse*, s. 32.

⁶²⁹ İbn Rüste, *el-A' lûku'n-nefîse*, s. 30.

⁶³⁰ İbn Rüste, *el-A' lûku'n-nefîse*, s. 31.

Kâbe'nin oluğunun, Hicr'in bulunduğu kısım olan, Şâmî köşesi ile Garbî köşesi arasındaki duvarın tam ortasında bulunduğunu belirten İbn Rüste, suyun buradan Hicr bölgesinin içine döküldüğünü aktarmıştır. Ayrıca oluğun uzunluğu 4 zirâ, genişliği 8 parmak olup, iç ve dış yüzeyleri Velîd b. Abdülmelik tarafından altın ile kaplandığı bilgilerini vermiştir.⁶³¹

Kâbe'nin içinin ölçüsünden ve içindeki sütunlardan da kitabında bahsetmiştir; Hacerülesved'in bulunduğu köşeden Kâbe'nin kapısının bulunduğu Şâmî köşesine kadar uzunluğu 19 zirâ 10 parmaktır. Hicr'in bulunduğu taraf olan, Şâmî köşesi ve Garbî köşesi arası uzunluk 15 zirâ⁶³² 18 parmaktır. Kâbe'nin arka cephesi olan, Garbî köşesi ile Yemânî köşesi arası uzunluk 20 zirâ 6 parmaktır. Yemânî köşesi ile Esved köşesi arası uzaklık 16 zirâ 6 parmaktır. Kâbe'nin içinde kalın ve sağlam ağaçtan yapılmış üç adet sütun vardır. Her bir sütunun uzunluğu 1 zirâ 12 parmak, genişlikleri ise 1 zirâ 8 parmaktır. Sütunlar altınla kaplanmış, altın yüzeyin üzerine de saf ipek kumaş yerleştirilmiştir. Sütunların altlarında kendi genişlikleri kadar kırmızı mermer vardır. Mermerin yüksekliği 7 parmaktır. Sütunların üzerinde aralıklı olarak yerleştirilmiş direkler bulunur. Kâbe'nin kapısı tarafındaki ilk sütunun üçte biri altın ve gümüş ile kaplanmış geriye kalan kısmı ise süslenmiştir. Sütunun kalınlığı 3 zirâdır. Orta sütun olan ikinci sütun da aynı şekilde altın ve gümüş kaplama olup kalınlığı üçte bir zirâdır. Üçüncü sütun Hicr tarafındadır. Üçte biri altın ile kaplanmış geri kalan kısmı ise süs kaplamadır. Bu sütunun kalınlığı 2 zirâ 12 parmaktır. Sütunların üzerine yerleştirilmiş direkler ahşaptır ve dört köşeli olup altın yaldızla kaplanmışlardır. Bunların üzerinde de bir ucu Kâbe'nin kapısının bulunduğu duvara, diğer ucu Kâbe'nin kapısının karşısında yer alan arka taraftaki duvara uzanan ahşaptan yapılmış üç direk vardır. Tavanın altı altın yaldızla kaplanıp kabartmalarla süslenmiş, onların altında da mozaikle kaplanmış bir kısım vardır.⁶³³

⁶³¹ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 31.

⁶³² 7.481250 m'dir.

⁶³³ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, ss. 31-32.

Kâbe'nin damına çıkmak için dört köşeli bir merdiven olduğuna da değinen İbn Rüste, bu merdivenin Kâbe'nin içine girildiğinde, sağ tarafta Şâmî köşesi sınırlarında kalan duvarda bulunduğunu belirtmiştir.⁶³⁴

İbnü'l-Fakîh eserinde Beytü'l-Harâm başlığı altında, kuşlar ve güvercinlerin Kâbe'nin hizasına geldiklerinde iki tarafa ayrılıp üzerinden geçmediklerini nakletmiştir.⁶³⁵

Kâbe'nin Sînâ, Zeytâ, Uhud, Hirâ, Sebîr Dağlarından getirilen taşlarla inşa edildiğinin söylendiğinden bahseden İbnü'l-Fakîh, Kâbe'nin uzunluğunu 27 zirâ; Esved köşesinden Yemânî köşesine kadar Kâbe'nin iç kısmının uzunluğunu 15 zirâ 1 karış olarak vermiştir. Kapı ile şâzervân⁶³⁶ arası 5 zirâ olup, Kâbe'nin kapısının genişliğinin 4 zirâ olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁷

Kâbe'nin yüksekliğini 23 zirâ olarak veren İshâk b. Hüseyin, bütün yerlerin kıblesinin Kâbe olduğuna değinmiş ve bazı mevkilerin kible yönlerine de eserinde yer vermiştir. Kûfe ve Bağdâd ehlinin kiblesi Şâmî köşesidir; Basra ehlinin kiblesi Kâbe'nin kapısının olduğu taraftır; Yemen ehlinin kiblesi Yemânî köşesidir; Hind ve Sind ehlinin kiblesi Hacerülesved'dir; Şâm ehlinin kiblesi Kâbe'nin kapısıdır.⁶³⁸

İstahrî, Mescid-i Harâm'ın şehrin ortasında, Kâbe'nin de mescidin ortasında bulunduğunu söylemektedir. Kâbe'nin kapısının yüksekliğinin sayı olarak belirtmeyerek yerden yaklaşık bir insan boyu kadar olduğunu, zemzemin kubbesiyle aynı hizada olduğunu aktarmıştır. Kâbe'nin köşelerini diğerlerinden farklı olarak eserine; Irâkî köşesi, Şâmî köşesi, bir insan boyundan kısa olup Hacerülesved ve kapının yanında olan köşe, Yemânî köşesi şeklinde kaydetmiştir.⁶³⁹

Hudûdü'l-'âlem adlı eserde Kâbe'nin uzunluğu 24,5 zirâ, genişliği 23,5 zirâ, yüksekliği 27 zirâ olarak verilmiştir.⁶⁴⁰

⁶³⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 33.

⁶³⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 76.

⁶³⁶ Şâzervân, 45° meyilli olarak yerleştirilmiş yüzeyi mermerle kaplı olan ve eşik görevi gören kısımdır. Bkz: Güneş, *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerrreme*, I, 363-364.

⁶³⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 77.

⁶³⁸ İshâk b. Hüseyin el-Müneccim, *Âkâmü'l-mercân*, ss. 27-28.

⁶³⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, ss. 15-16.

⁶⁴⁰ *Hudûdü'l-'âlem*, s. 171.

Makdisî, Kâbe'nin mescidin ortasında yer aldığından ve Kâbe'nin kapısının yaklaşık bir insan boyu kadar olduğundan bahsetmiştir.⁶⁴¹ Kâbe'nin uzunluğunu 24 zirâ 1 karış, enini 23 zirâ 1 karış olarak vermiştir.⁶⁴²

Seyyahların vermiş olduğu ölçüleri incelediğimizde bazı seyyahların Kâbe'nin yüksekliği ve diğer uzunluklar hakkında daha az, bazılarının daha fazla değerler verdiği görülmektedir. Bilindiği üzere 10. asrın herhangi bir zamanında Kâbe'nin aslî yapısıyla ilgili değişiklik yapılmamıştır.⁶⁴³ O halde seyyahların farklı bilgiler vermesi ya hatalı bir şekilde ölçmelerinin ya da şayet bununla ilgili sorular sordular ise yanlış cevaplar aldıklarının göstergesidir. Kâbe'nin yüksekliğiyle ilgili vermiş oldukları farklı değerler, seyyahlar buna dair bir işarette bulunmamış olsalar da, tavanını ya da şâzervân kısmını bu ölçüye dâhil etmemelerinden kaynaklı olması da muhtemeldir.

2.6.1.2. Hacerülesved

Eserlerinde Hacerülesved'den bahseden seyyahlar İbn Rüste ve Makdisî'dir. Hacerülesved, rivayet edildiğine göre Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Kâbe'ye isabet eden yangınla birlikte kırılarak üç parçaya ayrılan Hacerülesved'i yapıştırmıştır. Gümüş kaplaması gitgide zayıflamış, etrafı aldığı hasarlarla yıpranmış olan Hacerülesved'i 189/804 yılında Halife Hârûnürreşîd umresini yaptığı sırada aralarına yerleştirilen taşların elmasla kaplanmasını, içinin de gümüşle kaplanmasını emretmiştir. İbn Rüste'nin ziyareti sırasında görmüş olduğu gümüş kaplama, o zaman yapılmış olmalıdır.⁶⁴⁴

İbn Rüste, Hacerülesved köşesinin 1 zirâ 4 parmak ölçüsünde olduğunu zikretmiştir. Hacer ile yer arasındaki mesafenin 2 zirâ, Hacerülesved köşesi ile Makâm-ı İbrâhîm arasındaki mesafenin ise 28 zirâ olduğunu aktarmıştır. Hacerülesved'in çevresinin gümüşten bir çerçeveye kaplanmış olduğu ve duvara

⁶⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 71.

⁶⁴² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

⁶⁴³ Can, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, s. 30.

⁶⁴⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 39.

bitişik halde bulunduğu ve duvarın 2,5 parmak kadar içerisine girdiği bilgilerini de eklemiştir.⁶⁴⁵

Makdisî, Hacerülesved'in Kâbe'nin doğu köşesinde, kapının yanında bulunduğu ve öpmek isteyeneye kolaylık olması için insan boyuna yakın, yüksek konumda olmayacak şekilde yerleştirildiğinden bahsetmiştir.⁶⁴⁶

Çalışmamızın birinci bölümünde de değindiğimiz üzere 317/930 yılında Karmatîler Mescid-i Harâm'a girmiş, Hacerülesved'i Hecer'e götürmüş ve yaklaşık 20 yıl sonra geri getirmişlerdir.⁶⁴⁷ İbn Rüste'nin bu olaydan çok daha önce Hicaz seyahatini gerçekleştirmiş olmasından dolayı eserinde bu konu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Makdisî'nin de 10. asrın ikinci yarısında yaşamış ve seyahat etmiş olması dolayısıyla eserinde bu konuya yer vermemiş olması mümkündür. Diğer seyyahların eserlerinde ise bu konuya herhangi bir atıf bulunmamakla birlikte Hacerülesved ile ilgili başka bir bilgi zikredilmemiştir.

2.6.1.3. Makâm-ı İbrâhim

Makâm-ı İbrâhim hakkında İbn Rüste, İbnü'l-Fakîh ve Makdisî'nin eserlerinde bilgiler mevcuttur. İbn Rüste, Makâm-ı İbrâhim'in uzunluğunu 1 zirâ olarak eserinde belirtmiştir. Ayrıca dört köşe şeklinde olduğunu ve üst tarafının genişliğinin 14×14 parmak olduğunu nakletmiştir. Verdiği bilgilere göre, alt tarafı da aynı ölçüdedir ve alt ve üst kısımlarında altından birer halka vardır. İki halka arası altınla kaplı olmayıp açıktır. Bütün alanının uzunluğu 9 parmak, genişliği ise 10×10 parmaktır. Bu ölçüler, Halife Mütevekkil'in üzerini altınla kaplatmadan önceki ölçülerdir. Taşın bütün alanının genişliği 21 parmaktır ve ortası dört köşe şeklindedir. Ayak izleri taşın içine 7 parmak gömülmüş ve eğimli durmaktadır. İki ayak arasında 2 parmak mesafe vardır. İbn Rüste'nin anlattığına göre ortası sürekli el sürülmesinden dolayı aşınmıştır. Ayrıca Makâm-ı İbrâhim'in sâc ağacından yapılmış ve çevresi kalayla kaplanmış dörtgen biçimdeki bir mahfaza içinde bulunduğu

⁶⁴⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 39.

⁶⁴⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 71.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 742.

ve Makâm'ın üzerinde yine sâc ağacından yapılmış üzeri kapalı bir mahfazanın bulunduğu eserinde bahsetmiştir.⁶⁴⁸

İbnü'l-Fakîh de dörtgen şeklindeki Makâm-İbrâhim'in uzunluğunun 1 zirâ, genişliğinin en yukarisından 14 parmak kadar olduğunu söylemiş, kenarındaki halkanın altın kaplama olduğunu ve kalayla çevrilmiş dörtgen bir mahfazanın içinde bulunduğunu, üzerinde ise sâc ağacından bir mahfaza olup, bu mahfazanın en alt kısmının kenarlarında birbirine geçmiş iki adet zincirin olduğunu eklemiştir.⁶⁴⁹

Makdisî, Makâm-ı İbrâhim'in Kâbe'ye Zemzem'den daha yakın olup, Kâbe'nin karşısında bulunduğu ve Hac sezonunda yapılan tavâfa Makâm-ı İbrâhim'in de dâhil olduğundan bahsetmiştir. Makdisî'nin anlattığına göre, makamın üzeri demirden yapılmış büyük bir mahfaza ile kaplıdır. Bir insan boyundan daha uzundur ve bir örtüyle örtülmüştür. Makâm-ı İbrâhim, her hac sezonunda Kâbe'nin içine taşınır. Tekrar yerine getirildiğinde ise kapısı bulunan ahşap bir mahfaza içine alınır. Namaz vakitlerinde açılan bu kapı, imamın selam verip taş dokunmasının ardından tekrar kapatılır. Makâm'ın içinde Hz. İbrâhim'in birbirine ters biçimde ayak izleri bulunur. Hacerülesved'den daha büyük olup siyah renktedir.⁶⁵⁰

2.6.1.4. Hicr

İbn Hurdâzbih, İbn Rüste ve Makdisî eserlerinde Hicr'den bahsetmişlerdir. Yarım daire şeklindeki Hicr'in çevresini 50 zirâ⁶⁵¹ olarak veren İbn Hurdâzbih'e⁶⁵² karşılık Makdisî, Hicr bölümünün yuvarlak alanını 25 zirâ olarak vermiştir. Makdisî, Hicr'in Şam tarafındaki kısmında bir su oluğu bulunduğu bahsetmiştir. Ayrıca Hicr'in duvarlarının zeminiyle birlikte mermerle kaplanmış halde olduğundan ve Hicr bölgesinin Hatîm olarak da bilindiğinden söz etmiştir.⁶⁵³

Hicr hakkında da en ayrıntılı bilgileri İbn Rüste'nin eserinde bulmaktayız. Hicr, Şâmî köşesi ile Garbî köşesi arasındaki daire şeklindeki kısım olduğunu

⁶⁴⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ss. 39-40.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 77.

⁶⁵⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

⁶⁵¹ 24.93750 m'dir.

⁶⁵² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 133.

⁶⁵³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

açıklayan İbn Rüste, Hicr'in zemini, Kâbe'nin örtüsü altındaki şâzervân ile eşit olup mermerle kaplandığını belirtmiştir. Genişliği altınoluğun altındaki duvardan Hicr'in duvarına kadar 17 zirâ 8 parmaktır. Hicr bölgesini mermerle döşeyen Ebû Ca'fer'dir. Ona da yapmasını Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) Mekke valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî emretmiştir.⁶⁵⁴

İbn Rüste, Hicr'in iki kapısı arasındaki uzunluğu 21 zirâ⁶⁵⁵, genişliği 22 zirâ olarak vermiştir. Duvarın içeriden yüksekliğinin 1 zirâ⁶⁵⁶ 14 parmak olduğunu belirten İbn Rüste, Makâm-ı İbrâhim tarafındaki yüksekliğin 1 zirâ 10 parmak olduğunu söylemiştir. Vermiş olduğu bilgilere göre, Hicr'in batı duvarının yüksekliği 1 zirâ 20 parmak, Hicr'in dışarıdan Şâmî köşesi tarafındaki duvarın ölçüsü ise 1 zirâ 16 parmaktır. Ortasından yüksekliği ise 2 zirâ 3 parmaktır. Duvarının genişliği 2 zirâdan 2 parmak eksiktir. Duvar, en tepe noktasına kadar mermerle kaplanmıştır. Duvarın ortasındaki ölçüsü 2 zirâdan 2 parmak eksiktir, genişliği 1 zirâ 3 parmak olan yeşil bir mermer vardır. Hicr'in Makâm tarafındaki doğu kapısının ölçüsü 5 zirâ 3 parmaktır. Bu kapının eşiğinde Hicr'in iç kısmında şâzervân ile aynı seviyede iki taş vardır. Bu iki taşın Hicr'in iç kısmından yüksekliği 4 parmaktır. Hicr'in batı tarafındaki kapısının ölçüsü 7 zirâdır. Bu kapının eşiğinde Hicr'in iç kısmında yüksekliği 4 parmak olan dört taş vardır. Hicr'in su gideri, ortasındaki taşın altında ve iki taş arasındaki delikten sağlanır. İbn Rüste, Hicr'in kavisli kısmının içinden ölçüsünün 38 zirâ,⁶⁵⁷ dış tarafından ölçüsünün ise 40 zirâ 6 parmak olduğunu kaydetmiş, Hicr'in doğu kısmındaki duvardan Hacerülesved'in bulunduğu köşeye kadar uzunluğun 29 zirâ 14 parmak, batı kısmından Yemânî köşesinin sınırına kadar uzunluğun ise 32 zirâ olduğunu bilgilerini vermiştir.⁶⁵⁸

2.6.1.5. Metâf ve Ölçüleri

İbn Hurdâzbih, İbn Rüste ve Makdisî'nin eserlerinde metâf ve ölçüleri hakkında bilgiler yer almaktadır. İbn Hurdâzbih ve Makdisî metâfin uzunluğunun

⁶⁵⁴ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 37.

⁶⁵⁵ 10.47375 m'dir.

⁶⁵⁶ 49.875 cm'dir.

⁶⁵⁷ 18.95250 m'dir.

⁶⁵⁸ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 38.

107 zirâ⁶⁵⁹ olduğunu aktarmışlardır.⁶⁶⁰ Makdisî, tavâfin Hicr'in arka kısmında yapıldığından ve tavâf alanının kumla kaplı olduğundan söz etmiştir. Ayrıca tavâf alanının altın rengi çitlerle çevrildiğini, üzerine kandillerin asıldığı ahşap çitlerin de bulunduğunu, bunların üzerine Mısır, Yemen, Şam meliklerinin mumlarının koyulduğundan bahsetmiştir.⁶⁶¹

İbn Rüste Kâbe'nin etrafında bir defa tavâf yapmanın ölçüsünü 123 zirâ⁶⁶² 12 parmak olarak vermiştir. Kâbe'nin etrafında yedi defa tavâf yapmanın ölçüsü ise 866 zirâ⁶⁶³ 20 parmaktır.⁶⁶⁴

2.6.1.6. Zemzem

İbn Rüste Zemzem Kuyusu'nu uzun bir şekilde anlatmış, Makdisî ise bu hususta kısa bilgi vermiştir. Zemzem Kuyusu'nun derinliği yukarıdan aşağıya doğru 60 zirâdır.⁶⁶⁵ İbn Rüste'nin vermiş olduğu bu rakam günümüzde bilinen ölçüye⁶⁶⁶ oldukça yakındır. Biri Hacerülesved köşesinin karşısında, biri Ebû Kubeys Dağı ve Safâ'nın karşısında, biri Merve'nin karşısında olmak üzere üç adet kaynağı olduğundan bahsetmiştir. Sonraki zamanlarda kuyunun su seviyesi düşmüş ve bu durum 223-224 / 837-838 yıllarında suyun bolladığı döneme kadar devam etmiştir. Bu vakitlerde Mekke'de posta ve arazi işleriyle ilgilenmesi için görevlendirilen Muhammed b. Ferec er-Ruhacî'nin vekili Muhammed b. Dehhâk Zemzem Kuyusu'nu 9 zirâ kazdırıp sağlamlaştırmıştır.⁶⁶⁷

225/839 yılında Allah'ın gönderdiği yağmur ve sellerle birlikte su seviyesi yükselmiştir. İbn Rüste, Mekkelilerin Halife Hârûnürreşîd ve daha sonra Halife

⁶⁵⁹ 53.36625 m'dir.

⁶⁶⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 133. ; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

⁶⁶¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 73.

⁶⁶² 61.34625 m'dir.

⁶⁶³ 431.9175 m'dir.

⁶⁶⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 38.

⁶⁶⁵ 29.92500 m'dir.

⁶⁶⁶ Zemzem Kuyusunun yeraltı su tabakasına sahip olan birinci kısmı 12.80 m derinliğinde, başkalaşmış ve çatlaklı kayaç tabakasını oluşturan ikinci kısmı 17.20 m derinliğinde olup kuyunun tüm derinliği 30 m'dir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Güneş, *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerrreme*, I, 530-540.

⁶⁶⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 42.

Mehdî'nin görevlendirdiği Sâlim b. el-Cerrâh'ın kuyuyu tekrar kazdığını iddia ettiklerinden bahsetmiştir.⁶⁶⁸

İbn Rüste'nin vermiş olduğu malumata göre Zemzem kuyusunun ağzı dikey olarak 2 zirâ 1 karış, ağzının çevresi 11 zirâ, genişliği 3,5 zirâdır. Kuyunun etrafında sağlam ve kalın ağaçtan yapılmış dörtgen şeklinde bir eşik, onun üzerinde de suyun çekildiği on iki makara vardır.⁶⁶⁹

Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775), halifeliği döneminde zemzemin üzerini, penceresini ve zeminini mermerle ilk döşeten kişidir. Sonra Mehdî de (775-785) kendi halifeliği döneminde mermerle kaplamayı tekrar yaptırmıştır. Daha sonra 220/835 yılında Ebû İshâk el-Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Muhammed b. Ferec er-Ruhacî tarafından yapı değiştirilmiştir. Bundan önce kuyunun bulunduğu yerde küçük bir kubbe dışında her tarafı açık olup Safâ kapısının solunda, İbn Abbâs'ın meclisinin bulunduğu konumda bir yavru kuş yuvası vardı. Muhammed b. Ferec orayı değiştirmiştir. Zemzemin tümünü, iç tarafından sâc ağacından yapılmış altın yaldızlı bir tavanla kaplatmış, dışına mozaik döşetmiştir. Ardından bunun dörtte birinin etrafını saran küçük bir kanat yaptırmıştır. Bu kanada da merasimlerde çevreyi aydınlatacak kandilleri asmak için zincirler yerleştirtmiş, Zemzem Kuyusu'yla, su içme odasının arasında yer alan kubbenin üzerine mozaik kaplatmıştır. Bu faaliyetlerin tümü 220/835 yılında gerçekleşmiştir. İbn Rüste'nin aktardığına göre bu tarihten itibaren kendi yaşadığı zamana dek Zemzem Kuyusu merasimlerde büyük beyaz kandillerle aydınlatılmıştır.⁶⁷⁰

Makdisî, zemzemin Kâbe'nin kapısının karşısında bulunduğu ve zemzemin arka tarafında Kubbetü's-Şarâb isimli bir yapının bulunduğu bahsetmiştir. Ayrıca eski zamanlarda Kubbetü's-Şarâb'ın yanında buğday arpası ve şekerin muhafaza edildiği bir havuzun bulunduğunu aktarmıştır.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 43.

⁶⁶⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 43.

⁶⁷⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ss. 43-44.

⁶⁷¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 72.

2.6.1.7. Safâ ile Merve

Safâ ile Merve ile ilgili malumat Ya'kûbî, İbn Rüste ve İstahrî'nin eserlerinde mevcuttur. Ya'kûbî, Emîru'l-Mü'minîn Mehdi'nin Safâ ile Merve arasına aralarında 112 zirâ⁶⁷² uzunluk olan iki adet kırmızı renk alem diktirdiğinden söz etmiştir. Safâ ile Merve arası uzunluğun ise 754 zirâ⁶⁷³ olduğunu aktarmıştır.⁶⁷⁴

İbn Rüste, Safâ'dan Merve'ye kadar bir tur 766 zirâ⁶⁷⁵ 12 parmak olup 7 kez gidiş gelişin uzunluğu ise 5.365 zirâ⁶⁷⁶ 12 parmak olduğu bilgisini vermiştir.⁶⁷⁷

İbn Rüste, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliği dönemine kadar Safâ ile Merve arasında sa'y edilirken buralarda bina ve merdiven olmadığından vali Abdussamed b. Alî b. Abdullah b. Abbâs bir merdiven yaptırıp ardından zemini düzleyip üzerine basılır hale getirdiğinden söz etmiştir. Yaptırılan bu merdivenler İbn Rüste'nin yaşamış olduğu döneme kadar gelmiştir. Bölgeyi de restore eden ve ışıklandıran Abdussamed'in ardından orayı tekrar düzenleyen ve kandillerle süsleyen ilk kişi Halife Me'mûn döneminde yaşamış olan Mübârek et-Taberî olmuştur.⁶⁷⁸

İstahrî, Safâ'nın Ebû Kubeys Dağı'nda yüksek bir mevki olduğundan, Safâ ile Mescid arasında yol ve çarşı olarak kullanılan bir vadiden söz etmiştir. Merve'nin Kuaykîân Dağı'ndan bir taş olduğu ve sa'y yapılan yerin Safâ ile Merve arası olduğu bilgisini vermiş, Safâ'nın üzerinde durulursa Hacerülesved'in hizasına, Merve'nin üzerinde durulursa Irâkî köşesi hizasına gelineceğinden bahsetmiştir. Ancak binalardan köşenin görünmesinin mümkün olmadığını da eklemiştir.⁶⁷⁹

2.6.1.8. Harem ve Mil Taşları

İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh ve İbn Rüste eserlerinde konuyla ilgili bilgiler vermişlerdir. İbn Hurdâzbih, Harem sınırlarını; Medine yolundan 3 mil, Cidde

⁶⁷² 55.86000 m'dir.

⁶⁷³ 376.0575 m'dir.

⁶⁷⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.

⁶⁷⁵ 382.0425 m'dir.

⁶⁷⁶ 2675.794 m'dir.

⁶⁷⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 54.

⁶⁷⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 54.

⁶⁷⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 16.

yolundan 10 mil, Yemen yolundan 7 mil, Tâif yolundan 11 mil, Irâk yolundan 6 mil olarak vermiştir.⁶⁸⁰

İbnü'l-Fakîh, Harem'in sınırlarını Medine yolundan 3 mil, Cidde yolundan 10 mil, Yemen yolundan 7 mil, Tâif yolundan 11 mil, Irâk yolundan 9 mil olarak eserinde bahsetmiştir.⁶⁸¹

Harem'in özellikleri başlığı altında İbn Rüste'nin verdiği bilgiler ilginçtir. Harem'in özelliklerinden biri şudur; kurdun biri ceylanı avlamak için kovaladığı sırada ona karşı direnen ceylan Harem'e girdiği anda kurt avlamaktan vazgeçer. Bir diğer özelliği, hasta olmadığı müddetçe hiçbir güvercin Kâbe'nin üzerine konmaz.⁶⁸²

Harem'in bir başka özelliği, yağmur Harem'in Irak yönüne doğru yağarsa o yıl Irak toprakları bereketlenir; Şam yönüne yağarsa o yıl Şam toprakları bereketlenir ve bol yağış alır; yağmur şayet Beyt'in her tarafına yağarsa bütün bölgelerin topraklarında bolluk, bereket olur ve bol yağış alır.⁶⁸³ Araştırmalarımız sonucu başka kaynaklarda İbn Rüste'nin vermiş olduğu bilgiye benzer bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca bu durum bilimsel olarak da kanıtlanmış bir durum değildir.

Yüzyıllardır insanlar haccetmek için Beyt'i ziyaret ederler. Bu gelen insanların hepsi cemreleri taşlarlar. Ancak bu taşların atıldığı kuyular her zaman aynı miktarda kalmaktadır. Şayet onda bir alamet, mucize olmasaydı o atılan taşların birikintisi dağ gibi olurdu.⁶⁸⁴

Bir diğer özelliğine gelinirse, kölelerden herhangi biri şayet Kâbe'ye çıkarsa artık o hür olur ve efendisi onu kendisinin kölesi olarak göremez. Çünkü aziz ve yüce olmak ile köle ve zelil olmak bir araya gelmez.⁶⁸⁵

Bir özelliği de, Zemzem suyunun sonsuza dek bereketli ve şifa olmasıdır. Onun çevresindeki çoğu kimse onda şifa bulur. Oraya gelip onu içen, onunla serinleyip temizlenen kişide hastalık bırakmaz.⁶⁸⁶

⁶⁸⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 133.

⁶⁸¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 78.

⁶⁸² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 57.

⁶⁸³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 57.

⁶⁸⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 57.

⁶⁸⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 58.

İbn Rüste, Mescid-i Harâm'dan Arafat'ta vakfe yerine kadarki sınırlara mil taşları dikildiğinden bahsetmiş ve bu mil taşlarının konulduğu yerleri eserinde aktarmıştır. Toplam on iki mil taşı olduğunu ifade eden İbn Rüste, Benî Şeybe Kapısı olarak bilinen büyük kapıdan ilk mil taşının konulduğu yer Safâ'ya giden patika yolun kapısında olduğunu belirtmektedir. İkinci mil taşı, Ayra Dağı'nın sınırındadır. Mil taşının uzunluğu 3 zirâdır. Mervân b. Hakem tarafından yaptırılan bu mil taşı, hiç değiştirilmemiştir. Üçüncü mil taşı, Minâ'daki iki dar geçit arasındadır. Dördüncü mil taşı, Mescid-i Hayf'ın arkasından gelen Üçüncü Cemre'nin alt sınırına 15 zirâdır. Beşinci mil taşı, Karîn-i Seâlib'in 100 zirâ arkasındadır. Altıncı mil taşı, Muhassir Hurma Bahçesinin duvarındadır. Muhassir Bahçesinin duvarıyla Muhassir Vadisi arası uzunluk 545 zirâdır.⁶⁸⁷ Yedinci mil taşı, Müzdelife Mescidi'nin alt sınırına 270 zirâdır. Bu mil taşı Mervânî taşındandır ve uzunluğu 3 zirâdır. Sekizinci mil taşı, Arafat'taki iki geçidin aşağısı olan dağ sınırında, Sikâyetü Zübeyde'nin karşısındadır. Taşla Sikâyetü Zübeyde arasındaki yol sağ tarafa düşer ve böylelikle Arafat'a yönelmiş olunur. Dokuzuncu mil taşı, Arafat'taki iki geçit arasındaki çukurun ağzındadır. Hz. Peygamber Müzdelife gecesi Arafat'a çıkarken burada ihtiyaç molası vermiştir. Onuncu mil taşı, Sikâyetü İbn Bermek'in karşısındadır. İkisi arasında Manzar Dağı'nın sınırı kabul edilen yol vardır. On birinci mil taşı, Arafat Mescidi ile İbrâhim Halîlu'r-Rahmân Mescidinin kubbeleri çevresindeki dükkânların sınırındadır. On ikinci mil taşı, imamın vekilinin Arife Gecesi Sâbit denilen köşede durduğu yerdedir.⁶⁸⁸

2.6.2. Diğer Yapılar

Bu başlık altındaki bilgiler, İbn Rüste ve Makdisî'nin eserlerine kaydetmiş oldukları bilgilerdir. Müzdelife Mescidi'nin ölçüsü 59 zirâ 1 karıştır. Minâ Mescidi'nin, Mescid-i Hayf'ın ön cephesine olan uzunluğu, Dârulimâre sınırı tarafından Arafat tarafındaki sınıra kadar 293 zirâ 12 parmaktır. Genişliği, aşağı yol sınırından, dağ tarafındaki sınıra kadar 204 zirâ 12 parmaktır. Uzunluğu, dağ

⁶⁸⁶ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 58

⁶⁸⁷ 271.8188 m'dir.

⁶⁸⁸ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, ss. 56-57.

tarafındaki aşağı sınırdan Dâru'lmâre tarafındaki sınıra kadar 264 zirâ 18 parmaktır.⁶⁸⁹

Akabe yolunun uzunluğu, duvarın üzerinde bulunan direkten, karşısındaki son direğe kadar 67 zirâdır. Yol, Minâ'dan gelen sel sularının üzerinden akıp gideceği şekilde döşenmiştir. En büyük yol olan merdivenli Akabe yolunun genişliği 36 zirâdır.⁶⁹⁰

Mekke'de Muhâmilîyyin mevkinde bulunan Hz. Peygamber'in doğduğu ev, Dâru'l Erbaîn, attarların arkasında bulunan Hz. Hatîce'nin evi, Mekke'nin en alt tarafında bulunan Sevr Mağarası, Minâ tarafında bulunan Hirâ Mağarası, Ebû Kubey's'in arka tarafındaki mağara, Ebû Kubey's'le karşı karşıya olan Kuaykiân Dağı, Cidde yolu üzerinde bulunan Hz. Meymûne'nin kabri, Seniyye'de bulunan Fudayl, Süfyân b. Uyeyne ve Vuheyb b. el-Verd'in kabirleri, Mescid-i Şecere, Kubâ'da bulunan ağaç ve Fâtıma taşı görülecek yerlerdir.⁶⁹¹

2.6.3. Mescid-i Nebevî

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Mescid-i Nebevî'de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Hz. Ömer, 17/638 yılında mescidin direklerini kerpiçten yaptırarak tahtaları söktürmüş ve mescidi kible yönüne doğru genişletmiştir.⁶⁹² Hz. Osman 30/650 yılında mescidi genişletmiş, yapımında yontma taş ve kireç kullanılmıştır.⁶⁹³ Mescid-i Nebevî bu zamandan Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) dönemine kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Halife Velîd, Medine valisi Ömer b. Abdülâzîz'den mescidi genişletmesini istemiş ve Hz. Peygamber'in hanımlara ait hücrelerle, mescidin çevresindeki evler mescide dâhil edilmiştir. Genişletme faaliyeti 91/710 tarihinde tamamlanmıştır.⁶⁹⁴

Abbâsî halifesi Mehdî (775-785), 160/776 yılında hac vazifesini yerine getirmiş ardından Medine'ye gitmiştir. Ertesi yıl Ca'fer b. Süleyman'ı Medine'ye

⁶⁸⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 55.

⁶⁹⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 55.

⁶⁹¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 102.

⁶⁹² İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 113.

⁶⁹³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 115.

⁶⁹⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, ss. 117-121.

vali olarak atamış ve ona Mescid-i Nebevî'yi genişletmesini emretmiştir. 165/781 yılında mescidin inşası tamamlanmıştır.⁶⁹⁵ Hârûnürreşîd (786-809), Me'mûn (813-833), Mütevekkil Alellah (847-861), Mu'tazid Billâh'ın (892-902) hilafeti sırasında da Mescid-i Nebevî'nin bazı kısımlarında onarım ve yenilemeler yapılmış ancak mescidin alanının genişletilmesi gibi faaliyetlerde bulunulmamıştır.⁶⁹⁶

Mescid-i Nebevî hakkında İbn Rüste, İbnü'l-Fakîh, İshâk b. Hüseyin, İstahrî ve Makdisî'nin eserlerinde bilgiler bulabilmekteyiz. Diğer mekânlarda olduğu gibi Mescid-i Nebevî ile ilgili en ayrıntılı bilgiler İbn Rüste'nin eserinde verilmiştir.

İbn Rüste, Halife Mehdî döneminde yapılan genişletme faaliyetine değinmiştir. Halife Mehdî'nin 162/778 yılında mescidin genişletilmesini ve süslenmesini emrettiğinden ve 165/781 yılında onarımının tamamlandığından bahsetmiştir.⁶⁹⁷

Mescid-i Nebevî'de ilk dikkat çeken işaret, içteki ve mescidin karşısına denk gelen ilk duvara bitişik olan damdaki altın yaldızlı hilallerdir. Bir özelliği de mescidin batı kısmındaki avlusunu takip eden kısımda hepsi yeşil mozaikten yapılmış dört kemerdir. Hz. Peygamber'in Mescidi'nin kibleyi takip eden kemerlerinin üst tarafı sâc ağacıyla güçlendirilmiştir.⁶⁹⁸

Peygamber Kapısı ile Osmân Kapısı arasındaki duvarda bir kitabe vardır. Halife Hârûnürreşîd'in emriyle İbrâhim b. Muhammed, duvarla mermer arasındaki yüzeyi iç kısmından mozaikle kaplamıştır. Mescidin bazı yerlerinde ve kapılarında içten ve dıştan, birçok kitabe vardır.⁶⁹⁹

290/902 yılında İbn Rüste'nin saydığına göre, mescidin kapılarının sayısı yirmi ikidir. İbn Rüste'nin Medine ile ilgili görmüş olduğu bir vesikada mescidin çevresinde altmış dört su kanalı olduğu bilgisi geçmektedir. Bunların üzerinde de taştan kapakları olan ve çatlaklarından suların girdiği değirmenler vardı.⁷⁰⁰

⁶⁹⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, ss. 128-129.

⁶⁹⁶ Küçükaşcı, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 211.

⁶⁹⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 74.

⁶⁹⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 74.

⁶⁹⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ss. 74-75.

⁷⁰⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 75.

H. Peygamber'in Mescidi'nin uzunluğu kıbleden Şâmî sınırına kadar 54 zirâ ve üçte bir zirâdır. Doğu sınırından batı sınırına kadar uzunluk 63 zirâdır. Döşenmiş mermerin sınırı, kible tarafındaki iki sütundur. Minberin kible yönü, Şâmî köşesinin peşinden gelen her iki sütuna kadardır. Altı sütun arası mermerle döşelidir. Minber, altı sütunun sınırında döşenmiş mermerin ortasındaki mermerin üzerindedir.⁷⁰¹

H. Peygamber'in minberi, Mervân b. Hakem'in yaptırmış olduğu ahşap ile birlikte 3,5 zirâ olup, bu ahşap ölçülmeksizin kendi yüksekliği 2 zirâ, genişliği ise 1×1 zirâdır. Dörtkenarı birbirine eşit şekildedir. Minberin basamak sayısı, Mervân'ın yaptırdıklarıyla birlikte toplam dokuzdur. Mervân'ın eklediği basamaklar olmadan, önceki hâli H. Peygamber'in oturmuş olduğu basamak ile birlikte 3 basamaktı. H. Peygamber'in oturduğu kısımda sırt kısmına denk gelecek şekilde, ahşaptan yapılmış üç adet dayanak vardı. 198/813 yılında bunlardan biri altın ile kaplanmış biri de sökülmüştür. Daha sonra Dâvud b. İsâ'nın emriyle, sökülen bu dayanak tekrar yerine yerleştirilmiştir. Mervân, ahşap minberin çevresine, hareket etmeyip sabit durması için ahşaptan yapılmış 10 adet dayanak yaptırmıştır. Minberin üç tarafında, aşağısından yukarısına doğru yapılmış daire şeklinde küçük pencere motifleri vardır. Mervân'ın doğu tarafına yaptırdığı ahşap kısımda kenarları kavisli, kare şekline benzeyen on sekiz adet küçük pencere, batı tarafında da on sekiz adet kare şeklinde kavisli küçük pencere vardır.⁷⁰²

İbn Rüste zamanında, minberin uzunluğu 4 zirâ, genişliği 1 zirâ 1 karıştan biraz fazladır. Sonradan eklenen topuzla, H. Peygamber'in minberindeki topuz arasındaki mesafe 1 zirâ 1 karıştır. İbn Rüste zamanında, en alt başlangıcından son noktasına kadar minberin uzunluğu ise 7 zirâdır. Minberin uzunluğu zeminden uç noktasına kadar 6 zirâdır. Oturulan yerin uzunluğu ve genişliği, 2 karış 4 parmak ve kare şeklindedir.⁷⁰³

⁷⁰¹ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 75.

⁷⁰² İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 76.

⁷⁰³ İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 77.

Hız. Peygamber'in kabriyle minberin arasındaki mesafe 53 zirâdır. Minberle, Hız. Peygamber'in vefat edinceye kadar namaz kıldırıldığı makamın arası 14 zirâ 1 karıştır.⁷⁰⁴

Hız. Peygamber'in minberinin en kısa direklerinin arası, altından en üst noktasına kadar 5 karıştan biraz fazladır. Hız. Peygamber'in minberinin basamak genişliği 2 karış, uzunluğu ise 1 karış olup, minberin etrafındaki mermerin genişliği 8 zirâ, uzunluğu da 18 zirâdır. Hız. Peygamber'in Mescidinde, ilk namaz kıldırıldığı yerle Tevbe sütununun arası 19 zirâdır. İbn Rüste zamanında, kible duvarlarıyla Tevbe sütununun arası 20 zirâdır.⁷⁰⁵

Mescidin alanının tam uzunluğu Yemen köşesinden Şam köşesine kadar 165 zirâdır.⁷⁰⁶ İbn Rüste zamanında Mescidin ön kısmı, kible den itibaren doğu batı arası uzunluğu 165 zirâdır. Doğudan batıya doğru genişliği 130 zirâdır.⁷⁰⁷ Genişliği uzunluğundan 35 zirâ eksiktir. Mescidin Yemen köşesinden Şam köşesine kadar uzunluğu 240 zirâdır. Mescidin alanının genişliği doğu ile batı arası 78 zirâdır.⁷⁰⁸

Mescitte iki yüz doksan altı sütun bulunmaktadır. Bu sütunların üç tanesi kible duvarındadır. Yemen köşesinde yer alan doğu minaresinin yüksekliği 50 zirâdır. Şam köşesinde yer alan doğu minaresinin yüksekliği 55 zirâ olup, yine Şam köşesinde bulunan batı minaresinin yüksekliği ise 53 zirâdır.⁷⁰⁹

Kible tarafında bulunan kısımdaki balkon sayısı yirmi iki, Şam köşesi tarafındaki bölümün balkon sayısı yirmi sekiz, doğu köşesi tarafındaki balkon sayısı kırk sekiz, batı köşesi tarafındaki balkon sayısı kırk beştir.⁷¹⁰

Hız. Peygamber'in Mescidi'ndeki kandil sayısına gelince, kible tarafında seksen sekiz, Şam tarafında seksen beş, doğu köşesinde kırk beş, batı köşesinde yetmiş iki kandil vardır. Böylelikle mescidde bulunan toplam kandil sayısı iki yüz

⁷⁰⁴ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 77.

⁷⁰⁵ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 78.

⁷⁰⁶ 82.29375 m'dir.

⁷⁰⁷ 64.83750 m'dir.

⁷⁰⁸ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, ss. 75-76.

⁷⁰⁹ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 76.

⁷¹⁰ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 76.

doksandır.⁷¹¹ Mescid-i Nebevî'ye ilk defa kandiller getirip aydınlatılmasını sağlayan ise Hz. Peygamber zamanında yaşayan Temîm ed-Dârî olmuştur.⁷¹²

Hz. Peygamber'in Mescidi'ndeki kemerlerin sayısı ise, kible tarafında on iki, Şam köşesi tarafında on iki, doğu köşesinde on dokuz, batı köşesinde on dokuz olmak üzere toplam altmış ikidir.⁷¹³

Mescidin sekiz tanesi pazarın bulunduğu bölgeye açılan toplam yirmi dört kapısı vardır. Kible tarafında, Mervân b. Hakem'in evinin bulunduğu yönde, devlet adamlarının girdiği bir kapı vardır. Kiblenin solunda cenazelerin konulduğu bölmeye açılan bir kapı vardır. Kiblenin sağında kenarları eşit olan ve “kandil yağlarının bulunduğu odanın kapısı” diye bilinen bir kapı vardır. Burayı Mervân'ın yaptırdığı ve “Buradan giremediğim zaman, büyük kapının karşısında açtırdığım kapıdan girerim.” dediği anlatılır.⁷¹⁴

Mescidin kible tarafında, sultanın maksureye çıktığı bir kapı vardır. Ömer'in evine giden yol maksurenin altından geçer. Doğru köşesine yakın kısımda sekiz kapı vardır. Ebû Bekir es-Sıddîk Yolu denilen yol buradan geçer. Ebû'l-Abbâs döneminde Medine valisi olan Ziyâd b. Ubeydullah'ın açtırdığı kapı da buradadır.⁷¹⁵

Şam köşesi tarafındaki bölümde dört kapı vardır. Birinci kapı, Hz. Peygamber'in vahiy kâtibi ve kumandan olan Şurahbîl b. Hasene'nin evinin karşısında, su içilen yerlerin ön cephesine yakındır. İkinci kapı, Hâlise'nin evinin karşısındadır. Üçüncü kapı, Ebû Gays b. el-Mugîre'nin evinin karşısındadır. Dördüncü kapı ise, Abdullah b. Mes'ûd'un evinin karşısındadır.⁷¹⁶

İbn Rüste, eserinde kendisinin kapıları bizzat saydığından bahsetmektedir. Bu da vermiş olduğu bilgilerin güvenilirliğini artırmaktadır. İbn Rüste en küçük ayrıntıları dahi atlamamış, kayda geçirmiştir. Mescid-i Harâm ve Kâbe'de olduğu

⁷¹¹ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 76.

⁷¹² İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-İhyâ el-Kütübi'l-Arabiyye, trs., “Mesâcîd”, 9.

⁷¹³ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 77.

⁷¹⁴ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 77.

⁷¹⁵ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 77.

⁷¹⁶ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefîse*, s. 77.

gibi İbn Rüste o dönemdeki Mescid-i Nebevî'yi çok güzel bir şekilde tasvir etmiştir. Bu da eserin kıymetini artırmakta ve önemli bir kaynak olduğunu kanıtlamaktadır.

İbnü'l-Fakîh, Mescid-i Nebevî'nin zemini ve iki duvarının taştan olduğu, sütunlarının taş ve demirden olduğu, mihrâbı ve maksuresinin ise sâc ağacından yapıldığı bilgilerini vermiştir.⁷¹⁷

İshâk b. Hüseyin, Mescid-i Nebevî'nin uzunluğunun 300 zirâ, genişliğinin ise 100 zirâ olduğunu belirtmiş, mescidin üç yüz sütunu olduğunu eklemiştir.⁷¹⁸

İstahrî, Mescid-i Nebevî'nin hemen hemen Medine'nin ortasında olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'in kabrinin Mescidin doğu tarafında, kibleye yakın olduğundan ve Mescidin doğu duvarı olup yüksek bir türbe olduğundan bahsetmiştir. Hz. Peygamber'in, Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in kabirlerinin kapısı olmayan kapalı bir mekânda olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber'in hutbe verdiği minber bir başka minber ile kaplanmış halde korunduğundan ve Ravza'nın minberin önünde, minber ile kabrin arasındaki bölüm olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁹

Makdisî'nin eserinde Mescid-i Nebevî'nin şehrin üçte ikisini oluşturduğu ve Bakîu'l-Garkad tarafında olduğu bilgisi geçmektedir. Mescidin, Dimaşk Camisi'ne benzer yapıldığından ancak büyük olmadığından bahsetmiştir. Mescid de Dimaşk Camisi de Velîd b. Abdülmelik tarafından yaptırılmış ancak Abbasiler ona ilavelerde bulunmuştur. Hz. Peygamber, "Mescid, San'a'ya kadar uzatılsa da benim mescidimdir." buyurmuştur. Makdisî, Mescid-i Nebevî'nin uzunluğunu 154 zirâ, enini ise 163 zirâ olarak vermiştir.⁷²⁰

İnsanların Hz. Peygamber'in ve iki ashabının kabrinin tertibi konusunda ihtilafa düştüklerinden bahseden Makdisî, eserinde konuyla ilgili rivayetlere yer vermiştir. Bir rivayete göre; Hz. Peygamber'in kabri, arkasında Hz. Ebû Bekir'in kabri, onun arkasında da Hz. Ömer'in kabri bulunur. Mâlik b. Enes'in rivayetine göre; karşısında boş geniş bir alan bulunan odanın batı tarafında Hz. Peygamber'in kabri, O'nun kabrinin arkasında Hz. Ebû Bekir'in kabri, boş alanın arkasında ise Hz.

⁷¹⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 81.

⁷¹⁸ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-mercân*, s. 30

⁷¹⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 18.

⁷²⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 80.

Ömer'in kabri bulunur. Bu boş alanın Ömer b. Abdülazîz için ayrıldığı ancak onun kendisini buraya layık görmediği anlatılır. Bu alanın Hz. İsa için olduğu da söylenir.⁷²¹

Makdisî'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Hz. Peygamber'in minberi, mermerle döşenmiş bir alandır. Övülmüş olan Ravza, minberle kabir arasında kırmızı sütunun yanındadır. Makdisî, *Ahbâru'l-Medine* adlı eserde şu bilgileri okuduğunu söyler; Muâviye, Hz. Peygamber'in minberinin diğer minberlerin olduğu gibi mihrabın yanına taşınmasını emretmiş, taşımaya koyuldukları sırada ise Medine sallanmış, yıldırımlar çakmıştı. Bunun üzerine Muaviye minberin yerinin değiştirilmemesini, üç basamaklı olan minberin basamak sayısının beşe çıkarılmasını emretmiştir.⁷²²

Makdisî, muhtemelen İbn Zebâle'nin *Ahbâru'l-Medine* adlı eserinden alıntıda bulunmuştur. İbn Zebâle'de olay şöyle anlatılmaktadır: Muâviye, Hz. Peygamber'in minberinin Şam'a nakledilmesini istemiş, Mervân b. Hakem'de bunun üzerine minberin sökülmesini emretmiş ve o sırada Medine'de hava birdenbire kararıp, kuvvetli bir rüzgâr meydana gelmiştir. Mervân bunun üzerine halkın yanlış anladığını söyleyerek Halifenin minberi yenileme ve yükseltilmesi için emirde bulunduğu dair konuşma yapmıştır.⁷²³ Bir diğer rivayete göre Mervân, minberi söküp Muâviye'ye göndermek istemiş ancak ani bir güneş tutulması meydana gelmiş hatta yıldızlar ortaya çıkmıştır. Mervân bunun üzerine minberi yenilemek için bunu yaptığını, minbere nüfusun artmasını sebep göstererek altı basamak daha ilavede bulunacağını dile getirmiştir.⁷²⁴

2.7. Hicaz Bölgesinin Dinî, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu

2.7.1. Mezhepler

Mezheplerle ilgili bilgiler İbn Rüste ve Makdisî'nin eserlerinde bulunmaktadır. İtikâdi mezheplerle ilgili İbn Rüste eserinde Hicaz bölgesi olarak ayırmamış, Arap

⁷²¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 81.

⁷²² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 82.

⁷²³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 89.

⁷²⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 89.

yarımadasındaki tüm mezhepleri sıralamıştır. Hâricîlerin, Temîm kabilesinin Benî Mürre b. Ubeyd'den olan Abdullah b. İbâz'a mensup İbâziyye kolu; Hâricîlerin, Nâfi' b. Ezrak'a mensup olan Ezârika kolu; Râfîzîlerin, İbrâhim b. Eşter'in Abdullah b. Ziyâd ve yanındaki kimselerle karşılaştığı sırada yanlarında odun olmasından dolayı Haşebiyye olarak isimlendirilen kolu; Râfîzîlerin, Muhtâr b. Ebû Ubeyd'in yoldaşları olan, ismini Muhtâr'ın Keysân lakabından alan Keysâniyye kolu; Râfîzîlerin, Büceyle'nin azatlısı Mugîre b. Saîd'e mensup olan Mugîriyye kolu; Râfîzîlerin, Ebû Mansûr el-Kisf'e mensup olan Mansûriyye kolu; Râfîzîlerin, Ebu'l-Hattâb'a mensup olan Hattâbiyye kolu; Râfîzîlerin, kimseye mensup olmayan, kargaların birbirlerine çok benzemelerinden dolayı ayırt edilmemeleri gibi Hz. Peygamber ile Hz. Ali de çok benzediği için Cibrîl'in hata yaparak Hz. Peygamber'e gittiğini iddia eden ve karga anlamına gelen "gurâb" kelimesini kendilerine isim olarak atfeden Gurâbiyye kolu; Râfîzîlerin, Zeyd b. Ali'ye mensup olan, Râfîzîler içinde aşırılıkları en az olan kolu Zeydiyye; Şîa; Mürciyye; Kaderiyye İbn Rüste'nin eserinde yer verdiği diğer bazı mezheplerdir.⁷²⁵

Makdisî, eserinin giriş bölümünde mezhepler hakkında genel bilgiler vermiştir. İslâm dünyasında o dönemde toplam mezhep sayısının 28 olduğunu kaydetmiş, bunların dördünün fikhî, dördünün kelâmî, dördünün bu ikisini de kapsayan ahkâmî, dördünün sapık mezhep, dördünün ehl-i hadîs, dördünün bir başka mezhebi içine alıp baskın çıkan mezhep, dördünün de yalnızca bazı yerlerde görülen mezhepler olduğunu belirtmiştir. Fikhî mezhepler Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî; kelâmî mezhepler Mu'tezile, Neccâriyye, Kellâbiyye, Sâlimiyye; hem fıkıh hem kelâm ile ilgili olan mezhepler Şîa, Hâricîler, Kerrâmiyye, Bâtîniyye; ehl-i hadîs olanlar Hanbelî, Râheviyye, Evzâiyye, Münziriyye; sapık mezhepler Atâiyye, Sevriyye, İbâziyye, Atâkiyye; bazı yerlerde görülen mezhepler Za'ferâniyye, Hurremediniyye, Ebyaziyye, Serahsiyye; Eş'arî Kellâbiyye'yi, Bâtîniyye Karmatiyye'yi, Mu'tezile

⁷²⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ss. 217-218-219.

Kaderiyye'yi, Şîa Zeydiyye'yi, Cehmiyye Neccâriyye'yi⁷²⁶ içine alıp baskın çıkan mezheplerdir.⁷²⁷

Ayrıca müellif eserinde Mekke, Tihâme, San'a ve Kurh'ta yaşayanların ehl-i sünnet olduğunu, Serevât halkı ile Haremeyn'in sahil taraflarında Mûtezilî'nin bulunduğunu; Tihâme ve Mekke'de ezanın Malikî mezhebine göre okunduğunu belirtmiştir.⁷²⁸

Mekke'de terzilerin Şîi olması, kasapların da Sünnî olması sebebiyle genellikle aralarında mezhep tartışmaları yaşandığı bilgisi verilmiştir.⁷²⁹

2.7.2. Dil ve Lehçeler

Makdisî, Arap yarımadasında tüm Arap lehçelerinin konuşulduğunu, bunlar arasında en doğrusunun Hüzeyl lehçesi, iki Necd lehçesi ve Hicaz'ın geri kalan kısımlarında konuşulan lehçe olduğunu aktarmıştır.⁷³⁰ Makdisî'nin vermiş olduğu bu bilgiler dışında seyyahların eserlerinde başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.7.3. Gelenek ve Görenekler

Makdisî'nin anlattığına göre, Mekke halkı, Arefe gecesi çadırlar kurar, Safâ ile Merve arasındaki çarşayı süsler, sabaha kadar bayramın gelişini kutlamak için davul çalarlar. Sabah namazının kılınmasının ardından, kız çocukları süslenmiş bir şekilde hazır bulunur ve ellerinde yelpazelerle evlerin çevresinde dolaşırlar. Terâvîh namazları için beş imam belirler ve terâvîh namazı sonrası Kâbe'yi tavaf ederler. Yatsı namazını gecenin üçte biri geçtiğinde kılmaya başlar, kalan üçte birinde tamamlarlar. Sonra Ebû Kubey's Dağı'nda sahur vaktinin geldiğini duyururlar.⁷³¹ Makdisî Hicaz bölgesinin gelenek ve göreneklerine eserinde yer vermiştir. Diğer seyyahlar bu konuya değinmemişlerdir.

⁷²⁶ Makdisî, bir başka mezhebi içine alıp baskın çıkan mezhep sayısını dört olarak vermiş, ancak beş mezhep ismi zikretmiştir. Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 37.

⁷²⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 37.

⁷²⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 96.

⁷²⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 101.

⁷³⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 97.

⁷³¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 100.

2.7.4. Para ve Ölçü Birimleri

Bu başlık altında bilgileri Makdisî'nin eserinde bulabilmekteyiz. Vermiş olduğu bilgilere göre, Mekke'de mutavvaka denilen para kullanılır. Mutavvaka ve asseriyye miskalin üçte bir ağırlığındadır. Ödemelerde Yemen dirhemleri gibi sayılır ve ikisi arasında belki de bir dirhem fark olmasına rağmen asseriyye tercih edilir. Mekke'de müzebbeka denilen para 24 mutavvakaya eşit, ahteminin de iki katı değerindedir. Bu para birimi Zilhiccenin altıncı gününden Hac sezonunun sonuna kadar yürürlükten kaldırılır.⁷³²

Yarımadanın ölçü birimleri sâ',⁷³³ müd⁷³⁴ ve mekkûktur.⁷³⁵ Müd, $\frac{1}{4}$ sâ'ya denktir. Sâ', $\frac{1}{3}$ mekkûka denktir. Hicaz'da sâ, $5\frac{1}{3}$ rıtlı eşittir. Fakîh Ebû Abdullah, Makdisî'ye şöyle anlatmıştır: “Ebû Yusuf hacca gidip Medine'yi ziyaret etmiş ve oradan iki şeyle dönmüştür. Biri fecirden önce okunan ezan, diğeri sâ'nın değeridir.”⁷³⁶

Mekke'de, rıtlı⁷³⁷ denilen ancak tüm İslâm ülkelerinde men⁷³⁸ olarak bilinen ölçü birimi kullanılır. Kurh gibi Medine'de de bir rıtlı 200 dirheme eşittir.⁷³⁹

⁷³² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 99.

⁷³³ Şer'î sâ' 4 müdde denktir. Kaynaklarda zikredilen sâ' için $5\frac{1}{3}$ rıtlı denk olduğu ya da 8 rıtlı denk olduğu hesaplamalarına göre $5\frac{1}{3}$ rıtlı Medine'ye, 8 rıtlı Bağdat'a ait olduğu kabul edilirse bunların her biri 3,245 kg buğdaya denktir ve bunun sonucunda 4,2 litrelik değere ulaşılır. Bkz: Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 63; Ayrıca ayrıntılı bilgi için Bkz: Cengiz Kallek, “Sâ'”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 317-319.

⁷³⁴ $\frac{1}{4}$ sâ' 337 dirhem suyu kapsar. Buna göre 1 müd 1,053 litreye karşılık gelir. Bkz: Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 56; Ayrıca ayrıntılı bilgi için Bkz: Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 457-459.

⁷³⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Cengiz Kallek, “Mekkûk”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 579-580.

⁷³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 98

⁷³⁷ Arap dünyasında en yaygın kullanılan ağırlık birimidir. İslâmiyet'in ilk yıllarında Mekke'de 1 rıtlı her biri 40 dirhem olan 12 ukiyye yani 1,5 kg etmekteydi. Ancak Ortaçağ'da Mekke'de rıtlı Bağdat mennine dönüşerek, 260 dirhemlik (812,5 g) men ağırlığı rıtlı olarak kabul edilmekteydi. Bkz: Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 34.

⁷³⁸ Her biri 130 dirhem olan 2 rıtlı eşittir. Bkz: Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 19.

⁷³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 99.

2.7.5. Gelir Kaynakları ve Vergiler

Vergi, amme menfaat ve işlerinin söz konusu olduğu durumlarda fertlere yüklenen mükellefiyet şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁴⁰ İslâm vergi sisteminde vergilerin oranları, vergi mükellefi olan kişinin müslim, gayr-i müslim olmasına, vergi ödemekle mükellef olduğu yaşadığı ve gelirinden faydalandığı arazinin durumuna göre değişmektedir.⁷⁴¹ Ayrıca seyyahların yaşadıkları dönemde hüküm süren Abbâsîler zamanında, kendilerinden önceki hanedanlık olan Emevîlerden farklı olarak tüm Müslümanlara vergi alınırken eşit muamele yapılarak Arap Müslümanlar ile Arap olmayan Müslümanlar, eski ve yeni ihtida edenler arasındaki ayrım ortadan kalkmıştır.⁷⁴²

Mekke'nin gelir kaynakları çoktur. İnsanlar gelirlerini Merrû'z-Zahrân, Ruhât, Zû Alak ile Ukâz gibi mevkillerden kazanırlar. Vergiler, öşür ve sadakalardan elde edilir.⁷⁴³

Medine halkı gelirinin çoğunu hurmadan elde eder. Geçimlerini bundan sağlarlar.⁷⁴⁴ Vergileri ise hurmadan alınan öşürler ve sadakalardır.⁷⁴⁵ Öşür, Müslüman vatandaştan alınan ziraî mahsûl zekâtıdır. Öşrûn değeri ziraî mahsuldeki insan emeğine göre değişiklik gösterir.⁷⁴⁶ Ya'kûbî'nin söylemiş olduğu sadakadan kastın zekât vergisi olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Ya'kûbî, Medine'nin bazı bölgelerinde bulunan bileği taşının her yere ihraç edilerek de gelir sağlandığı bilgisini vermiştir.⁷⁴⁷

Medine'nin amillikleri; Taybe ve Yesrib, Teymâ, Dûmetü'l-Cendel, Fur', Vâdilkurâ, Medyen, Hayber, Fedek, Urbiye, Sâire, Ruhât, Seyyâle, Ruhbe, Gurâb, Ekhal'dir. Haremeyn olarak isimlendirilen bu bölgenin geliri 100.000 dinardır.⁷⁴⁸

⁷⁴⁰ Salih Tuğ, "İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü", *İslâm Medeniyeti*, 1967, c: I, sy: 1, s. 25.

⁷⁴¹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 442.

⁷⁴² Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 185.

⁷⁴³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154.

⁷⁴⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151; İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-mercân*, s. 30.

⁷⁴⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151.

⁷⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 452.

⁷⁴⁷ *Hudûd al-Âlam "The Regions of the World"*, s. 146.

⁷⁴⁸ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 180.

Ticaretle meşgul olan müslim ve gayrimüslim halktan ithal ve ihraç ettiği ticaret malından gümrük vergisi alınmıştır.⁷⁴⁹ Gümrük vergileriyle ilgili Makdisî, Cidde'de her buğday yükü için yarım dinar, yük taşıyan her deve için 1 kile, bir bohça debikî elbisesi için 2 dinar, her elbise yüklü hayvan için 3 dinar, bir yük yün için 2 dinar alındığı bilgilerini vermiştir.⁷⁵⁰

Hicaz bölgesinin dinî, sosyo-kültürel ve ekonomik durumu hakkında verilen bilgiler incelendiğinde seyyahların bu konular üzerinde çok fazla durmadıkları görülmektedir. Kimi seyyahlar Hicaz'ın bu yönlerine hiç değinmemiş, değinen seyyahlar ise ayrıntıya girmeksizin kısa bilgiler vermişlerdir. Makdisî ise bu konular hakkında bölgede gözlemlediklerini eserinde daha çok yer vererek, bazı gelenek ve göreneklere değinmiş, konuşulan dil ve lehçeler, kullanılan para ve ölçü birimleri hakkında onuncu yüzyılın diğer seyyahlarında bulamadığımız bilgiler sunmuştur.

⁷⁴⁹ Fahreddin Atar, "İslam Hukukunda Zekât ve Vergiler," *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1979, c: XVIII, sy: 4, s. 241.

⁷⁵⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, ss. 104-105.

SONUÇ

Çalışmamızda, Hicaz bölgesinin durumunu onuncu yüzyıl Müslüman seyyahların gözünden aktarmaya çalıştık.

Hicaz bölgesi, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren çeşitli topluluklara mesken olmuştur. Birçok devlet ve kabile buraya hâkim olmaya çalışmışlardır. Tarih boyunca kutsal kabul edilen Kâbe'nin burada bulunması, önemli ticaret merkezleri arasında köprü durumunda olması toplumların dikkatini çekmiştir.

Hız. Peygamber öncesinde siyasi birliği bulunmayan yarımadada Hız. Peygamber sonrasında Müslümanlar arasında siyasi birlik kurulmuş, yeni bir İslâm devleti ortaya çıkmıştır. Dört Halife döneminde sistematik olarak ilerleme kaydedilmiş, İslâm coğrafyası günden güne büyümüştür. Hicaz bölgesi şehri Medine devletin yönetim merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Emevîler döneminde hilâfet saltanata dönüştürülerek yeni bir hanedanlık ortaya çıkmıştır. Medine bu dönemde siyasi merkez olma özelliklerini kaybetmiş, Hicaz bölgesi valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Abbâsîler döneminde de bu durum devam etmiştir.

Onuncu yüzyılda İslâm Coğrafyacılığı zirve yaşamış, yeni bir akım ortaya çıkmış ve birçok önemli seyyahın elinden kıymetli eserler ortaya çıkmıştır. Seyyahlar birbirlerinden etkilenmiş, eserlerini kaleme alırken birbirlerinden faydalanmışlardır.

Çalışmamızda bize kaynaklık eden seyahatnâmeleri incelediğimizde seyyahların çoğunun kutsiyetinden dolayı ilk olarak Arap yarımadasından eserlerine başladıkları görülmektedir.

Seyyahların ortak verdikleri bilgiler olmakla birlikte üzerinde yoğunlaştıkları konularda birbirlerinden ayrıldıklarını görmekteyiz. Kimi seyyahlar, daha çok şehirlere yoğunlaşmışken kimi seyyahlar kutsal mekânlara ayrıntılarıyla yer vermiştir.

Seyyahlar Hicaz bölgesinin şehirleri arasındaki ulaşım yollarından daha özel bir ifadeyle Medine'den Mekke'ye giden bir hac kafilesinin yol boyunca dinlenme noktalarından bahsetmişlerdir. Seyyahların eserlerinde kaydettikleri bu bilgiler sayesinde onuncu yüzyılda hacı kafilelerinin takip ettikleri yollar ve bu yollar arasındaki mesafeleri net bir şekilde öğrenmekteyiz.

Seyyahların vermiş oldukları mesafe ölçülerinde aynı değerleri verdikleri gibi farklı değerler verdikleri de görülmektedir. Bu da farklı yollardan hesapladıklarının göstergesi olabilir. Seyyahlar aynı mevkiiler arasında seyahat ederken farklı yollardan geçmiş olmaları mümkündür.

Hicaz bölgesi şehirlerinin coğrafi, fiziki ve birtakım özelliklerinden bahseden seyyahlar daha çok Makdisî'nin de söylediği gibi bölgenin metropolü konumundaki Mekke ve Peygamber Şehri olarak vasıflandırılan Medine şehirlerine öncelik vermiş ve diğer şehirlere nazaran daha ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır. Hicaz bölgesinin diğer şehirleri hakkındaki bilgileri özellikle İstahrî ve Makdisî'nin vermiş olduğu görülmektedir. Bu noktada diğer seyyahlardan ayrılmaktadırlar. Seyyahlardan İshâk b. Hüseyin ise eserinde Mekke ve Medine'nin matematik konumlarına yer vermesiyle öne çıkmaktadır. Makdisî'nin Vâdilkurâ bahsinde şehrin camisinin mihrabında bulunan bir kemikten söz etmesi gibi seyyahlar şehirlerin bazı ilginç yönlerine de değinmişlerdir.

Seyyahlar, Mekke'de bulunan Kâbe, Hacerülesved, Makâm-ı İbrâhîm, Zemzem Kuyusu gibi Mescid-i Harâm'ın kapsadığı kutsal öğelerle Medine'de bulunan Mescid-i Nebvî üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuşlardır. Özellikle İbn Rüste uzun bir şekilde, bütün detaylarıyla tasvir ederek vermiş olduğu bilgilerle kıymetli bir eserdir.

Eksiklik olarak gördüğümüz noktalar ise bölgenin sosyo-kültürel yapısı ile para ve ölçü birimleri hakkında seyyahlardan sadece Makdisî'nin bilgi vermiş olmasıdır. Gelir kaynakları ve gelirler başlığında da incelediğimiz eserlerin çoğunda bilgi bulunmaz iken Ya'kûbî, Kudâme b. Ca'fer, İshâk b. Hüseyin, Makdisî'nin eserlerinde ve *Hudûdü'l-âlem* adlı eserde konuyla ilgili kısa bilgiler mevcuttur. Ayrıca seyyahlar bölgenin bazı şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermemişler, sadece genel görüntülerine değinmişlerdir. Bazı seyyahların ise bu mevkilere hiç değinmedikleri görülmektedir.

Çalışmamız sırasında incelemiş olduğumuz seyahatnâmeleri Hicaz bölgesi hakkında vermiş oldukları bilgilere göre klasik yol kitapları, şehir rehberleri olarak vasıflandırabiliriz. Ayrıca bu seyahatnâmeler, Müslümanların kutsal kabul ettikleri

ögelerin 10. yüzyıldaki durumlarının en ayrıntılı şekilde kendilerine sunulduğu kılavuzlardır, diyebiliriz.

Seyahatnâmelerin çoğunlukla seyyahların bizzat gidip gördükleri yerleri eserlerinde tasvir ederek anlatmaları sebebiyle daha doğru ve ilginç bilgiler verdikleri görülmektedir. Özellikle yaşamış oldukları çağa ışık tutan bu eserler coğrafya tarihi, kültür tarihi gibi alanlara kaynaklık eden kıymetli eserlerdir. Onuncu yüzyıl seyahatnâmeler açısından oldukça bereketli bir dönemdir. Seyyahlar o dönemde birçok ülkelerde seyahat etmişler ve eserlerinde gözlemlerine yer vererek birçok ilginç bilgiler sunmuşlardır. Çalışmamızda sadece Hicaz bölgesi ele alınmış ve zaman aralığı onuncu yüzyıl ile sınırlı tutulmuştur. Seyyahların eserlerinde yer vermiş olduğu diğer bölgeler araştırmacılar açısından bakir bir alandır. Bu alanlar çalışıldığı takdirde onuncu yüzyılda dünya üzerinde var olan bölgelerin coğrafî, fizikî yapılarına, dinî, sosyo-kültürel, ekonomik durumları gibi birçok özellikleri ortaya koyulmuş olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

AĞARI, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.

_____, “Ya‘kûbî”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 287-288.

AHMAD, Sayyid Maqbul, “İbn Rüste”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 253-254.

_____, “Coğrafya”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 50-62.

_____, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 78-79.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 2001.

AHMED, İbrâhim Şerîf, *Mekke ve’l-Medine fî’l-Câhiliyeti ve ahdi’r-Resûl*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, byy., trs.

AKPINAR, Ali, *Kur’ân Aydınlığında Seyahat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2019.

ARENDONK, C. Van, “Hemdânî”, *İA*, İstanbul, 1987, V/I, 419-420.

ARI, Salih, “Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya‘kubî (Ö. 292/905)”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, c: III, sy: 2, İslâm Tarihçiliği sayısı, ss. 161-173.

ATAR, Fahreddin, “İslam Hukukunda Zekât ve Vergiler”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1979, c: XVIII, sy: 4, ss. 226-242.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Asr-ı Saâdet’te Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]_ Peygamberimiz Hz Muhammed (SAV) özel sayısı*, 2000, 2003, sayı: Özel Sayı, ss. 433-452

AVCI, Casim, “Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 353-355.

AYCAN, İrfan, Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c: XXXIX, ss. 147-174.

_____, Sakîf Kabîlesi ve Taif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c: XXXIV, ss. 209-235.

BELÂZÜRÎ, Ebu’l Abbas Ahmed b. Yahya (ö. 279/892-93), *Ensâbü’l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikli, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1996.

_____, *Fütûhu’l-Büldân*, Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrût, 1988.

BİLGE, Mustafa L, “Cidde”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 523-525.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsiler*, İSAM Yayınları, Ankara, 2018.

BOZKURT, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Mekke”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 555-563.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

_____, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1959.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühre b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât, byy., 2001,

BURCKHARDT, John Lewis, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2019.

BÜYÜKCOŞKUN, Kudret, “Arabistan-Fizikî ve Beşerî Coğrafya”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 248-252.

CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 2002.

CAN, Yılmaz, *İslâm'ın Kutsal Mabetleri*, Sidre Yayınları, Samsun, 1999.

CEVÂD, Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, byy., 2001.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

ÇELİK, Aydın, “Fâtımîlerin Hicaz Politikası” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ, 2010, c: VI, sy: 2, ss. 145-162.

ÇELİKKOL, Yaşar, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

ÇETİN, Cemal, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2013.

DANIŞMAN, Nafiz, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe'î”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1956, c: V, sy: 1-4, ss. 192-197.

DEMİRCAN, Adnan, *Emevîler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018.

DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Dâr İhyai'l- Kütübî'l-Arabî, Kâhire, 1960.

DÖĞEN, Şaban, *İslâm ve Coğrafya*, Gençlik Yayınları, İstanbul, 1997.

ERDEM, Sargon, "Amâlika", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 556-558.

EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luga*, Dâru'l-İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2001.

EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas, Dâru'l-Endülüs lin'neşr, Beyrût, 1969.

FÂKİHÎ, Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 278/891-92 [?]), *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Beyrût, 1993.

FÂSÎ, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 832/1429), *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2005.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

_____, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

GÜNEŞ, Mehmet, *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerreme*, TDV Yayınları, Ankara, 2014.

HALÎFE B. HAYYÂT (ö. 240/854-55), *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya Umerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1976.

HAMÎD, Abdurrahman, *A'lâmu'l-coğrafîyyîn el-Arab*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1995.

HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

HÂŞİMÎ, S. Ali, "İmamların Asrındaki Şiiler ve Mehdîlik Konusu," *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 2019, c: VIII, sy: 15, ss. 7-30.

HATALMIŞ, Ali, *Mes'ûdî ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

HEMDÂNÎ, Ebû Muhammed el-Hasen (ö. 360/971'den sonra), *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, Matba'atü'l-Berîl, Leiden, 1884.

HEYKEL, Muhammed Hüseyin, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

HINZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.

HITTI, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

Hudûd al-Âlam "The Regions of the World", çev. Vladimir Fedorovic Minorsky, 2.Baskı, London, 1970.

Hudûdü'l- 'âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib, çev. ve thk. Seyyid Yûsuf el-Hâdî, Dâru's-Sekâfiyye li'n-neşr, Kâhire, 2002.

İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Müneyr, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrût, 1987.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstädter, Dâru'l-Âfâk'il-Cedide, Beyrût. trs.

İBN HAVKAL, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî (IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-arz*, Dâru Sâdır, Ofset Leiden, Beyrût, 1938.

_____, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ – İbrahim el-Ebyari - Abdülhâfiz Şelebî, Mısır, 1955.

İBN HURDÂZBİH, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (ö. 300/912-13), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Dâru Sâdır, Ofset Leiden, Beyrût, 1889.

İBN MÂCE, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-İhyâ el-Kütübî'l-Arabiyye, trs.

İBN İSHÂK, Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1978.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1986.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992.

_____, (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir.) *el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1993.

İBN RÛSTE, Ebû Alî Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefise*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1892.

_____, *el-A'lâku'n-nefise Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.

İBN SEYYİDÜNNÂS, Ebü'l-Feth Fethuddîn (ö. 734/1334), *Uyûn'ul-eser fi fununi'l-megâzi ve's-şemâil ve's-siyer*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1993.

İBN SÎDE, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamid Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde, 1979.

İBN ZEBÂLE, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen (ö. 199/814'ten sonra), *Ahbâru'l-Medîne*, thk. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme, Medine, 2003.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût, 1997.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1996.

İBNÜ'L-KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed (ö. 204/819 [?]), *Kitâbü'l-Esnâm*, çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İBNÜ'N-NECCÂR, el-Bağdâdî, Ebû Abdullâh Muhibbüddîn (ö. 643/1245), *ed-Dürretü's-semîne fi Ahbâri'l-Medîne*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî, byy., trs.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazân, Dâru'l-Ma'ruf, Beyrût, 1997.

İBNÜ'T-TIKTAKÂ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (ö. 709/1309'dan sonra), *Kitâbü'l-Fahrî*, thk. Abdülkâdir Muhammed Mâyû, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1997.

İSHÂK B. HÜSEYİN el-Müneccim (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Âkâmü'l-mercân fi zikri'l-medâ'ini'l-meşhûre fi külli mekân*, Âlimü'l-Kütüb, Beyrût, 1987.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed (ö. 340/951-52'den sonra), *Mesâlikü'l-memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrût, 2004.

- KALLEK**, Cengiz, “Kudâme b. Ca‘fer”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 311-312.
- _____, “Mekkûk ”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 579-580.
- _____, “Müd”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 457-459.
- _____, “Sâ’”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 317-319.
- KAPAR**, Mehmet Ali, “Eyyâmü’l-Arab”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 14-16.
- _____, *İslâm’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARAASLAN**, N. Ünal, “Hemdânî”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 181-182.
- KAZICI**, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
- KEHHÂLE**, Ömer Rızâ, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, Mektebetü’l-Müsennâ, Beyrût, trs.
- KELPETİN**, Mahmut, “İslâm’dan Önce Tâif”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sy: 54, s. 79-103
- KOÇYİĞİT**, Hikmet, “Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur’anî Boyutu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Derneği*, Erzurum, 2011, sy: 35, ss. 125-144.
- KÖSE**, Feyza Betül, *Medine’de Sosyal Hayat*, Mana Yayınları, 2016.
- KRACHKOVSKI**, Ignati Iulianovich, *Târîhu’l-edebi’l-coğrafiyyi’l-‘Arabî*, çev. Selâhaddin Osman Hâşim, Kahire, 1963.
- KRAMERS**, Johannes Heindrik, *İslâm Medeniyet Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- _____, “Mukaddesî”, *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 562-563.
- KUDÂME b. CA‘FER**, Ebü’l-Ferec (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü’l-Harâc*, Dâru’r-Reşîd li’n-Neşr, Bağdâd, 1981.
- _____, *Kitâbü’l-Harâc (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
- KURTULUŞ**, Rıza, “Hudûdü’l-‘âlem”, *DİA*, İstanbul, 1998, XXVIII, 304.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, *Abbasilerden Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.
- _____, “Hicaz”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 432-437.

LAMMENS, H., “Tâif”, *İA*, İstanbul, 1979, XI, 672-674.

LAPIDUS, Ira M., *İslâm Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul, 2000.

MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma 'rifeti'l-ekâlîm*, Dâru Sâdır, Leiden, Beyrût, 1991.

_____, *İslâm Coğrafyası- Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn (ö. 345/956), *Mürûcû'z-zeheb*, el-Mektebetül'l-Asriyye, Beyrût, 2005.

_____, *Kitâbü't- Tenbîh ve'l-işrâf Coğrafya ve Tarih*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2018.

_____, *Mürûc ez-Zeheb-Altın Bozkırlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2017.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayın, İstanbul, 2012.

OKİÇ, M. Tayyip, “İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı”, *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-1959, c. VII, ss. 11-20.

ÖĞÜT, Salim, “Harem”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 127-132.

ÖNKAL, Ahmet, *Muhtasar Siyer-i Nebî*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2019.

SAFA, Mustafa, *Hız. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2015.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009.

Samî b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlus, *el-Atlasu't-Tarihî li Sîreti'r-Resûl*, çev. Abdullah Karakaş, Siyer Yayınları, İstanbul, 2019.

SAVAŞ, Rıza, “İslâm'dan Önce Hicaz Bölgesindeki Araplarda Tarih”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, sy: 7, ss. 257-268.

SEMHÛDÎ, Ebü'l-Hasen Nûreddîn (ö. 911/1506), *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.

SEZGİN, Fuat, *Tanınmayan Büyük Çağ*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

SÖYLEMEZOĞLU, Süleyman Şefik, *Hicaz Seyahatnâmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

ŞAN, Erman, “İbn Rüste’nin el-A‘lâku’n-nefise’yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler” www.ttk.gov.tr, erişim 20.02.2020

ŞEHBENDERZÂDE, Ahmed Hilmi – Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

ŞEŞEN, Ramazan, “İbn Havkal”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 34-35.

_____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

ŞEVKİ, Ebû Halil, *Siyer Atlası*, çev. Enver Arpa, Fecr Yayınevi, Ankara, 2007.

ŞİRİN, İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi,” *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2012, c: VII, sy: 14, ss. 101-111.

TABERÎ, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, Dâru’t-Türâs, Beyrût, 1967.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Vecîz İslâm Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, Maruf Yayınları, İstanbul, 2018.

TEZ, Zeki, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1991.

TIBBETTS, Gerald R, “The Balkhi School of Geographers”, *The History of Cartography, V.2/1, Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Ed. J.B. Harley and David Woodward, The University of Chicago Press, Chicago & London, trs.

TOGAN, Zeki Velidi, “İbnü’l Fakîh”, *İA*, İstanbul, trs., V/II, 853.

TOLMACHEVA, Marina, “İstahrî”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 203-205.

_____, “Makdisî Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 431-432.

TOMAR, Cengiz, “İbnü’l-Fakîh”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 38-39.

TOUTATI, Houari, *Ortaçağ’da İslâm ve Seyahat-Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

TUĞ, Salih, “İslâm’da Vergi Hukukunun Tekevvünü”, *İslâm Medeniyeti*, 1967, c: I, sy: 1, ss. 25-30.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980, sy: 4, ss. 279-285.

ÜNAL, Sadettin, “Kâbe”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 14-21.

VÂKIDÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Dâru'l-A'lemî, Beyrût, 1989.

YA'KÛBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö. 292/905'ten sonra), *Kitâbü'l-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1995.

_____, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.

YAZICI, Hüseyin, “Seyahatnâme”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 9-11.

YILDIRIM, Kadri, “Eyyâmu'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme,” *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2008, c: VIII, sy: 2, ss. 127-156.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Arabistan-Tarih”, *DİA*, İstanbul, 1991, 252-258.

ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, byy., trs.

ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *Esâsü'l-belâğa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.

ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

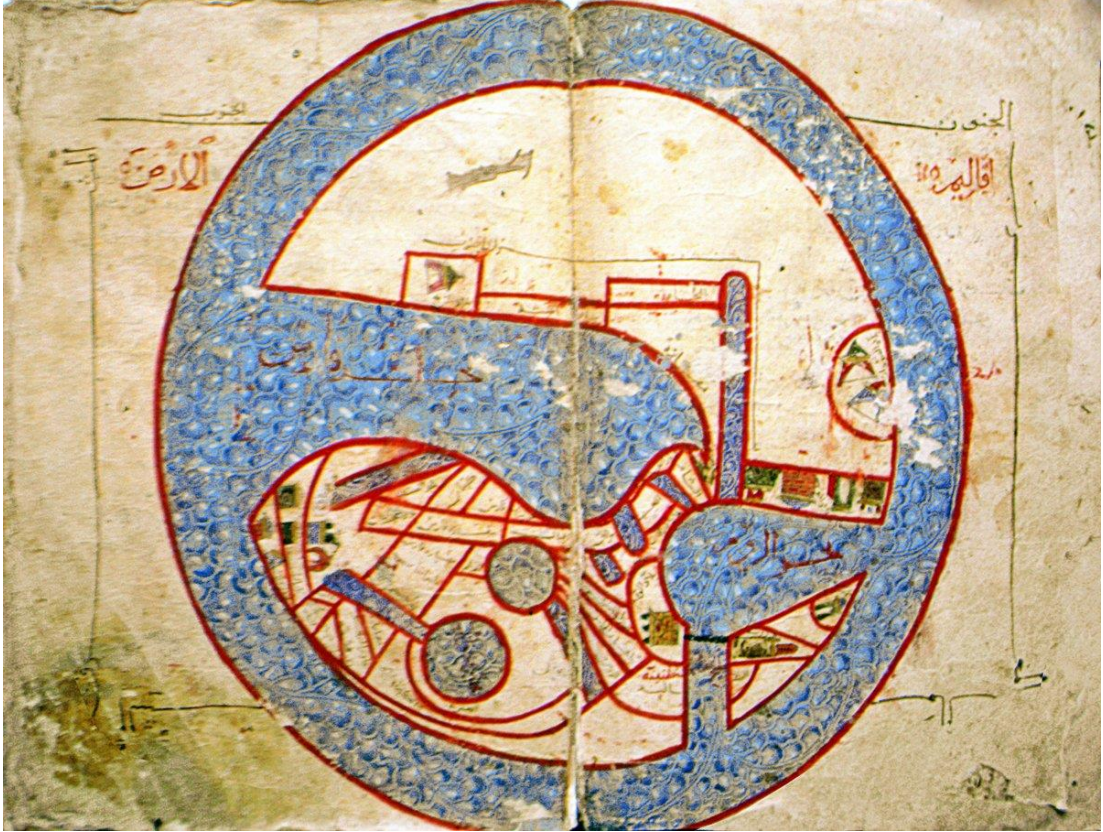
_____, *Kitâbü'l-Arab kable'l-İslâm*, Mısır, 1922.

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn (1893-1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrût, 2002.

<https://www.mesafesorgulama.com/medine-suudi-arabistan-ile-mekke-suudi-arabistan-arasi-kac-kilometre.html> erişim 10.04.2020

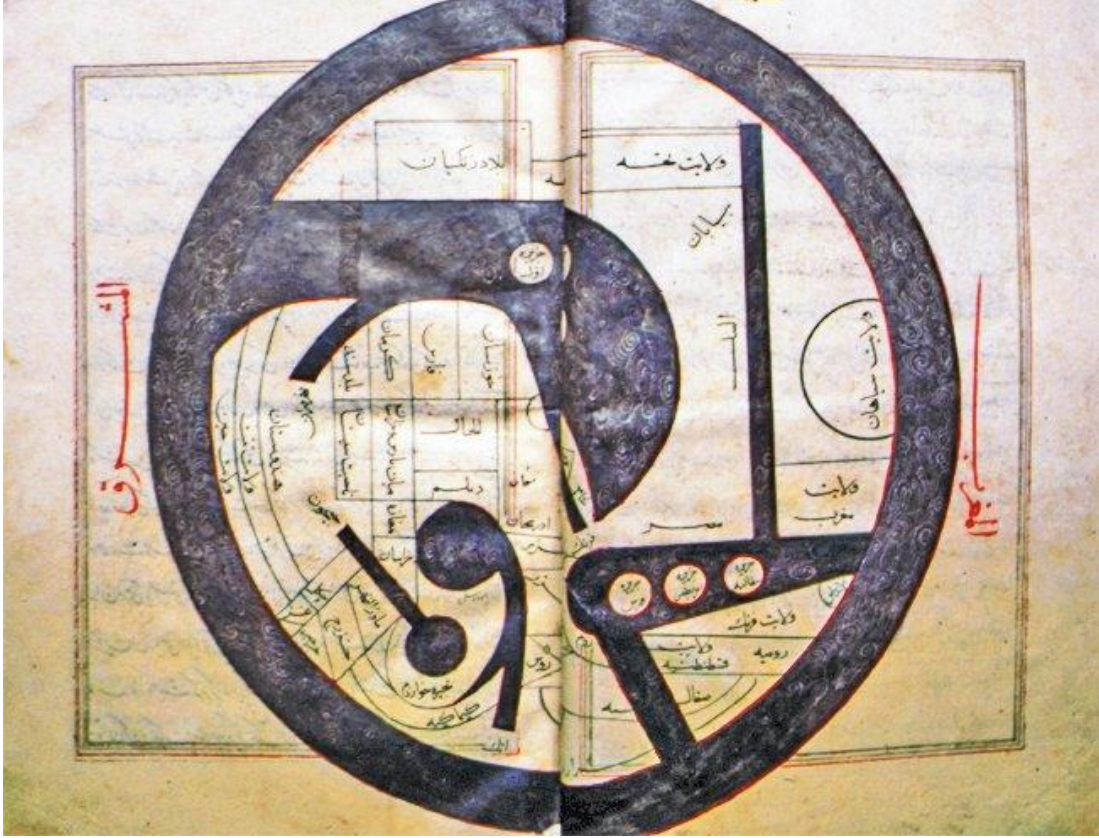
http://tr.wikishia.net/view/Medine#cite_note-2 erişim 02.05.2020

EK

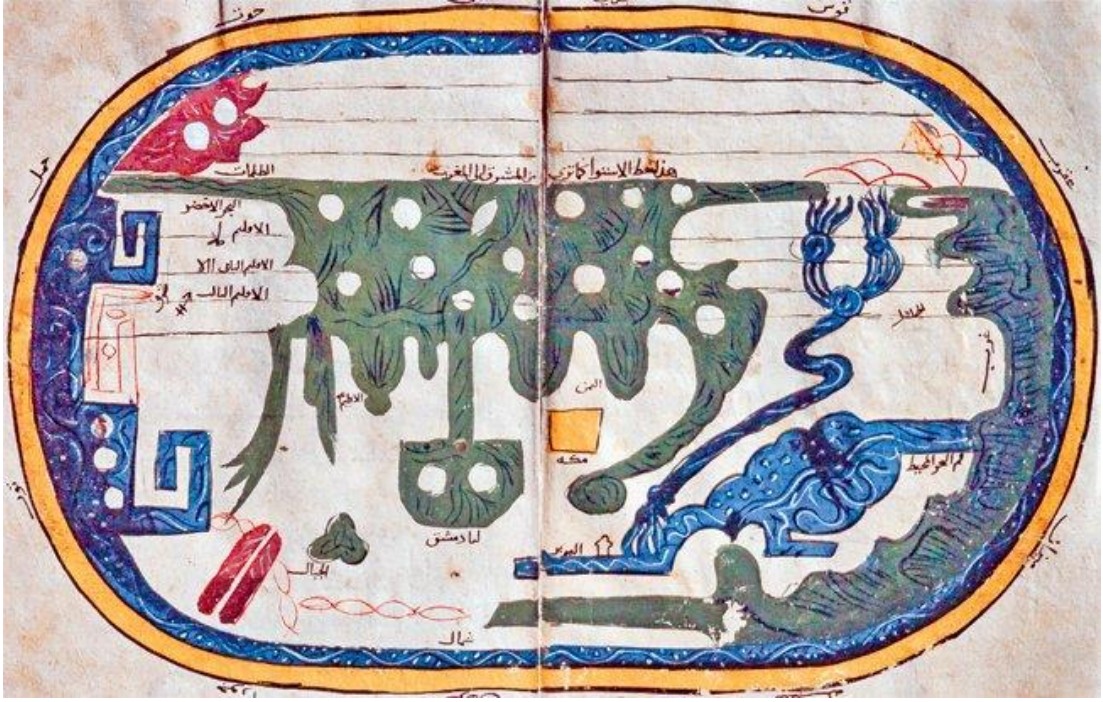
(EK.1)

İstahrî'nin *Mesâlikü'l-memâlik* adlı eserindeki dünya haritası, Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203

(EK.2)

İstahrî'nin *Mesâlikü'l-memâlik* adlı eserinin bir diğer nüshasındaki dünya haritası, AHMAD Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 50-62

(EK.3)

İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz* adlı eserinde Mekke'yi ve ekvatoru gösteren dünya haritası, AHMAD Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 50-62

(EK.4)

Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserindeki dünya haritası, AHMAD Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 50-62